

TEORIJA IN PRAKSA

REVIJA ZA DRUŽBENA VPRAŠANJA

1985, LET. XXII. UDK 3. YU ISSN 0040-3598

12

IZ VSEBINE

Franjo Štibilar: Ekonomska učinkovitost samoupravnega socializma

Marko Kerševan: K vprašanju razrednosti socialističnih družbenih sistemov

Aleksander Bajt: Trg kot podlaga gospodarskega sistema

Zvonimir Tanko: Temeljna protislovja družbene lastnine

Danijel Pučko: O planiranju v združenem delu in ekonomski uspešnosti

Marko Kos: Kakšen management za učinkovito gospodarjenje?

Sonja Kump: Odnos študentov do družbe

Stane Južnič: Kriza v Južni Afriki

TEORIJA IN PRAKSA

1985

12

revija za družbena vprašanja, let. XXII, št. 12, str. 1457—1616
Ljubljana, december 1985, UDK 3, YU ISSN 0040-3598

IZDAJA:

Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo Univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani:
revija izhaja ob podpori Kulturne skupnosti Slovenije in Raziskovalne skupnosti Slovenije

UREDNIŠKI SVET:

Igor Bavčar, Anton Bebler, Vlado Benko, Adolf Bibič, Marjeta Čepič, France Černe, Alfred Golavšek, Primož Južnič, Stane Južnič, Marko Kerševan, Andrej Kirn, Peter Klinar, Stane Kranjc, Ivan Lapajne, Sonja Lokar, Boris Majer, Boštjan Markič, Ciril Ribičič, Vlado Sruck, Ivan Svetlik, Franc Šali, Niko Toš, Marijan Tršar, Mirjana Ule, France Vreg

PREDSEDNIK UREDNISKEGA SVETA:

Boris Majer

UREDNIŠKI ODBOR:

Adolf Bibič, Dušan Dolinar, Ivan Hvala, Maca Jogan, Bogdan Kavčič, Andrej Kirn, Bogomir Kovač, Albin Mahkovec, Boštjan Markič, Zdravko Mlinar, Breda Pavlič, Ciril Ribičič, Slavko Splichal

GLAVNI IN ODGOVORNI UREDNIK:

Adolf Bibič

NAMESTNIK GLAVNEGA IN ODGOVORNEGA UREDNIKA:

Ivan Hvala

OBLIKOVALEC:

Drago Hrvacki

LEKTORJA:

Alenka Božič, Mojca Mihelič

UREDNIŠTVO IN UPRAVA:

61000 Ljubljana, Kardeljeva ploščad 5, tel. 341-589 in 341-461 int. 32

NAROČNINA:

Letna naročnina za študente 600 din, za druge individualne naročnike 900 din, za delovne organizacije 1500 din, za tujino 2500 din; cena enojne številke v prosti prodaji 150 din in dvojne številke 250 din

ZIRO RAČUN:

50102-603-48090 — Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo, Ljubljana, za revijo Teorija in praksa; devizni račun: Ljubljanska banka — Gospodarska banka Ljubljana (ključ) 3189/5

ROKOPISI:

Rokopise sprejema uredništvo do 20. v mesecu. Maksimalni obseg uvodniških člankov je do 10 novinarskih strani, za članke in razprave do 20 strani, za poglede, glose, komentarje do 10 strani, za prikaze, recenzije do 5 strani. Nenaročenih rokopisov ne vračamo.

TISK:

ČGP »DELO«, Ljubljana, Titova c. 35

UVODNIK

FRANJO ŠTIBLAR: Ekonomska učinkovitost samoupravnega socializma 1459

ČLANKI, RAZPRAVE

MARKO KERŠEVAN: K vprašanju razrednosti socialističnih družbenih sistemov 1467
ALEKSANDER BAJT: Trg kot podlaga gospodarskega sistema 1487

JAVNA TRIBUNA

ZVONIMIR TANKO: Temeljna protislovja družbene lastnine 1514

RAZISKAVE V SLOVENSKEM GO- SPODARSTVU

DANIJELO PUČKO: O planiranju v združenem delu in ekonomski učinkovitosti 1531
MARKO KOS: Kakšen management za učinkovito gospodarjenje? 1538

ŠTUDENTI IN DRUŽBA

SONJA KUMP: Odnos študentov do družbe 1550
EVA STERGAR: Proučevanje študijske poti študentov v SRS – spremljanje generacije 1976 1562

ZA IN PROTI

JOŽE ŠTER: Kako moralno vzgajati? 1568
MACA JOGAN: Materinsko (narodno) vprašanje 1573

SODOBNI SVET

STANE JUŽNIČ: Kriza v Južni Afriki 1575

SILVO DEVETAK: Vprašanje »lojalnosti«
in separatizma narodnih manjšin 1585

POLITIČNI PROCESI V AVSTRIJI

BORIS JESIH: Volitve na Koroškem 1973–1984 1590

STROKOVNA IN ZNANSTVENA SRE- ČANJA

ANA BARBIČ: Seminar posebne vrste 1601

PRIKAZI, RECENZIJ

MARIJA RUPNIK: Komuniciranje in metode političnega dela 1604
(Nada Gaborovič)
PAVLE GANTAR: Urbanizem, družbeni konflikti, planiranje 1606
(Anton Kramberger)

IZ DOMAČIH REVIJ 1608

BIBLIOGRAFIJA KNJIG
IN ČLANKOV 1611

AVTORSKI SINOPSIS 1615

TEORIJA IN PRAKSA
revija za družbena vprašanja,
let. XXII, št. 12, str. 1457–1616,
Ljubljana, december 1985

CONTENTS

EDITORIAL

- FRANJO ŠTIBLAR: Economic Efficiency of Socialism
Based on Self-management 1459

ARTICLES, DISCUSSIONS

- MARKO KERŠEVAN: To the Question of the Class-
Nature of Socialist Social Systems 1467
ALEKSANDER BAJT: Market as a Basis of the
Economic System 1487

THE TRIBUNE

- ZVONIMIR TANKO: Basic Contradictions of Social
Property 1514

RESEARCH IN SLOVENE ECONOMY

- DANIJEL PUČKO: On Planning in Associated Labour
and Economic Efficiency 1531
MARKO KOS: What Kind of Management Leads to Effi-
cient Economy? 1538

STUDENTS AND SOCIETY

- SONJA KUMP: Students' Attitude Towards Society 1550
EVA STERGAR: A Study on Academic Progress of the
1976 Students' Generation in Socialist Republic of
Slovenia 1562

PRO AND CON

- JOŽE ŠTER: How to Educate? 1568
MACA JOGAN: The Question of Language from a
Mother's Point of View 1573

THE WORLD OF TO-DAY

- STANE JUŽNIČ: The Crisis in South Africa 1575
SILVO DEVETAK: A Question of "Loyalty" and
Separatism of National Minorities 1585

POLITICAL PROCESSES IN AUSTRIA

- BORIS JESIŃ: 1973-1984 Elections in Carinthia 1590

SCIENTIFIC AND PROFESSIONAL MEETINGS

- ANA BARBIČ: A Non-conventional but Successful
Meeting 1601

REVIEWS, NOTES

- MARIJA RUPNIK: Communication and Methods in
Political Work (Nada Gaborovič) 1604
PAVLE GANTAR: Urbanism, Social Conflicts, Planning
(Anton Kramberger) 1606

- FROM DOMESTIC REVIEWS 1608

- BIBLIOGRAPHY OF BOOKS AND ARTICLES 1611

- AUTHORS' SYNOPSES 1615

СОДЕРЖАНИЕ

ПЕРЕДОВАЯ СТАТЬЯ

- ФРАНЙО ШТИБЛАР: Экономическая эффективность
социализма на основах самоуправления 1459

СТАТЬИ, ОБСУЖДЕНИЯ

- МАРКО КЕРШЕВАН: К вопросу классовости соци-
алистических общественных систем 1467
АЛЕКСАНДЕР БАЙТ: Рынок как основа экономиче-
ской системы 1487

ОБЩЕСТВЕННАЯ ТРИБУНА

- ЗВОНИМИР ТАНКО: Основные противоречия обще-
ственной собственности 1514

ИССЛЕДОВАНИЯ В ХОЗЯЙСТВЕ СЛОВЕНИИ

- ДАНИЕЛ ПУЧКО: Планирование в объединенном
труде и экономическая эффективность 1531
МАРКО КОС: Какое управление ведет к эффектив-
ной экономике? 1538

СТУДЕНТЫ И ОБЩЕСТВО

- СОНЯ КУМП: Отношение студентов к обществу 1550
ЕВА СТЕРГАР: Изучение научного пути студентов в
СРС (генерация 1976) 1562

ЗА ИЛИ ПРОТИВ

- ИОЖЕ ШТЕР: Как морально воспитывать? 1568
МАЦА ЙОГАН: Вопрос родного языка с точки зре-
ния матери 1573

СОВРЕМЕННЫЙ МИР

- СТАНЕ ЮЖНИЧ: Кризис в Южной Африке 1575
СИЛВО ДЕВЕТАК: Вопрос „лояльности“ и сепара-
тизма национальных меньшинств 1585

ПОЛИТИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ В АВСТРИИ

- БОРИС ЙЕСИХ: Выборы в Каринтии 1973-1984 1590

НАУЧНЫЕ И ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЕ ВСТРЕЧИ

- АНА БАРБИЧ: Семинарий особого рода 1601

ОБОЗРЕНИЯ, РЕЦЕНЗИИ

- МАРИЯ РУПНИК: Коммуникация и методы полити-
ческой работы (Нада Габорович) 1604
ПАВЛЕ ГАНТАР: Урбанизм, общественные конфлик-
ты, планирование (Антон Крамбергер) 1606
ПО СТРАНИЦАМ ОТЕЧЕСТВЕННЫХ ЖУРНАЛОВ 1608
БИБЛИОГРАФИЯ СТАТЕЙ И КНИГ 1611
АВТОРСКИЕ СИНОПСИСЫ 1615

FRANJO ŠTIBLAR

Ekonomska učinkovitost samoupravnega socializma

Kritičnega trenutka izbora poti našega nadaljnega družbenoekonomskega razvoja z vsemi posledicami tudi za družbenopolitični razvoj vsaj v družbeni praksi še nismo presegli. Pri uresničevanju stabilizacijskega programa se, na žalost, vedno znova postavlja dilema, po kateri poti naprej. Pravilen izbor med alternativami in njegova dosledna uresničitev v normativnem oblikovanju gospodarskega sistema in v ukrepanju subjektov ekonomske politike pa sta odločilnega pomena za izhod iz gospodarske krize in prenehanje zaostajanja za gospodarskim razvojem v svetu. Zato nekaj misli o alternativah in njihovem uveljavljanju v praksi.

1. Družbeno dogajanje kaže, da, razen redkih izjem, spoznanje, da je za sanacijo narodnega gospodarstva potrebna radikalna sprememba ekonomskih pogledov na vlogo in pomen gospodarstva v naši družbi, še ni prodrlo v zavest naših ljudi in posebno ne v zavest dejavnikov, ki imajo odločilno besedo pri usmerjanju družbenega razvoja v Jugoslaviji. **Prva** alternativa pomeni uveljavljanje ekonomskih kriterijev gospodarjenja kot pot ozdravitve gospodarstva. Le-to uveljavlja sposobnosti posameznika, zato vodi v razslojevanje, ki je nujna posledica, pravzaprav zunanji pokazatelj, da so delovne sposobnosti posameznika (kot delavca, upravljalca in inovatorja), ki so na sedanji stopnji razvoja objektivno različne, prišle do izraza. Njihov razvoj do najvišje stopnje je ena temeljnih postavk socializma, ki ga uravnilovka nedvomno onemogoča. Slednja je morda še sprejemljiva na nižji stopnji razvoja proizvodjalnih sil, ko je po prevzemu oblasti delavski razred z egalitarnim načelom vendar omogočil preživetje vsakomur, s prerazdelitvijo premoženja pa povečal blagostanje družbe kot celote. Ko je z razvojem proizvodjalnih sil eksistenčni minimum presežen, uravnilovka kot spodbuda več ne ustreza, moralna nagrada je premalo: potrebna je tudi materialna spodbuda, in to vse dotlej, dokler ne bodo materialne potrebe človeka relativno zadovoljene in zato konfliktnost interesov med ljudmi zamenjana s pluralizmom različnih, a med seboj manj konfliktnih interesov. Gre za kvaliteten prehod v socialistično družbo, ki bi bila ob verjetni politični superiornosti tudi ekonomsko superiorna nad kapitalizmom. Doslej neuresničena zamisel ostaja izziv za naš razvoj in njegov smoter.

Temeljno načelo takšnega socializma z razvito ekonomsko osnovo je izenačitev pogojev gospodarjenja, priložnosti za vse in ne enakost produktov (dohodkov) v delitvi. Vmes med enakimi pogoji za delo in ustvarjenim produktom so namreč še neenaka volja, individualne preference, in na sedanji stopnji družbenega razvoja tudi neenake sposobnosti, zaradi katerih ustvarjeni in individualno prisvojeni del družbenega produkta ne more biti za vse enak. Kvalitetni prehod socialistične družbe v učinkovitejše gospodarjenje bo torej mogoč, če bodo (tudi solidarnostno) izpolnjeni čimbolj enaki minimalni startni pogoji za vse ljudi, poleg tega pa bo posamezniku dovoljeno maksimirati produkt lastnega dela in si ga prisvajati. Takšno ekonomsko razvito obliko socializma lahko na sedanji stopnji razvoja proizvodjalnih sil uveljavi le tržni socializem (socializem z uveljavljenim tržnim mehanizmom ob minimalni družbeno potrebni vlogi družbenega načrtovanja in ekonomske politike v njenih usmerjevalnih, koordinativnih in informativnih funkcijah). V tržnem socializmu konkurenčni trg (v smislu ekonomske teorije) kot objektivno nevtralni mehanizem čimbolj popolno izenačuje pogoje menjave za vse in je pravičen okvir gospodarjenja in vrednotenja rezultatov dela. Pri resnično uveljavljeni družbeni lastnini v ekonomskem smislu nad nedelovnimi produkcijskimi tvorci postane edini razlog za razlike med ljudmi pri delitvi opravljeno delo (ki ob rutinskem umskem in fizičnem delu vključuje tudi upravljanje in iznajditeljstvo), samoupravljanje pa je glavno gibalno ekonomskega razvoja socializma, podobno kot je podjetništvo takšno gibalno razvoja kapitalizma. Trg je na sedanji stopnji razvoja superiorna alternativa uravnavanja reprodukcijskega procesa nasproti obema skrajnostima »zaveznega obvladavanja družbene reprodukcije« (centralnemu direktivnemu planiranju ali decentraliziranemu subjektivnemu dogovarjanju brez upoštevanja objektivnih tržnih signalov v obliki cen), ker:

- uveljavlja realno vrednotenje uporabe produkcijskih tvorcev v skladu z njihovo relativno redkostjo, kar je potrebno za racionalno alokacijo produkcijskih tvorcev pri opredelitvi družbeno optimalne strukture proizvodnje,

- omogoča sproščeno delovanje ekonomskih zakonitosti v smislu objektivnega vrednotenja rezultatov dela; njegovo pravičnost pa zagotavlja z usmerjevalno in korektivno vlogo družbeno načrtovanje in aktivna ekonomska politika, ki ob ustrezno normativno urejenem gospodarskem sistemu zagotavlja realizacijo družbeno dogovorjenih prioritet in izenačitev splošnih pogojev gospodarjenja,

- omogoča nujno potrebno diferenciacijo organizacij združenega dela, objektivno po rezultatih dela in gospodarjenja, kar omogoča ukinitev socializacije rezultatov slabega gospodarjenja, to pa je nujni pogoj za večjo akumulativnost in na njeni podlagi za hitrejšo narodnogospodarsko rast,

- ustvarja – dolgoročno – edino realno, to je ekonomsko motivirano podlago za združevanje dela in sredstev in tako reintegracijo narodnega gospodarstva; s tem ustvarja ugodnejše možnosti za nujno potrebno večjo

mobilnost delovnih ljudi in družbenega kapitala kot temeljev hitrejšega gospodarskega razvoja,

– omogoča (ob ustrezni kvantifikaciji ekonomskih indikatorjev v družbenih načrtih in resolucijah) sistemu družbenega samoupravljanja mnogo bolj ustrezajoče posredno (indikativno) vodenje tekoče ekonomske politike s kvantifikacijo njej razpoložljivih ekonomskih instrumentov namesto neposredne (administrativne) državne prisile; cilj takšne ekonomske politike mora biti ustvarjanje razmer, v katerih bo prizadevanje za mikro optimum posamezne gospodarske enote pomenilo hkrati doseganje družbenega makro optimuma.

Konkurenčni trg kot samostojna proizvodjalna sila s pomočjo oblikovanja ravnotežnih cen kot tržnih signalov prispeva k hitrejšemu gospodarskemu razvoju v sintezi z gospodarskim sistemom in ekonomsko politiko, ki naj stabilizirata okoliščine gospodarjenja in jih izenačujeta, in v zvezi z indikativnim načrtovanjem (z informativno, koordinacijsko, usmerjevalno in korekcijsko funkcijo), katerega cilji pa morajo biti realni, zadolženi izvrševalci pa morajo biti sposobni plane izvršiti.

S slednjim je nujno povezana zahteva po osamosvojitvi gospodarskih subjektov (OZD), ki bi le tako lahko svoje načrte izvrševali in za svoje odločitve dosledno materialno odgovarjali. Šele s takšno ločitvijo OZD od neposrednih administrativno-političnih posegov (najprej ob oblikovanju odločitev, zatem pa ob solidarnostnem odpravljanju izgub, ki so nastale kot rezultat slabosti načina odločanja) bodo vzpostavljeni ekonomski temelji resničnega samoupravljanja.

Seveda zahteva takšno samoupravljanje zrelo in odgovorno družbo, sestavljeno iz izobraženih, neposredno angažiranih posameznikov. Večja materialna diferenciacija na podlagi rezultatov dela bo spodbujala posameznika k večjemu individualnemu prispevku, družbene subjektivne sile pa k ukrepanju za izenačevanje pogojev (priložnosti) gospodarjenja. Tveganje bo tedaj za posameznike večje, nobenega celovitega varstva posameznika ne bo več, človek bo res sam svoje (ne)sreče kovač.

Družbenim subjektivnim silam, ki naj bi v gospodarstvo neposredno ne posegale (saj se lahko ob napačnih gospodarskih odločitvah tudi diskreditirajo), pa ostane še vedno predvsem že poudarjena skrb za izenačevanje splošnih pogojev gospodarjenja za vse OZD in izenačitev minimalnih eksistenčnih startnih možnosti (tudi s solidarnostjo) za vse člane družbe, uveljavljanje splošno sprejetih družbenih usmeritev, normativno in dejansko varovanje temeljev družbenopolitičnega in družbenoekonomskega sistema.

Bistvena razlika (prednost) sistema razvitega tržnega samoupravnega socializma od kapitalističnih tržnih sistemov ostaja v tem, da si socializem prizadeva za ex ante povsem izenačenje možnosti razpolaganja z družbenimi proizvodjalnimi sredstvi in bogastvom nasploh ter za družbeno prisvajanje njihovih prispevkov k večanju družbenega produkta ob individualnem prisvajanju zgolj rezultatov dela (v širšem smislu). Tudi v najbolj

»pravični« – socialdemokratski in različni kapitalizma pa so ob privatni lasti proizvodnih sredstev v pravnem in pretežno tudi v ekonomskem smislu *ex ante* pogoji gospodarjenja med prebivalci neenaki. *Ex post* preraščevalne s fiskalnim sistemom le deloma razlašajo lastninske subjekte v ekonomskem smislu. Namen takšnih preraščevalcev v teh sistemih je predvsem zagotoviti socialni mir kot pogoj za obstoj sistema, ne pa za celovit razvoj človeka.

2. **Drugo**, netržno alternativo pomeni centralistična reakcija s programom administrativnega urejanja gospodarstva.*

Ideološka smer, ki ni zasnovana na ugotovitvah ekonomske znanosti, uporablja v svoji argumentaciji mešanico populizmov (splošnih, navadnemu občanu blagozvočnih fraz) in ideološkega besednjaka (blagozvočnega administrativno-vodstvenim strukturam), s katerimi hote ali nehoti zavaja, diskreditira znanstvena prizadevanja za uveljavitev ekonomske poti ozdravitve našega gospodarstva. Slednja je že zato, ker zahteva žrtve, manj privlačna. Iluzija neboleče reforme gospodarstva je posebno v sedanji fazi izvajanja stabilizacijskega programa izjemno privlačna, a ostaja iluzija, katere uresničitev bi v resnici pomenila, da do prehoda v socializem z razvito ekonomsko osnovo sploh ni prišlo, da so ostali vsi problemi nerešeni in bo zato gospodarjenje po starem še naprej dajalo slabe rezultate, dokler čez čas, vendar tedaj v še bolj neugodnih razmerah, ne bo potreben nov stabilizacijski poizkus. Zato ni presenetljivo, da je v naši preteklosti ta »neboleča« alternativa vedno prevladala. Nerazumevanje in voluntarizem prevladujočih odločevalcev za to alternativo sta se odrazila v stagnaciji gospodarske rasti in drugih neugodnih gibanjih (zadolževanju, inflaciji in nezaposlenosti), kar je neugodno vplivalo na splošno družbeno blagostanje.

Ker smo danes spet pred realno nevarnostjo, da bo centralistična administrativna alternativa prevladala, navedimo za njeno identifikacijo nekaj njenih ekonomsko neznanstvenih idej, dogem, in jih komentirajmo:

a) »Istočasnost gibanja gospodarskih spremenljivk je znak njihove medsebojne vsebinske zveze.«

Splošno znanstveno načelo pravi, da navidezna istočasnost gibanja pojavov še ne pomeni nujno njihove vsebinske povezanosti. Konkretno za naše gospodarstvo: inflacija, s katero se soočamo, ni rezultat uvajanja realno nenegativnih cen uporabe družbenega kapitala (obresti) in tujega kapitala (tečaja dinarja), temveč posledica napak ekonomske politike v 70. letih (ko so bile cene uporabe produkcijskih faktorjev predrage), ki jih zdaj *ex post* popravljamo.

b) »Selektivizem ekonomske politike, ki skrbi za gospodarsko šibke, je potreben kot vidik solidarnosti in ima družbeno prioriteto.«

* Posebna alternativa stihiskemu delovanju trga pa je njegova substitucija z dogovarjanjem kot načinom »zaveznega« obvladovanja družbenega procesa reprodukcije. Družbeno dogovarjanje lahko v določenih funkcijah dopolnjuje tržni mehanizem (priprava skupnih proizvodnih programov, razvojnih programov itd.), ne more pa trga zamenjati pri opravljanju njegovih prej navedenih ekonomskih funkcij. Na sedanji stopnji razvoja proizvodnih sil je ideja o uspešni zamenjavi trga z dogovarjanjem prav takšna iluzija kot – na drugi strani – ideja o učinkovitosti zavestnega centralnoplanskega urejanja gospodarstva. Trg je glede na produkcijske odnose nevtralen mehanizem, deformacije, ki jih kaže, pa so odraz slabosti v lastninski strukturi družbe.

Če že kakšen, je le ekonomsko utemeljen selektivizem opravičljiv. Pravilna trajna usmeritev pa je izenačevanje pogojev gospodarjenja z ukrepi ekonomske politike in ob njih uporaba kvantitativnih instrumentov neselektivne narave. Čeprav privlačen za uho, takšen neekonomski selektivizem objektivno krepi centralno administriranje na račun samouprave, uvaja boj za privilegije (od administracije dodeljene posebne pravice – prednosti) kot specifično obliko podjetništva v jugoslovanskih razmerah, deformira obnašanje gospodarskih subjektov in pomeni družbeno nekoristno trošenje razpoložljivih sil. Naš neekonomsko zasnovani selektivizem zavestno dodatno diferencira pogoje gospodarjenja, namesto da bi jih izenačeval. Centralno urejanje postaja pravilo, administracija utemeljuje s tem moč in smisel svojega obstoja, ki se mu prostovoljno ne bo odrekla. Globalni družbeni učinek (korist) administrativnega selektivnega urejanja položaja gospodarskih subjektov pa ne more biti pozitiven: izboljšanje položaja enega gre lahko samo na račun poslabšanja položaja vseh drugih.

c) »Administrativno poseganje v gospodarstvo je potrebno, ker rešuje kritično situacijo, vzpostavlja red in varuje pred socialno in politično nestabilnostjo.«

Pri takšnem ukrepanju gre v resnici le za začasno odpravo posledic (olepšanje situacije), ki pa se bodo spet pojavile, saj negativni vzroki niso odpravljeni. S temi posegi so ustvarjene možnosti za ohranitev statusa quo, saj urgentnosti celovitega ekonomskega reševanja problema ni več. Objektivno je to pot krepitve administriranja, varuštva nad delovnimi ljudmi, negacije samouprave, ki ob sicer neželenem družbenopolitičnem razvoju ne daje niti možnosti za kvalitetni prehod v učinkovito gospodarjenje.

d) »Pravno (normativno) je naš gospodarski sistem ustrezno urejen, problem je le v slabostih njegovega uresničevanja v praksi. Zato velja z dodatnimi pravnimi normami sistem dopolniti in prisiliti gospodarske subjekte, da bodo delovali v željeni smeri.«

Normativno bo gospodarski sistem ustrezno urejen, kadar bo prizadevanje za mikro gospodarski optimum (ki je v vsaki družbi enako navzoče racionalno obnašanje proizvodnih in potrošnih enot pri maksimiranju lastnih koristi in ga ne moremo interpretirati kot zlorabo sistema) vodilo hkrati tudi v doseganje družbenega makroekonomskega optimuma. Tudi z akcijo subjektivnih sil ni mogoče doseči trajnega odpovedovanja mikro gospodarskemu optimumu.

Po drugi strani je zahteva po celoviti spremembi gospodarskega sistema kot pogoju za uveljavitev ravnotežnih cen uporabe produkcijskih tvorcev uspešna pot upiranja kakršnimkoli spremembam.

Problem je v tem, da naša ekonomska teorija še ni oblikovala jasnih rešitev glede optimalnega gospodarskega sistema, za naše razmere, pa tudi v gospodarski praksi lahko postane odgovor na to vprašanje jasnejši šele po uvedbi ekonomskih parametrov gospodarjenja in ugotovljeni reakciji gospodarskih subjektov nanje.

Nadalje, na podlagi istega sprejetega splošnega dokumenta, stabilizacij-

skega programa, razumejo različno interesno obarvani subjekti povsem različne »potrebne pravne spremembe gospodarskega sistema«. Zahteva po administrativnem urejanju enega subjekta upravičuje isto zahtevo v korist drugega subjekta, vendar končnega razsodnika o upravičenosti ni in nujno pride do zastojev. Uporaba trga kot objektivno nevtralnega mehanizma je v takšnem primeru superiorna rešitev. Ekonomsko neznanstveno zasnovana normativna ureditev gospodarskega sistema vodi v deformirano, a v danih razmerah še vedno mikro racionalno obnašanje gospodarskih subjektov. Zakonodaja mikro racionalnosti ne bo mogla ukiniti, če ne bo upoštevala ekonomske teorije. Zakonodaja na gospodarskem področju naj ne prisiljuje, temveč le daje možne okvire, sicer deluje proti samoupravi in vodi v gospodarsko in širše družbeno podoptimalne rešitve.

Osnovne, na ugotovitvah ekonomske in drugih znanosti utemeljene pravne norme pa je treba dosledno izvajati. Voluntarizem pri izvajanju slabi pravni red, njegova učinkovitost pa je pogoj za učinkovitost katerega-koli gospodarskega sistema.

Vedno znova porajajoči se sistem izjem v proklamirani pravni ureditvi gospodarskega sistema, ki naj bi uveljavila gospodarsko učinkovitost, se upravičuje s »težkimi posledicami« teh norm. Vendar, uveljavitev ekonomskih zakonitosti brez bolečih posledic ni mogoča, saj prav le-te disciplinirajo gospodarske subjekte k racionalnemu obnašanju. Če z izjemami posledice omilimo, učinek pravne norme ni dosežen, ohranja se obnašanje po starem.

e) »Specifičnost naše družbenoekonomske ureditve zahteva povsem specifične rešitve na celotnem področju gospodarskega sistema, poudarjeno vlogo subjektivnega dejavnika z njegovo neposredno prisotnostjo v vseh gospodarskih odločitvah in neposredno administrativno varovanje interesov delovnih ljudi.«

Z vidika ekonomske teorije se kaže specifičnost našega tržnega sistema socialističnega samoupravljanja v okviru celotnega procesa reprodukcije le v fazi delitve (po delu) in odločanja ljudi, kar izhaja, po Marxu, iz specifičnih družbenolastninskih odnosov nad produkcijskimi sredstvi. Trg ostaja objektivno nevtralen indikator dejanskega (ekonomskega) stanja lastninskih odnosov. Da bi dajal željene rezultate, je nujno le dejansko uveljaviti družbeno lastnino nad produkcijskimi sredstvi, hkrati pa stremeti k izenačevanju delovnih sposobnosti. Ukinjanje trga, ker odslikava neželjene lastninske odnose, še ne pomeni odprave teh deformacij, namreč neuveljavitve družbenega prisvajanja prispevkov nedelovnih produkcijskih tvorcev.

»Specifičnost« sistema zunaj delitve in z njo povezanega odločanja je tako le izgovor za vsakovrstne posege subjektivne narave v odločitve samoupravljalcev. To pa zato, ker ti zunanji odločevalci ali oblikovalci norm za storjene napake niso materialno odgovorni.

Družbena angažiranost je izražena pri akterjih takšnih centralnih administrativnih posegov na napačen način: s profaniranjem (vulgarizacijo)

ekonomske znanosti oziroma z zanemarjanjem delovanja ekonomskih zakonitosti namesto njihovega doslednega uveljavljanja oziroma upoštevanja. Pod plaščem nadaljnega razvoja »specifičnega« gospodarskega sistema socialističnega samoupravljanja se tako širijo neznanstveni voluntarizem, subjektivno vpletanje in administriranje, ki samoupravljanje v resnici odpravljajo.

In kakšnega pomena je razlikovanje opisanih alternativ nadaljnega družbenoekonomskega razvoja za našo družbeno prakso v sedanjem trenutku?

Jasna identifikacija dveh idejnih poti nadaljnega razvoja našega gospodarskega sistema in ekonomske politike na najbolj splošno-teoretični ravni je pogoj za to, da bi bila lahko izbrana pravilna (ustrezna) alternativa. Pri tem kompromisa ne more biti, saj vodita poti v povsem različno gospodarsko in s tem implicitno družbeno ureditev. Izbor splošnega idejnega izhodišča omogoča in skrajšuje ustrezno konkretno oblikovanje sistemskih sprememb in ekonomskopolitičnih ukrepov, pravilno vrednotenje njihovega smisla. Vendar splošna opredelitev ne zadostuje. Ob jasni opredelitvi za ekonomsko (tržno) alternativo v stabilizacijskem programu in tudi v novejših dokumentih ZKJ, SZDL in drugih subjektivnih sil pa so, nasprotno, dejansko predlagane in (nekatero) že uresničene spremembe gospodarskega sistema (zakonska ureditev planiranja, ekonomskih odnosov s tujino, bančništva in monetarnega sistema, na primer) in ukrepi ekonomske politike (kontrola cen, predlagana politika obresti) povsem neekonomske narave. In to neskladje se ponavlja že leta in leta. Sprejem takšnih aktov je lahko rezultat političnega razmerja sil, vendar se je treba zavedati, da kompromisne rešitve ne zagotavljajo izhoda iz gospodarske krize in torej niso trajne narave.

Povsem jasno je, da so na objektivno nujno ne povsem identičnih vrednostnih sistemih različnih okolij v okviru federacije, kot tudi v okviru republike ali celo ožjih družbenopolitičnih skupnosti interesi delovnih ljudi in s tem cilji delovanja lahko različni. Pri tem je morda vidik individualne sposobnosti in progresivnosti odločilnejši od geografskega vidika. Pa čeprav bi se vsi strinjali s tem, da je naš skupni cilj zgraditi pravično družbo, družbo kar največjega skupnega blagostanja vseh ljudi, še vedno ostajajo odprta vprašanja ugotavljanja blagostanja, ki ga poleg ekonomskih vrednot sestavljajo neizmerljive in med seboj neprimerljive socialne, kulturne, politične in druge vrednote. Vprašanje demokratično oblikovanega družbenega konsenza je, koliko bodo posamezne vrednote poudarjene. Če želimo še slediti razvoju v svetu, bomo morali ob sedanjí gospodarski stagnaciji vendarle poudariti pomen nadaljnega razvoja materialne baze (tudi na račun lažne solidarnosti in prevelike, nespodbudne socialne varnosti) kot pogoja za ohranitev že dosežene stopnje razvoja družbene nadstavbe. Tudi subjektivne sile se vse bolj zavedajo pomena reafirmacije tega osnovnega načela dialektičnega materializma za uspešnost njihovega delovanja v naši družbi. Resničen premik v pogledih na razvoj gospodarstva pa bi ob

povečanju njegove učinkovitosti pomenile vse tiste aktivnosti, s katerimi bi bile ponovno preverjene družbene (tudi zakonsko predpisane) obremenitve gospodarstva. Za hitrejši gospodarski razvoj bo namreč kljub manjšemu razpoložljivemu družbenemu produktu potrebno povečati lastno akumulacijo in jo potem seveda optimalno naložiti.

Ob sedanji, sicer dinamični družbeni aktivnosti na gospodarskem področju (sprejem srednjeročnih načrtov in letnih resolucij, priprava poročil in osnutkov resolucij za kongrese, sprejemanje sistemskih zakonov in aktualno ukrepanje ekonomske politike) je pogosto temeljno zgodovinsko vprašanje ekonomske učinkovitosti samoupravnega socializma preveč zanemarjeno. V težnji po izpopolnjevanju socializma na znanstveni podlagi je znanstvenost ekonomskih rešitev nujni pogoj. V konkretni izgovorjeni besedi na sejah in v konkretno zapisanih dokumentih pa je, ne glede na načelno zavzemanje za »ekonomsko pot«, še vse prepogosto čutiti obremenjenost z desetletja trajajočim administrativnim načinom urejanja problemov, apologetičnost in oportunitizem ekonomistov, težnje po poenotenju in nacionalnem determiniraju stališč do razreševanja odprtih vprašanj in stalno navzočo »skrb za varuštvo samoupravljalcev – delavcev«, kakor da bi bilo v resnici samoupravljanje primerno le za čas gospodarske prosperitete.

Ponekod pojavljajoče se zanikanje doseženih kakršnihkoli pozitivnih rezultatov gospodarjenja v letih izvajanja stabilizacijskega programa (ki jih seveda ne gre primerjati z rezultati v državah, kjer se s takšno gospodarsko krizo ne srečujejo, pač pa s tem, kako neugodni bi lahko šele bili) in poudarjeno pesimistično slikanje sedanjih gospodarskih razmer in prihodnosti ima namen diskreditirati še tiste ukrepe v prid gospodarsko učinkovitega gospodarjenja, ki so bili v teh letih uvedeni. Tako naj bi ostala kot edina razpoložljiva le še administrativna centralistična alternativa vodenja našega gospodarstva. Izkustva iz naše preteklosti in sedanjosti ponekod drugod v svetu pa kažejo, da si več kot nadaljnje stagnacije od nje ne moremo obetati.

Ekonomska enakopravnost ali celo superiornost pa bo samoupravni socializem, če sploh kje, lahko izkazal le v ekonomski tržni alternativni (ob ustrezni minimalni vlogi družbenega načrtovanja). Zanj si morajo prizadevati vsi progresivni sloji naše družbe in s svojo težnjo po nadaljnjem razvoju ustvariti temelj za zadovoljitev aspiracij, porojenih v uspešnem povojnem razvoju naše družbe.

K vprašanju razrednosti socialističnih družbenih sistemov

1. Značilna pojmovanja

Spraševanje o razredni ali nerazredni naravi socialističnih družbenih sistemov, o obstoju ali neobstoju razredov in razrednega boja v družbah, ki se danes imenujejo socialistične, je tako staro kot ti sistemi sami. Pravzaprav še starejše, saj so o tem razpravljali še pred njihovim nastankom, tudi – in zlasti – znotraj marksizma. Znana je tudi raznolikost odgovorov, povezana z različnim opredeljevanjem razredov in razrednosti, kriterijev zanje, različnim pojmovanjem razrednega boja in seveda z razhajanjem pri analizah in ocenah dogajanja v deželah »realnega« soci-alizma.

Sam sem pred leti razvijal pojmovanje,¹ ki bi ga lahko povzel takole:

- v socialističnih družbenih sistemih – po politični revoluciji in odpravi privatne lastnine osnovnih produkcijskih sredstev – ne obstajajo več klasični kapitalistični razredni (izkoriščevalski/izkoriščanski) družbeni položaji, to je položaji, ki bi obstajali zgolj ali prvenstveno zaradi izkoriščanja, ustvarjanja/prisvajanja presežne vrednosti;

- obstajajo pa družbeni položaji z razrednimi (izkoriščevalskimi/izkoriščanskimi) razsežnostmi, položaji, ki vsebujejo *možnost* izkoriščanja (v državnem aparatu, v organizaciji dela, v denarno-bančnem sistemu, monopolni položaji posameznih gospodarskih enot pri uporabljanju produkcijskih sredstev);

- ta možnost se udejanja v določenih razmerah in pod določenimi pogoji (vprašanje organiziranosti ali neorganiziranosti delavstva, brezposelnosti ali polne zaposlenosti, socialne strukture in naravnosti političnih organizacij itd.);

- ljudi, ki zasedajo take položaje, ni mogoče vnaprej šteti za razred: izkoriščanje ni nujni pogoj za obstoj njihovih družbenih položajev,² niti ni nujni pogoj za njihov obstoj na teh položajih; razmere, v katerih se

¹ M. Kerševan: »Razredna analiza in marksistična družbena teorija«. Založba Delavska enotnost, Ljubljana 1980.

² Pri tem sem posebej podčrtal pomen Marxovega pojasnila: »Kapitalist ni zato kapitalist, ker vodi industrijo, temveč je vodja industrije zato, ker je kapitalist« (Kapital I, CZ, str. 380).

realizirajo (ali pa ne) razredne razsežnosti teh položajev, so v načelu spremenljive;

– v teh družbah še lahko govorimo o razrednem boju; naravo razrednega boja imajo: a) sam proces izkoriščanja in odpor proti njemu (če takšno izkoriščanje obstaja), b) konflikti ob ohranjanju ali odpravljanju razmer, ki izkoriščanje omogočajo, c) konflikti ob ohranjanju ali odpravljanju samih družbenih položajev z razrednimi razsežnostmi.

Na kratko: v teh družbah nesporno obstaja razredni boj, čeprav ni mogoče govoriti o oblikovanih razredih. Razrednost je relativna in spremenljiva lastnost določenih položajev in ljudi, ki jih zasedajo in je odvisna od razrednega boja.³ Ta »lastnost« v sedanjih socialističnih sistemih ne more doseči niti vrednosti 1 (položaji, ki obstajajo zgolj zaradi izkoriščanja) niti vrednosti 0 (položaji brez razrednih razsežnosti).

Tako pojmovanje seveda temelji na nekaterih podmenah. Ključna podmena je, da je bistveno določilo razrednosti izkoriščanje. »Razredi so take skupine ljudi, izmed katerih si lahko ena skupina ljudi prisvaja delo druge skupine zaradi njunega različnega položaja v sistemu družbenega gospodarstva,« je sklenil svojo znano opredelitev razredov Lenin.⁴ V nasprotju z zgornjo Leninovo formulacijo – ne pa z njegovim siceršnjim pojmovanjem – razredi seveda obstoje, če *dejansko* prisvajajo/izkoriščajo delo drugih (ne pa, če to le *lahko* store).

Druga podmena je, da je treba že sam proces izkoriščanja razumeti kot razredni boj, kot temeljno vsebino razrednega boja. Razredni boj je v tem smislu način obstoja razredov, ne pa le njegova bolj ali manj nujna posledica (na določeni stopnji razvoja produktivnih sil, ob zaostritvi konfliktov, ob ozaveščenosti izkoriščanih ipd.).

Tretja: izkoriščanja pri tem ne gre razumeti zgolj kot *dejanje* prisvojitve (razdelitve, upravljanja itd.) presežnega produkta, ampak kot *proces prisvajanja*, ki vključuje tudi »pritisk« (Marx) za ustvarjanje presežne vrednosti. (O tej podmeni, ki je bila ob razpravah o razrednosti socialističnih družb izrazito zanemarjena, več kasneje.)

Nakazano pojmovanje (in v njem vsebovani odgovor na vprašanje o (ne)razrednosti) je seveda le eno v matrici različnih in tudi nasprotujočih si odgovorov, ki jih srečamo v strokovni in manj strokovni literaturi. Že na prvi pogled je odgovor »razredni boj brez razredov« na primer antipod

³ P. Jambrek v tem smislu obravnava razrednost sploh in ne le v socialističnih družbah. (Prim. »Sociologija«, Ljubljana 1984, str. 173–185).

Po mojem mnenju se socialistični sistemi na tej ravni razlikujejo od klasičnih razrednih sistemov po tem, da v slednjih obstoje tudi družbeni položaji, katerih »vrednost« je v tem smislu enaka ali večja od 1. Ali drugače povedano: obstajajo »čisti« razredni položaji, katerih nosilci lahko opravljajo še druge, z njimi povezane družbene vloge in funkcije. V kapitalizmu je kapitalist ob tem, da je lastnik, lahko še neposredno organizator proizvodnje, lahko skrbi, na primer, za kulturno življenje delavcev itd., fevdalec je lahko neposredno vojaški poveljnik, zaščitnik svojih tlačanov, lahko je tudi organizator proizvodnje ipd., toda kapitalist ali fevdalec sta kapitalist oziroma fevdalec tudi, če teh funkcij ne opravljata (jih prenašata na druge), ampak eden zgolj pobira obresti, drugi pa zemljiško rento. V konkretnih razmerah je kljub tej načelni, »sistemski« razliki med »razrednimi položaji z (dodatnimi) nerazrednimi razsežnostmi« in »nerazrednimi položaji z razrednimi razsežnostmi« razlika med njimi lahko zelo majhna (kot je pač majhna razlika med, na primer, 1,1 in 0,96).

⁴ Lenin: Poln. sobr. soč., t. 39, str. 15.

znanemu odgovoru, ki govori o socialističnih družbah kot o družbah »prijateljskih razredov« brez medsebojnega razrednega boja.

Vzemimo za zgled le tri prikaze različnosti odgovorov na vprašanje o razrednosti (jugoslovanskega in vsaj posredno tudi drugih socialističnih sistemov). Avtorji razprave »Analiza študij o strukturi jugoslovanske družbe« razlikujejo:⁵

1. pojmovanja, ki izhajajo iz teze o enorazrednosti oziroma o enotnem delovnem ljudstvu,

2. stratifikacijska pojmovanja, ki govorijo le o slojih in ne o razredih in razrednosti,

3. pojmovanje o obstoju delavskega razreda in nedefiniranega ali široko definiranega »protirazreda« (»vsi, ki živijo od tujega presežnega dela«),

4. pojmovanja o razredni polarizaciji (delavski razred – birokracija), ki pa pri razredni strukturi niso dosledna:

- »kvazi-razredna diferenciacija« – polarizacija brezrazredne narave (na primer: birokracija prisvaja presežno vrednost, toda ni razred, ker je ne prisvaja na podlagi lastnine, ampak na podlagi svojega dela v upravljanju ipd.),

- razredna družba v izginjanju (razredna družbena protislovja brez izrecne polarizacije),

5. dosledna pojmovanja konfliktnosti in razredne narave jugoslovanske družbe (utemeljene v delitvi dela, porazdelitvi družbene moči).

S. Šušar v preglednem tekstu »Proučevanje razredne strukture naše družbe v luči marksistične teorije razredov in razredne delitve« prikaže naslednje značilne poglede:⁶

A) Pogledi, ki izhajajo iz marksističnega pojmovanja razredov in razrednosti:

1. »Obstajajo ,temeljni sloji združenega dela«, ,temeljna množica delavskega razreda«, ,neposredni proizvajalci«, ,neposredni proizvajalci – neposredno nadaljevanje delavskega razreda«, ,delavski razred v pravem pomenu besede«, ki si še niso prisvojili podjetniške funkcije v družbi, so pa pred tem, da si jo prisvoje in sicer tako, da oblikujejo skupaj z drugimi združeno delo in družbo združenega dela in s tem ukinjajo ,tehnokratske skupine«, ,birokratske skupine«, ,tehnokratsko-birokratski sloj«, ,nosilce monopola«, ,druge sloje«, ,druge elemente« oziroma delitev na delavca in delovnega človeka, razliko med tistim, ki neposredno proizvaja in tistim, ki še živi od presežnega dela.«

2. »Socializem je (še) razredna družba, v kateri ne obstaja več antagonistični razredni odnos in konflikt dveh temeljnih razredov – izkoriščevalskega in izkoriščanega, toda v nasprotju z zgornjim pojmovanjem avtorji izraziteje vztrajajo pri *dihotomičnosti* v socialni strukturi, pri večji *ostrini*

⁵ Z. Golubović, Dj. Uskoković, M. Stojanović, A. Mimica v: »Klase i slojevi. Prilozi za izučavanje društvenog sistema«. Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 1977, str. 11–51.

⁶ V: »Samoupravljanje i alternative«, Zagreb 1980 (4. izdaja), str. 313–333.

še nepreseženih razrednih razlik in pri ločenosti družbenih slojev oziroma delov družbe od temeljnega proizvodnega razreda (ki je ostal na zgodovinski sceni zato, da odpravi razredno družbo sploh, s tem pa tudi sebe in da razvije brezrazredno družbo). To pojmovanje opozarja na delitev na delavski razred in na tako ali drugače opredeljen »kontrarazred«, toda slednjega nima za nekakšen izkoriščevalski razred, za nov antagonistični razred nasproti delavcu, temveč za 'preostanek', ki ob svojem družbeno koristnem delu živi od presežnega dela, ki ga ustvarja delavski razred.»

3. V socialistični družbi samoupravljanje poraja nov tip družbene slojevitosti, ki ni identičen z razrednim, čeprav v njem še dolgo obstajajo značilnosti razredne delitve dela. S samoupravljanjem se pojavlja jedro novega načina proizvodnje in življenja, toda tudi težnja po omejenem obnavljanju razredne strukture.

4. Pojmovanje, ki smo ga prikazali v uvodu.

B) Pogledi, ki nedosledno uporabljajo marksistično teorijo razredov ali jo eklektično povezujejo s stratifikacijskimi modeli (mešanje razredne in slojevske delitve).

C) Teze o jugoslovanski družbi kot družbi antagonističnih razredov: delavskega razreda in »novega razreda« (birokracije, tehnokracije, politokracije), ki izhajajo največkrat od pojma politične moči (kot kriterija razrednosti).

D) Stratifikacijske teorije v funkcionalistični interpretaciji, ki izključujejo razrednost.

Peter Jambrek prikazuje naslednje variante obravnavanja razredne strukture socialističnih družb:⁷

1. Socialistične družbe so le specifična oblika kapitalistične razredne družbene formacije z izkoriščevalskimi položaji in s skupino nosilcev teh položajev, ki se kot razred oblikuje nasproti delavskemu razredu.

2. Te družbe so tipično hibridne narave: vsebujejo prvine kapitalistične formacije, blagovno-tržnih in mezdnih odnosov ter sočasno prvine brezrazrednih, socialističnih, celo samoupravnih družbenih odnosov. So družbe na prehodu iz kapitalizma v socializem.

Obstajajo položaji, ki omogočajo njihovim nosilcem razpolagati s presežnim delom, zaradi posebne družbene ali državne, kolektivne narave lastnine proizvodnih sredstev pa se nosilci teh položajev ne konstituirajo v tako skupino, ki bi imela naravo družbenega razreda; obstoje pa realne možnosti za oblikovanje posebnih, sorazmerno trajnih in zaprtih slojev.

Posebna varianta zgornjega pojmovanja je uvodoma prikazano pojmovanje o socialistični družbi kot o prehodnem tipu družbe z razrednim bojem brez oblikovanih razredov.

3. Zadnja varianta zanika obstoj položajev in odnosov izkoriščanja in odtujenosti v socialističnih družbah, poudarja obstoj različnih poklicnih in

⁷ »Sociologija«, str. 495–501.

drugačih slojev znotraj enega samega (delavskega) razreda ali delovnega ljudstva.

Čeprav je zadnji varianti – tudi po Jambreku – težko priznati status kakorkoli raziskovalno utemeljene hipoteze, so pogledi, ki sodijo vanjo, gotovo najbolj razširjeni in razviti v največ inačicah (od stalinistične teorije o »prijateljskih razredih« do funkcionalistično ali celo organicistično utemeljenih stratifikacijskih teorij). V najnovejšem obdobju so v primerjavi z bolj ali manj doslednimi razredno-konfliktnimi pojmovanji spet glasnejši.

II. Nedorečenosti (izhodišč) razredno-konfliktnega pojmovanja

Pojmovanja, ki govorijo o razredno-konfliktni strukturi socialističnih sistemov in ki se opirajo na Marxa, dokazujejo, da je razmerje med kapitalom in meznim delom (izkoriščanje) aktualno tudi v socialističnih družbah, še več, da še vedno določa družbeni razvoj. Zavračajo trditev, da so z ustavno in zakonsko (normativno) odpravo privatne lastnine osnovnih produkcijskih sredstev le-ta nehala biti kapital (in delo meznim delo) ali da je kapital izgubil lastnost, ki ga je (doslej) opredeljevala: prisvajanje presežne vrednosti, to je izkoriščanje. Pri tem seveda prisvajanja presežne vrednosti ne zožujejo na obtožbe, da privatni kapitalisti ali birokracija kot »personifikacija družbenega državnega kapitala« luksuzno žive od dela proizvajalcev oziroma delavskega razreda. Kapitalist ni nič manj kapitalist, če živi osebno skromno in čim več prisvojene presežne vrednosti (kot akumulacijo) vlaga v razširjeno reprodukcijo.

Dovolj prepričljiva in dosledna primera te usmeritve sta deli »Razredni boj in koncepcije razvoja« L. Markovića in kolektivno delo Bavčarja, Kirna, Korzike »Kapital in delo v SFRJ«. ⁸

Hkrati nas lahko začudi omejenost zagovornikov razredno-konfliktnih pojmovanj pri obravnavanju izkoriščanja/prisvajanja presežne vrednosti. Kljub občasnim izrecnim poudarkom, da je bistveno vprašanje produkcije in ne vprašanje delitve, se vloga kapitala (in njegovih personifikacij oziroma funkcionarjev) pri produkciji in prisvajanju presežne vrednosti skoraj dosledno opisuje z izrazi, kot so »prisvajanje«, »nadzorovanje«, »koncentracija«, »akumulacija«, »monopol nad koncentriranjem družbene presežne vrednosti«, »odločanje o alokaciji presežnega produkta« ipd.

V podobnih terminih opredeljujejo izkoriščanje tudi avtorji omenjene razprave, ki se sicer nedvomno zavzemajo za razredno-konfliktno razumevanje strukture jugoslovanske družbe. (Na primer: »eksploatacija, to je delež pri upravljanju in delitvi presežne vrednosti«.) ⁹

Le občasno in brez izvedenih konsekvenc se pojavlja (tudi ne povsem

⁸ Luka Marković: »Klasna borba i koncepcije razvoja«, Naprijed, Zagreb 1978. Bavčar, Kirn, Korzika: Kapital in delo v SFRJ. Ljubljana 1984 (recenzija B. Kovača v Teoriji in praksi 1984/7-8).

⁹ Z. Golubović in drugi, str. 46.

ustrezen) Marxov izraz »izžemanje delavcev«. Zdi se, kot da je problem izkoriščanja (in razrednosti) v tem, da delavski razred ustvarja presežno vrednost; ko jo je ustvaril, pa jo kapital(ist) prisvoja, akumulira, z njo razpolaga, jo alocira itd. Ali pa – v politično-ekonomsko temeljitejših delih, da presežna vrednost nastaja v blagovni produkciji nekako sama od sebe, tako da igra (privatni) kapital(ist) kvečjemu vlogo nadzornika tega procesa.¹⁰

V ozadju ostaja dejstvo, na katerega je Marx, na primer, takole opozoril:

»Jasno je, da če mora obstajati določen razvoj produktivnosti dela, da lahko obstaja *presežno delo*, sama *možnost* tega presežnega dela (danost nujnega minimuma produktivnosti dela) še ne ustvarja njegove *dejanskosti*. Delavec mora biti šele *prisiljen*, da dela preko te mere in ta pritisk (Zwang) izvaja kapital. To manjka pri Ricardu in zato tudi ves boj okrog določanja normalnega delovnega dne.« (podčrtal Marx).¹¹

Kapitalistu torej ne gre le za to, da delavec sploh dela – to je doseženo z »osvoboditvijo« delavca od življenjskih potrebščin, ki torej obstoje zanj le kot nakupno blago itd., temveč da dela »preko mere«, za kar sam nakup in prodaja delovne sile še nista nikakršno zagotovilo. Kapital(ist) je dejaven že pri samem nastajanju presežne vrednosti, ne šele pri naknadnem prisvajanju. Kapitalistično izkoriščanje vsebuje – nerazdružno povezano – »pritisk« za produkcijo presežne vrednosti in njeno prisvajanje/odtujevanje.

Ta pritisk kapitala je po Marxu dvojen: 1. pritisk za produkcijo absolutne presežne vrednosti, pritisk neposredno na delavca s podaljševanjem delovnega časa, z intenzifikacijo dela, nižanjem mezde; 2. pritisk za relativno presežno vrednost: razvoj produkcijskih sredstev, izboljšanje organizacije dela itd., ki omogoča ohranjanje in večanje presežne vrednosti ob danem delovnem času in nespremenjeni ali povečani mezdi.

Slednje je po Marxu specifično za kapitalistični način proizvodnje in tipično za razviti kapitalizem (že zaradi uspešnega nasprotovanja organiziranega delavstva neposrednemu pritisku na delovni čas in mezde, toda zato še ne gre prezreti, da imamo v vsakem primeru opravka s pritiskom, prisilo).

Če ne upoštevamo te razsežnosti kapitalističnega izkoriščanja, lahko vlogo kapitalista hitro omejimo ali na *družbeno nevtrarno*, »tehnično«

¹⁰ Na primer: »Temeljni mehanizem procesa akumulacije je tako najemanje delovne sile, vsiljevanje dela, ki se odvija takó, da se nasproti množici mezdnih delavcev nahajajo osnovne življenjske potrebščine samo v nakupni, se pravi blagovni obliki. Končno tudi ni več važno, ali ta mehanizem procesa akumulacije kapitala nadzoruje privatni lastnik kapitala; to za samo realizacijo presežne vrednosti, za njeno akumulacijo, ne le da ni več nujno, pač pa postaja na določeni zgodovinski stopnji prepreka temu procesu.« Kapital in delo v SFRJ, str. 34. – V okviru tako omejenega pojmovanja izkoriščanja – med nadzorom nad produkcijskimi sredstvi in prisvajanjem/delitvijo končnega produkta – se gibljejo tudi drugi avtorji, ki štejejo izkoriščanje za bistvo razredne delitve. Tako, na primer, W. Wesolowski, (v sicer odličnem delu »Klasy, Warstwy i Władza«, Warszawa 1977, poglavje: Marxova teorija razrednega gospodarstva; zdaj tudi že ruski prevod: Moskva 1981), ali F. Charvat, »Sociální struktura socialistické společnosti a její vývoj v Československu«, Praha 1980.

¹¹ »Theorien über den Mehrwert«, MEW 26. 2 str. 409.

upravljanje («kontrola», »zbiranje«, »razpolaganje s presežno vrednostjo«, njena »alokacija«, »nadzor nad procesom družbene reprodukcije«), ali – v kritični varianti – na *dominacijo* (z nadzorom, prisvajanjem, odtujevanjem presežne vrednosti, odločanjem, avtoriteto in diktatom nad delavci in produkcijo v celoti itd.). Problem izkoriščanja v prvem primeru sploh izgine, v drugem se utopi v širokem konceptu dominacije/moči: specifična in ključna razsežnost izkoriščanja – produkcija *presežne* vrednosti – ostane pri tem nekje v »objektivnih«, tako rekoč pred-razrednih procesih, ki potekajo sami od sebe ali kvečjemu pod »nadzorstvom« kapital(ist)a.¹²

Nasproti zdaj že preseženim iluzijam revolucij in prvih porevolucijskih obdobij, da bo kapital odpravljen z odpravo kapitalistov (privatnih lastnikov kapitala), kritični avtorji za Marxom seveda poudarjajo, da je kapital družbeni odnos, da je kapitalist le »personifikacija kapitala« in da je *privatni* kapitalist-lastnik le ena od personifikacij, ki ji kasneje – kot piše L. Marković – sledi druge (birokracija, tehnokracija).¹³ Tak poudarek – kakorkoli sicer upravičen – pa skriva v sebi drugo nevarnost: tendenco (zgolj) postvarelemu pojmovanju kapitala, po katerem je videti, kot da bi kapital lahko obstajal brez svoje personifikacije v osebah kapitalistov ali vsaj, da je personifikacija v primerjavi s postvarelostjo le drugoten, izveden, navsezadnje nenujen element načina obstoja kapitala. Zlasti v politično-ekonomskih tekstih, ki analizirajo predvsem »objektivne« ekonomske procese, se zato kapital (in seveda že blago) pogosto pojavlja neposredno kot subjekt (ki »hoče«, se »zaveda«, »teži«, si »prisvaja« itd.). Njegovo poosebljenje v kapitalistu se v imenu omejitve na bistveno enostavno opušča ali dodaja kot nekaj sekundarnega.¹⁴ Tak skrajšan način izražanja pozna seveda tudi Marx v Kapitalu in drugod, ko tudi izrecno govori o kapitalu kot fetišu in subjektu.

Toda hkrati Marx dovolj jasno prikaže, da (v blagovno-kapitalskem svetu) odnosov med stvarmi in gibanja stvari ni brez odnosov med osebami, da postvarelosti ni brez personifikacije. »Blago ne more hoditi samo na trg«, blago predpostavlja odnos ljudi kot oseb in privatnih lastnikov, pribije takoj na začetku drugega poglavja Kapitala, ki sledi prikazu blaga in blagovnega fetišizma v prvem poglavju. Ne poudarja le, da je kapitalist personificirani kapital in funkcionar kapitala, pove tudi, da je »v pojmu kapitala zajet kapitalist«, da kapitalista ni mogoče ločiti od

¹² Čeprav avtorji »Kapitala in dela v SFRJ« vseskozi poudarjajo, kako je sama blagovna proizvodnja kot produkcija vrednosti neizogibno kapitalsko-razredna produkcija. Avtorji ne upoštevajo del, ki bi jim že lahko omogočila preseči to omejenost, tako, na primer, dela »Razredna analiza in marksistična družbena teorija«, ki ga ne navajajo niti v literaturi. Tu sicer navajajo delo E. Balibarja »Presežna vrednost in družbeni razredi«, toda iz njega ne povzamejo ničesar. Navajajo in citirajo pa, na primer, Maukejevo »Marxovo in Engelsovo teorijo razredov« (Ljubljana 1982), ki v tej točki ostaja pod ravni jo že doseženega teoretskega razvoja pri nas in v francoskem in italijanskem marksističnem okolju.

¹³ »Klasna borba i koncepcije razvoja«, na primer str. 135.

¹⁴ Za ilustracijo (tega in prej povedanega) iz našega teksta: »Državni kapital se nasprotno prav kot celota zaveda svoje realne družbene moči in upošteva posamične kapitale, ki so razdeljeni med panoge, le kot svoje sestavne dele, ki jih je moč neposredno nadzirati in voditi. Poosebljanje te družbene moči postaja državna in partijska birokracija, ki nadzoruje in vodi produkcijo z odločanjem o alokaciji presežne vrednosti.« (Kapital in delo v SFRJ, str. 60).

kapitala, niti kapitala od kapitalista. »Kapital lahko ločimo od posameznega kapitalista, ne pa od Kapitalista.«¹⁵

Mislim, da so Marxove formulacije iz Očrtov ključnega pomena. Če jih ne upoštevamo, nas običajno govorjenje o kapitalu (Gospodu Kapitalu, ironizira Marx v tretji knjigi »Kapitala«), njegovi volji, moči, hotelih itd., neizogibno vodi v mistifikacijo. Če si politična ekonomija tako skrajšan govor zaradi »ekonomičnosti« morda še lahko privošči, pa je za sociologijo, ki ne more brez ljudi, razredov itd., lahko katastrofalen.

Treba je reči, da naši avtorji vendarle niso brez posluha za te nevarnosti, ki se jim tudi Marx ni vedno izognil. Ob formulacijah, da je »kapitalist poosebljen kapital«, »z lastno voljo in osebnostjo obdarovan produkt dela nasproti delu« ipd., opozarjajo tudi na Marxovo pojasnilo iz Očrtov, kaj pomeni, da je »v pojmu kapitala zajet kapitalist«. To pojasnilo se, kot je znano, v celoti glasi: »V tem, ko je v tem procesu opredmeteno delo postavljeno hkrati kot nepredmetnost delavca, kot predmetnost delavcu nasproti postavljene subjektivitete, kot *lastnina* njemu tuje volje, je kapital nujno hkrati *kapitalist* in misel nekaterih socialistov, da potrebujemo kapital, ne pa kapitalistov, je povsem napačna. V pojmu kapitala je vključeno, da objektivni pogoji dela – in ti so njegov lastni produkt – dobijo nasproti njemu *osebnost*, ali kar je isto, da so lastnina delavcu tuje osebnosti. V pojmu kapitala je kapitalist vsebovan . . .«¹⁶

Avtorji upravičeno postavljajo vprašanje, ali gre nujno za »lastnino delavcu tuje osebnosti«, ali ni možno – kot prikazuje že Marx v Kapitalu, pišoč o delavskih proizvodnih zadrugah – da so delavci hkrati svoji lastni kapitalisti, in da je to celo tendenca v razvoju kapitala. V klasičnem kapitalizmu velja, da so nosilci kapitala in meznega dela različni ljudje, da se torej odnos med kapitalistom in meznim delavcem kaže kot odnos/boj med »kolektivnim kapitalistom, se pravi razredom kapitalistov in kolektivnim delavcem, se pravi razredom delavcev«. (Marx)¹⁷ V transformiranih in transformacijskih oblikah kapitalizma se lahko kapitalist in mezní delavec, funkcionar kapitala in meznega dela, pojavljata v istih ljudeh. (Marx: . . . »delavci so kot asociacija svoji lastni kapitalisti, to je, uporabljajo produkcijska sredstva za oplajanje svojega lastnega dela«. ¹⁸ Kardelj: »Bistvo samoupravljanja je, da delavec hkrati dela in opravlja iste funkcije, ki jih je v kapitalistični družbi izvrševal kapitalist, v etatsistični pa država.«)¹⁹

III. Izkoriščanje in soglasje v realnem socializmu

Znano je, da v polemikah o (ne)razrednosti srečamo dvoje samozavestnih, diametralno nasprotnih pojmovanj: pojmovanje o neantagonistični

¹⁵ »Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie, str. 211.

¹⁶ »Grundrisse« str. 412.

¹⁷ »Kapital« I, CZ, str. 264.

¹⁸ »Kapital« III, CZ, str. 458.

¹⁹ »Svobodno združeno delo«. Ljubljana 1978, citirano po knjigi »Kapital in delo v SFRJ«, str. 46.

nosti/nerazrednosti temeljnega produkcijskega odnosa v (»realnem«) socializmu in pojmovanje o bipolarni razredno-konfliktni razdeljenosti na birokracijo in delavski razred. Svojo samozavest in doslednost obe konceptiji dosegata tako, da kot izhodišče, kot bistvo vzameta eno od razvidnih značilnosti teh družb; njej nasprotne značilnosti (in teorije, ki se nanje opirajo) pa bolj ali manj spretno prikažeta kot videz in ideologijo.

Po enem pojmovanju je bistvo državnega socializma – če ostanemo pri najbolj razširjeni in najbolj obravnavani stvarnosti in oznaki realnega socializma, da državni aparat (državno-partijski aparat, birokracija, politokracija, upravljalске »strukture«) odloča (razpolaga, upravlja, nadzoruje, določa) o uporabi produkcijskih dejavnikov, v prvi vrsti produkcijskih sredstev in s tem tudi delovne sile in njenih nosilcev, o novo ustvarjeni vrednosti in presežni vrednosti. Nasproti njemu so delavci v položaju meznega delavca. Država kot »reprezentant« ali celo »orodje« delavskega razreda ali vsega ljudstva, zveza med delavsko bazo in državo na podlagi organiziranih socialističnih sil, partije, sindikata, volilni mehanizmi itd. – vse to je le ideologija v pejorativnem pomenu besede oziroma materializiran način njenega obstoja. Taka ideologija omogoča obstoj birokracije (in tehnokracije) kot izkoriščevalskega razreda.

Za nasprotno konceptijo je bistvo državnega socializma v tem, da je državni aparat »orodje širokih delovnih množic, orodje bivših zatiranih in izkoriščanih množic, sredstvo, s katerim delovne množice upravljajo gospodarstvo« (B. Kidrič).²⁰ Samo na prvi pogled, na videz sta državni aparat in socialistična država isto kot kapitalistična država in/ali privatni kapitalist. Nerazvitost socializma in deformacije v njegovem razvoju bistva socializma ne morejo spremeniti, čeprav otežkočajo, da bi ga vedno uvideli.

Tovrstno izigravanje bistva in videza, stvarnosti in ideologije v propagandi in protipropagandi nima konca. Najmanj, kar lahko pričakujemo od analize, ki bi bila kaj več kot propaganda (in protipropaganda) je, da upošteva kot element analize dejanskost (problema) relativne samostojnosti in odtujenosti birokracije in dejanskost pravno-politično-ideološke sfere; (da upošteva tudi ideologijo – kot način videnja/doživljanja družbenih odnosov – v njenih učinkih na ravnanje ljudi). Praktično najpomembnejše vprašanje mesta, teže, razmerja obeh elementov ostaja seveda odprto.

Kaj se pokaže, če pri raziskovanju problema (ne)razrednosti socialističnih družb ne vprašujemo o (možnem) izkoriščanju le v smislu odtujevanja/prisvajanja presežne vrednosti (ki bi sicer nastajala zunaj in mimo *tako* pojmovanega izkoriščanja), ampak tako, da vključuje pritisk za ustvarjanje presežne vrednosti in njeno odtujevanje od proizvajalcev? Že na prvi pogled se tudi v tem primeru ni mogoče izogniti dvojni reakciji (zunanjí ali notranji). Po eni strani se kaže tako vpraševanje kot svojevrstno licemerje,

²⁰ B. Kidrič: Zbrana dela III, CZ 1948, str. 73, cit. po »Kapital in delo v SFRJ«, str. 72.

kot povpraševanje nekoga, ki je očitno bolan po zdravju. Po drugi strani je lahko označeno kot vprašanje, ki je očitno neustrezno in ki skuša podtakniti določene sume in dvome, čeprav zanje absolutno ni razlogov. Če drugega ne, je taka dvojna reakcija, dvojno diskreditiranje vprašanja – in to iz povsem nasprotnih izhodišč – že samo po sebi razlog, da ga poskušamo postaviti sine ira et studio.

Elementarni odgovor/ugovor proti tezi o izkoriščanju je seveda, da ob družbeni ali državni lastnini navsezadnje celotni družbeni proizvod služi zadovoljevanju posamičnih in skupnih družbenih potreb, to je neposredno in posredno potreb delavcev, proizvajalcev samih. Večja proizvodnja in več proizvodov je nekaj, kar je nujno in dobro za proizvajalce same. Presežni produkt, akumulacija in razširjena reprodukcija je tako samoumevna potreba in interes proizvajalcev samih in ne stvar nekakšnega zunanjega pritiska. Tak pritisk, ki pa seveda nima narave izkoriščanja, se pojavlja le, če zavest posameznih kategorij delavcev o njihovih lastnih širših in dolgoročnih potrebah ni razvita.

Kot je razvidno že iz teh formulacij, je razprava takoj (in vnaprej) prenešana na teren uporabnih vrednot, blagovno-denarna (vrednostna) plat pa je opuščena oziroma rezervirana za kapitalistične družbe. V protipropagandi naletimo celo na takšne formulacije: v kapitalizmu delavci proizvajajo za kapitalistov dobiček, v socialističnih družbah pa za zadovoljitev materialnih in duhovnih potreb vseh delovnih ljudi, za nadaljnji družbeni razvoj ipd.

Toda: celo pri tako preprosto zastavljenem vprašanju in odgovarjanju se zadeva hitro zaplete. Če je potreba po razširjeni reprodukciji in akumulaciji samoumevna in nesporna (argumente lahko navedemo iz znane Marxove razlage v Kritiki gothskega programa, lahko pa seveda brez Marxa), pa niso samoumevni in nesporni:

- količina tega presežnega produkta in dela zanj,
- način njegovega proizvajanja (več delavčevega časa, večja intenzivnost dela, večja produktivnost dela, več produktivno zaposlenih),
- njegova razporeditev po kakovosti (»topovi ali surovo maslo«, zmerneje: »koliko topov in koliko surovega masla«).

Naj to nakažem ob primeru visokega šolstva. Njegov družbeno in materialno ugoden položaj in razvoj je v interesu:

- kulturno-civilizacijskega obstoja in razvoja dane družbe (naroda, države),
- skupin, ki lahko neposredno uporabljajo njegove raziskovalno-izobraževalne dosežke (v tehniki in ekonomiji, v politiki itd.),
- ljudi, ki v njem delajo,
- višjih socialnih slojev, ki predvsem šolajo svoje otroke na univerzi,
- nižjih socialnih slojev, ki ob ugodnem položaju in razvoju visokega šolstva lažje šolajo svoje otroke in jim omogočajo socialno mobilnost.

Medtem ko obstaja interes za visoko šolstvo za določene kategorije delavcev le kot relativno abstrakten in posreden interes (tč. 1, delno tč. 2),

je za druge kategorije neposreden in konkreten, celo življenjsko pomemben interes. Pri proizvajalcih je poleg tega ta že tako posreden interes soočen z njihovim neposrednim interesom po čim večjem dohodku za osebno in družinsko potrošnjo, pa tudi, ne nujno nazadnje, za ohranjanje psihofizične moči (z manj dela, skrajšanim delovnim časom, z boljšimi delovnimi okoliščinami). Presežni produkt tako ni nikdar le stvar ozaveščenosti proizvajalcev o lastnih posrednih in dolgoročnih interesih, ampak tudi stvar interesa in pritiska kategorij, ki neposredno žive od tega produkta (kakorkoli posredno tudi ustvarjajo možnosti zanj).

Tu je izvor tez o nasprotnosti interesov delavskega razreda in protirazreda – »tistih, ki žive od presežnega dela«. Vendar je treba biti natančen: ta družbeni pritisk za večjo presežno vrednostjo še ni pritisk na proizvajalce v smislu razrednega izkoriščanja. Slednjega lahko izvajajo v družbah z državno ali družbeno lastnino le nosilci političnih in upravljalških položajev (z organizacijo dela, določanjem delovnih norm, disciplino, urejanjem višine osebnih dohodkov-mezd, stimulativnim nagrajevanjem delavcev za boljše delo itd.). Vsekakor pa že ta preprost primer kaže, da nimamo opravka le z dihotomijo proizvajalci-upravljalci, ampak z vsaj tričlenskim odnosom, v katerem so sloji – običajno označevani kot »srednji« – eden od virov pritiska za večji presežni produkt. Njihove posamezne skupine pritiskajo na upravljalške strukture za dodelitev sredstev, to je za razdelitev družbenega proizvoda, ki jim ustreza. Upravljalške strukture odgovarjajo na pritisk s strategijo prerazporejanja sredstev med posameznimi kategorijami in navsezadnje s povečanim pritiskom na proizvajalce za čim večjo presežno vrednost.

Mislim, da s tega vidika položaj ni bistveno drugačen, če se – kot v Jugoslaviji – poskuša uveljaviti čimbolj neposredno soočenje interesov »izvajalcev« (na primer šolstva) in »uporabnikov« (na primer »združenega dela«): tudi tu zastopajo združeno delo de facto upravljalci znotraj delovne organizacije. Ti so sicer praviloma manj občutljivi za pritisk neproizvodnih področij oziroma neproizvodnih srednjih slojev in neposredneje soočeni z neposrednimi interesi delavcev. Posledica tega je večja možnost, da se »neodgovorno« obnašajo do skupnih družbenih potreb, kar se, kot je znano, poskuša vnaprej preprečiti ali omiliti z »družbenimi dogovori« ali državnimi predpisi o prispevnih stopnjah, davkih ipd.

Razširjeni razredno-konfliktni pogledi na strukturo socialističnih sistemov so – kot smo videli – ob vsem poudarjanju antagonizmov, konfliktov, odtujenosti, izkoriščanja in dominacije v odnosu med birokracijo/tehnokracijo) in delavskim razredom običajno zanemarjali ali celo docela prezrli vprašanje specifične izkoriščevalske razsežnosti tega odnosa – tako konceptualno kot empirično. Hkrati običajno bolj ali manj radikalno zanemarjajo predstaviški status birokracije/tehnokracije/politokracije,²¹ neiz-

²¹ V nadaljevanju uporabljam predvsem najpogostejše uporabljeni izraz »birokracija«, in sicer kot skrajšano poimenovanje za vse upravljalške kategorije. Ob vseh razlikah in nasprotjih med birokracijo, politokracijo in tehnokracijo, pa med državnim in samoupravnim socializmom, državnim podjetjem in samoupravno delovno organizacijo, TOZD ipd. so očitne

vornost njene moči. Prav upoštevanje izkoriščevalske razsežnosti delovanja birokracije – in to v samem procesu ustvarjanja in ne le naknadnega prisvajanja presežne vrednosti – pa ta njen predstavniški status in njegovo protislovnost še razločneje pokaže. Jasneje kot funkcija pri delitvi, pri »odločanju o rezultatih dela«, pokaže, da za to potrebuje tako ali drugače dobljeno *soglasje*, *pristanek* proizvajalcev samih. Tega lahko navsezadnje lahko dobi le kot njihov bolj ali manj neposreden reprezentant – le, če se zmore uveljaviti/prikazati kot njihov predstavnik, kot predstavnik proizvajalcev (vseh delovnih ljudi, državljanov, občanov ipd.) in njihovih interesov.

Lahko bi rekli, da so za soglasje potrebni štirje pogoji, ali morda bolje, da to soglasje vključuje štiri sestavine. Te ne morejo nastopati izolirano, še posebej ne od prve sestavine, kot bomo videli, imajo pa svojo relativno samostojnost, o kateri govori dejstvo, da se pojavljajo v različnih kombinacijah (zaporedjih) in z različno težo.

Prav sestavina ali pogoj za soglasje je razvidna predstavniška narava upravljalcev. Ta razvidnost je zagotavljala z različnimi volilnimi mehanizmi, z delegiranjem samih delavcev v upravljalke strukture in še zlasti z vključitvijo neposrednega odločanja ali vsaj obveznega konsultiranja delavcev (državljanov); pa tudi z delavskim (ljudskim) socialnim izvorom in zgodovinsko preverjenimi zaslugami za stvar delavcev, delovnih ljudi, naroda.

Drugi pogoj in sestavina je obstoj določene *menjave*: za pristanek na družbeni položaj in vlogo birokracije (vključno z njeno izkoriščevalsko razsežnostjo) mora delavec nekaj dobiti: osebni in družbeni standard delovno in socialno varnost. Znane, čeprav ne vedno priznane in spoznane,²² so značilnosti dežel državnega socializma v tej zvezi: relativno nizke plače in osebni standard skoraj vseh kategorij delavcev in uslužbencev v primerjavi z relativno razvitim družbenim standardom (šolstvo, zdravstvo, rekreacija, množična kultura) – vse to seveda v primerjavi z ekonomsko enako razvitimi kapitalističnimi deželami; visoka stopnja socialne in delovne varnosti, zlasti zagotovljena zaposlitev. Z nizkimi plačami in polno zaposlenostjo sta povezana tudi relativno ležerno delovno vzdušje in ohlapna delovna disciplina. Dober družbeni standard je sredstvo moči in ugleda države v očeh državljanov, saj so institucije, ki mu služijo, neposredno in poudarjeno državne. Hkrati pomeni seveda zagotov-

tudi skupne značilnosti in prav te skušam obravnavati v tej razpravi. Vse kar rečem o »birokraciji«, bi – *mutatis mutandis* – veljalo torej tudi za tehnokracijo v (samoupravni) delovni organizaciji. Razlike in nasprotja med birokracijo in tehnokracijo so na primer zelo dobro problematizirane prav v delu »Kapital in delo v SFRJ«.

²² Redko jih namreč obravnavajo in razumejo v njihovi medsebojni povezanosti in »nujnosti«. Običajnejše je propagandno in protipropagandno izigravanje enih značilnosti nasproti drugim: zgražanja nad nizkim osebnim standardom in njegovo merjenje s posameznimi značilnimi produkti tržne ekonomije zahodnih dežel ali povzdigovanje elementov družbenega standarda in socialne varnosti. Posebej zanimivo in daljnosežno je vprašanje polne zaposlenosti, ki seveda vključuje tudi planiranje in administrativno »distribuiranje« kadrov itd. Za ene je to dokaz, da je socializem v bistvu družba prisilnega dela itd., za druge je obveznost države, da zagotovi zaposlitev, bistvena pozitivna lastnost državne/družbene lastnine, še več, njena konstitutivna značilnost, ki preprečuje monopoliziranje obstoječih produkcijskih sredstev in postavljanje pogojev za dostop do njih.

ljene relativno dobre možnosti za delo in življenje neproizvodnih srednjih slojev in njihovo neposredno odvisnost od državne birokracije. Nizke plače skupaj z načelom o polni zaposlenosti zmanjšujejo pritisk na višjo produktivnost dela, hkrati pa otežujejo pritisk za večjo intenzivnost dela.

Tretji element in pogoj za soglasje je ustrezna *ideologija*. Ta je navsezadnje v tem, a) da je država res »naša država« (delavska, ljudska, narodna) in da so njeni predstavniki dejansko predstavniki delavcev, ljudstva, naroda (analogno velja za samoupravno delovno organizacijo), in b) da je tisto, kar proizvajalci in neproizvodni delavci od države dobijo, vsaj ekvivalent tistemu, kar prispevajo.

Lahko bi rekli, da imata prvi in drugi pogoj svojo težo pri pridobivanju soglasja le na podlagi tega, tretjega; tretji element, ideologija, je vedno že navzoč v njih. Očitno je tudi, da je ideologija toliko bolj pomembna, njen napor toliko večji, kolikor šibkejša sta prvi in/ali drugi element. In še prej: priznано predstavništvo okrepi pozicijo upravljalcev v menjava, spodbijano predstavništvo jih bolj sili, da si prizadevajo nuditi več ali vsaj ustvariti zavest o tem; dolgoročna neenakopravna menjava slej ali prej oslabi zavest o »naši državi« in »naši birokraciji«.

Iz zgodovine in sodobnosti socialističnih držav poznamo različne interpretacije in artikulacije take ideologije. Spričo že nakazanega antagonizma in protislovnosti so tudi razumljive in neizogibne. Opazno je nihanje med poudarkom, da je država reprezentant ali orodje vsega ljudstva, vsega naroda, ali da je predvsem reprezentant delavskega razreda (z običajnim prizadevanjem, da se pokaže nerazdružno povezanost enega in drugega, razreda in naroda). Prav tako je znano, da se pri legitimiranju položaja in ravnanja uporablja razlikovanje med zgodovinskimi, dolgoročnimi in neposrednimi, empiričnimi interesi delavskega razreda, razlikovanje med proletariatom kot zgodovinsko kategorijo, katerega glasnik in avantgarda je partija in empiričnim delavstvom posamezne dežele. Te razlike in nihanja v poudarkih ustvarjajo manevrski prostor, ki ga »birokracija« potrebuje v gibanju med različnimi pritiski in pri ohranjanju svojega glavnega, konstitutivnega interesa: obstati kot relativno neodvisen vodilni družbeni sloj. Pri tem nikakor ni nujno, da se vedno pojavlja kot glasnik zgodovinskega interesa proletariata proti empiričnim interesom delavstva in/ali drugih družbenih slojev. Svojo pozicijo lahko brani tudi v imenu neposrednih interesov delavcev (zagotovljene plače, gospodarska perspektiva) proti zahtevam, ki bi pomenile uresničevanje zgodovinskega interesa delavskega razreda po opravljanju določenih družbenih položajev in odnosov. Uspeh pritiska srednjih slojev se običajno kaže v poudarjanju vseljudskega in še posebej narodnega vidika. Prav pri narodnem vidiku namreč niso v ospredju kvantitativna, številčna, ampak kvalitativna razmerja pri konstituiranju naroda in narodne zavesti. V obrambi pred premočnim pritiskom teh slojev pa se »birokracija« lahko opre na neposredne interese množičnih delavskih kategorij z ustrezno ideološko interpretacijo in poudarki.

Ne glede na razlike in nihanja v ideoloških podobah velja, da je »birokracija« v vseh – z vsemi – ideološko navezana na neko širšo ljudsko bazo (bodisi delavcev bodisi naroda, če priostriamo in poenostavimo). Taka ideologija zato vedno vključuje tudi predstavo o odgovornosti pred bazo, zavest o zavezanosti njenim interesom – ne glede na to, kako neposredno se ta odvisnost in zavezanost predstavlja in uresničuje z volilnim sistemom. S tega vidika je najbolj problematična ideologija (vidik ideologije), ki legitimira družbeno vlogo partije in države s sklicevanjem na zakonitosti družbenega razvoja in razvoj produktivnih sil (v medsebojni povezavi). Taka legitimacija v največji meri obvezuje od odgovornosti pred konkretnimi delavskimi in drugimi sloji in od pravice le-teh po demokratski kontroli ravnanja njihovih »predstavnikov«, ki to v tem primeru tudi v ideološki podobi niso več oziroma so komajda še. V taki interpretaciji se partija/država spreminjata iz reprezentanta delavskega razreda v elito in avantgardo družbenega razvoja, razvoja produktivnih sil, ki razpolaga z znanostjo o tem razvoju in prav to je tisto, kar jo kot avantgardo legitimira.

Tudi v tej konceptiji se običajno še pojavljata delavski razred in družba, toda v taki obliki, da ju je najlažje abstrahirati od konkretnih interesov konkretnih delavcev in drugih članov konkretne družbe. Taka interpretacija je razširjena v socialističnih državah, v čisti izvedbi pa se kot ideologija vendarle ne more uveljaviti. Upravljalci družbene lastnine ne morejo shajati docela brez ideologije in prakse predstavljanja družbene baze in njenih interesov.

Kot zadnji pogoj in sestavina soglasja ostaja še neposredna državno-politična *represija* – izraz nezadostnosti prej navedenih sestavin in nedoseženega soglasja. Tudi represija nikdar ne deluje čisto in izolirano, ravno tako ne na prvem mestu – razen v krajših obdobjih, kot je pokazala, na primer, uvedba vojnega stanja na Poljskem.

Prav predstavniška narava birokracije in potreba po legitimiranju njenega delovanja s soglasjem »baze« vključujeta tudi potrebo po uporabi represije – v obratnem sorazmerju z učinkovitostjo prej navedenih sestavin. Klasični kapitalist takega soglasja za svoje delovanje ne potrebuje in zato tudi ne represije, ki bi mu ga v skrajnem primeru zagotavljala. Potrebuje pa ga vsaka moderna, tudi kapitalistična država. Problem je zaostren v državnem socializmu s tem, da je država tudi kapitalist, hkrati pa kot država/reprezentant ne more biti zgolj kapitalist. (Analogno lahko spet rečemo tudi za samoupravno delovno organizacijo. Njena vodilna »struktura« za svoje delovanje potrebuje soglasje in to soglasje lahko dobi le od delavcev organizacije samih).

IV. »Funkcionarji (družbenega kapitala) in/kot »predstavniki delavcev« v socialističnem sistemu

Za razredno strukturo kapitalističnega produkcijskega načina bi po znani in utemeljeni shemi veljalo, da vključuje: 1. *kapitaliste-privatne*

lastnike kapitala, ki s tem kapitalom na tak način organizirajo produkcijo (in menjavo), da jim ta prinese presežno vrednost v obliki profita; za to funkcijo (organizacijo proizvodnje in menjave) lahko najamejo posebej profesionalizirane upravljalce ali jo le delno prenesejo na tehnično inteligenco, ki je sicer nujni sestavni del delovne sile razvite kapitalistične produkcije, 2. *mezdne delavce*, katerih delo – fizično in umsko – pod pritiskom kapitala (pod vodstvom kapitalista in profesionaliziranih upravljalcev) proizvajajo presežno vrednost.

Torej:

KAPITALISTI – (upravljalci) / MEZDNI DELAVCI

ali natančneje:

KAPITALISTI – uprav/ljalci MEZDNI DELAVCI

Z natančnejšim zapisom povemo, da so tudi upravljalci del delovne sile, ki jo najame kapitalist zato, da bo z njenim delom proizvajal (si prisvajal presežno vrednost, to je, izvajal na produkcijske dejavnike pritisk, ki je potreben za proizvajanje presežne vrednosti. Kot najeta delovna sila se nahajajo torej v položaju mezdni delavcev, toda neposredno uresničevanje funkcije kapitalista jih navezuje na položaj kapitalista. Za uspešno opravljanje te funkcije so od kapitalista tudi nagrajeni z delom profita. Tako vsaj lahko razlagamo del visokih dohodkov, ki jih uspešni upravljalci prejema od lastnikov za svoje delo. V takem dvojnem položaju so tudi druge kategorije delavcev, s katerimi kapitalist izvaja poseben pritisk za proizvodnjo presežne vrednosti (pritisk na delovno silo ali na razvoj drugih dejavnikov produkcije). Že od nekdaj je znan pojav delavske aristokracije, preddelavcev itd., v novejšem času so to, na primer, tudi inovatorji iz vrst delavcev. Kapital skuša tako uporabiti in nagraditi tudi dejavnost delavcev v raznih oblikah delavskega soupravljanja (ki so si jih ti izborili v svojem interesu, ali ki jim jih je že pred tem »podaril« kapitalist).

Po socialističnih revolucijah in uvedbi državne/družbene lastnine produkcijskih sredstev iz zgornje sheme odpade kapitalist-lastnik in skladno s tem temu bi delavec nehal biti mezdni delavec.

~~KAPITALIST~~ – upravljalec / ~~MEZDNI DELAVEC~~

Ostali bi torej le upravljalci in delavci. Ob takem dvočlenskem razmerju je možna razprava, ali so (ali postajajo) upravljalci le poseben del delovnega ljudstva (saj vsi delajo z družbeno lastnino), ali so posebej sloj, ki ni več navezan na kapitalista kot njegovo orodje, temveč je (postaja) »orodje delavskega razreda« in zanj »upravlja s stvarmi«. Možno je tudi predvideti nevarnost, da se tak sloj osamosvaja, odtuja, »spreminja iz služabnika v gospodarja«, če si na podlagi svoje funkcije pri upravljanju uzurpira tudi razpolaganje s presežno vrednostjo, če si jo torej nelegitimno

prisvaja in razpolaga z njo samostojno, kot da bi bil (kolektivni) lastnik produkcijskih sredstev.

Tak reduciran dvočlenski prikaz problema razredne strukture – ne glede na razredno ali brezrazredno realizacijo in interpretacijo – prezre ali vsaj bistveno podceni možnost (nujnost), da se družbena lastnina produkcijskih sredstev pojavlja kot kapital. Zato tudi ne vključuje vprašanja, kaj je s temeljno funkcijo kapitalista – s pritiskom na proizvodnjo presežne vrednosti – v novih razmerah. Upravljanje državnih produkcijskih sredstev se mu kaže bodisi kot vprašanje tehničnega »upravljanja s stvarmi« bodisi kot vprašanje uzurpiranega, odtujenega razpolaganja s presežno vrednostjo, običajno pa kot povezava enega in drugega.

Ni naša naloga, da dokazujemo, kako so državna/družbena reprodukcijska sredstva tudi kapital, pa čeprav »kvazi kapital«, in podobno – kot je znano iz dolgotrajnih razpravljanj v politični ekonomiji.²³

Kaj je z Marxovo tezo, da je v pojem kapital vključen tudi kapitalist v takem kontekstu in ob taki podmeni?

~~Kapitalist~~ – lastnik uprav/ljalec

~~mezdni~~ delavec

KAPITAL

MEZDNO DELO

Iz natančnejšega zapisa klasične kapitalistične strukture je razvidno, da po razlastitvi izginejo kapitalisti – privatni lastniki. Toda kdo pride na njihovo mesto, če pojem kapitala (ki torej ostaja) vključuje kapitalista, oziroma – kar je isto – če pomeni kapital pritisk na proizvodnjo/prisvajanje presežne vrednosti (= izkoriščanje meznega dela)?

Iz zgodovine dosedanjih razpravljanj poznamo več odgovorov na vprašanje, kdo naj nadomesti odpravljenega privatnega lastnika. Poleg tavitološkega odgovora, ki je le izhodišče za nadaljnjo analizo in konkretizacijo, da je lastnik družbene lastnine pač družba, so značilni trije:

1. da je na mestu privatnega lastnika v socialistični družbi država ali delavska država, »kot država organizirani proletariat« (kakor je posebej poudarjal Lenin),

2. o specifičnem primeru odpravljanja kapitalističnih privatnih lastnikov govori Marx, ko piše o zadružnih tovarnah v kapitalistični družbi, kjer so »delavci kot asociacija svoji lastni kapitalisti«,

3. »bistvo samoupravljanja je, da delavec hkrati dela in opravlja iste funkcije, ki jih v kapitalističnih družbah izvršuje kapitalist, v etatistični pa država« (Kardelj), (če ponovimo kar citat, ki smo ga že uporabili).

Za vse tri odgovore je značilno, da z različno stopnjo eksplicitnosti in neposrednosti postavljajo na mesto kapitalistov delavce, ki pa hkrati ostajajo tudi na svojem tradicionalnem mestu.

Delavci se tako pojavljajo dvakrat in na dva različna načina.

²³ O tem, pa tudi o drugih vidikih naše teme, odlično razpravlja F. Černe v komentarju k Marxovim Očrtom v Teoriji in praksi 1985/9. (Obširneje že prej v: »Teoretični problemi naše družbene in gospodarske ureditve«, Ljubljana 1974).

Že iz citiranih formulacij – vsaj Marxovih in Leninovih – izhaja, da se delavci pojavljajo na enem in drugem mestu na različna načina. Kot mezdni delavci se pojavljajo vsi v svoji osebni in psihofizični konkretnosti, na mestu kapitalista – torej kot Kapitalisti – pa le kot »delavska država«, le kot »proizvajalci, organizirani v državo«, kot »asociacija«, kot »združeni delavci«. Kot konkretni ljudje se pojavljajo le njihovi *predstavniki*, bodisi tako, da jih delegirajo sami delavci iz svojih vrst, bodisi da so to drugi ljudje, ki so jim delavci zaupali, da jih zastopajo.

Taka posredna, predstavniška navzočnost delavcev na položaju kapitalista ni le posledica tehnične nemožnosti, da bi bili vsi hkrati vedno v eni in drugi funkciji. Gre predvsem za to, da je interes/funkcija kapital(ist)a interes, ki je – tudi kot skupni in dolgoročni interes delavcev – hkrati v nasprotju z delavčevimi neposrednimi, zdaj in tu aktualnimi interesi (po večjem deležu za osebne dohodke, po boljših delovnih pogojih, po manj dela). Da bi se s potrebno stabilnostjo in kontinuiteto uveljavljal nasproti nihajočim neposrednim interesom (posameznih skupin delavcev), mora biti od njih relativno distanciran, osamosvojen. Prav to pa se lahko dosega s predstavništvom in posredništvom pri zastopanju takega interesa (kateriga uresničevanje je hkrati neposreden interes drugih, neposredno neproizvodnih slojev). Če bi šlo pri prevzemanju funkcije kapitalista po delavcih zgolj za prevzemanje funkcije razpolaganja (prisvajanja, odločanja) s presežno vrednostjo, bi bilo kljub »tehničnim« težavam in sporom v zvezi z načinom in pravili delitve (svobodne menjave dela ipd.) načeloma mogoče odpraviti odtujeno odločanje v imenu delavcev in ga nadomestiti z neposrednim odločanjem. Toda funkcija kapital(ist)a vsebuje tudi pritisk na mezdno delo.

Dejstvo, da si lahko delavci sami zavestno prizadevajo za čim boljše delo, in to ne zaradi boljše plače, ampak zaradi dela kot vrednote, gospodarskega razvoja ipd., temeljnega problema ne odpravi. To njihovo (samo)zavest lahko imamo za rezultat »pritiska na delovno silo«, tokrat na njeno (»višjo«) zavest, za rezultat ustrezne socializacije, ki jo spet izvajajo – v najboljšem primeru – delavski predstavniki, delavski ideologi oziroma sami že ustrezno ozaveščeni delavci.

Delavci se torej v funkciji kapitalista, kot funkcionarji družbenega kapitala (to je lastnega izkoriščanja) ne morejo pojavljati neposredno in vsi, temveč le posredno, prek tistih, ki jih reprezentirajo. Tudi ti predstavniki svoje funkcije kapitalista ne izvajajo neposredno, temveč enako kot kapitalisti-privatni lastniki – prek profesionaliziranih upravljalcev, ki so za to posebej usposobljeni. Kapitalski interes delavcev je tako dvojno, dvostopenjsko posredovan in šele kot tak se sooča z neposrednim mezdno-delavskim interesom delavcev. Predstavniki delavcev (predstav-

niki prve stopnje) so lahko seveda nekateri delavci sami: lahko prihajajo iz vrst delavstva po izbrani volilni proceduri (na primer delegati v delavskih svetih), lahko so to delavci, ki so se kot voditelji delavskega gibanja v obdobju revolucionarnih sprememb povzpeli na oblastne položaje in/ali bili sprejeti/potrjeni kot predstavniki delavcev. Samo ti delavci neposredno v eni osebi združujejo funkcijo kapitalista in meznega delavca. In samo v tem primeru se upravitelji znajdejo neposredno dvojno soočeni z delavci: kot funkcionarji kapitala in kot nosilci meznega dela.

Neznosnost te dvojne obremenitve – pri delavcih in pri upraviteljih – je razvidna iz znanih teženj: 1. da se delavci na državnih in samoupravnih političnih položajih (ki predstavljajo delavski interes) docela profesionalizirajo in ne hajo biti delavci (imajo le še delavsko poreklo), 2. da se vodilni politični predstavniki z odmikom od obdobja revolucionarnega prevrata v čedalje večji meri rekrutirajo iz vrst samega upravnega aparata in iz neproizvodnih srednjih slojev. Uveljavlja se torej težnja k poenostavitvi »neznosnega« razmerja, k oblikovanju povezave predstavniki-upravitelji nasproti delavcem. To težnjo (»birokratizacijo«) še krepi dejstvo, da predstavniki in upravitelji prihajajo v večini iz vrst izobraženih nedelavskih slojev in da so ti sloji pomemben izvor neposrednega interesa za povečano presežno vrednost.

S posebnimi pravili (socialnimi ključi ipd.) se po navadi zagotavlja neposredno navzočnost izbranih delavcev v skupščinah vseh socialističnih držav, posebej še v delavskih svetih pri nas. Toda zaradi neprofesionaliziranosti, parcialnosti, začasnosti svojega predstavnštva so le-ti pri svojem vključevanju v predstavniško-upraviteljske mehanizme, ki delujejo v največji meri mimo njih, zavrti in to prav pri svoji kapitalski funkciji. Delavski predstavniki so običajno aktivnejši nasproti predstavniško-upraviteljskim skupinam pri zastopanju *neposrednih*, »meznih« interesov delavcev. (Delavski sveti so sploh aktivnejši pri politiki osebnih dohodkov in delovnih pogojev, kot pa pri siceršnjih poslovnih odločitvah, čeprav jih formalno prav tako oni sprejemajo).²⁴

Zgornje dejstvo nakazuje še eno – že omenjeno – značilnost. Res se interes delavcev kot funkcionarjev kapitala lahko pojavlja le predstavljen in posredovan in res zato – ob interesu srednjih slojev – stalno prihaja do

²⁴ Na ravni »modela« odnosov (lahko) abstrahiramo določene »izvedbene« probleme, ki pa so v dejanskosti seveda še kako pomembni, če ne – vsaj kratkoročno – celo odločilni. Trditve o obstoju in nujnosti »pritiska za produkcijo presežne vrednosti« (eksploatacije) še nič ne pove o dejanski *spособnosti* upraviteljev, da ta pritisk uspešno izvajajo v smislu povečevanja relativne presežne vrednosti (razvoja produktivnih sil, organizacije dela itd.). Nesposobnost in neuspešnost v tej smeri vodita seveda k neposrednemu pritisku na delovno silo in plače ali/čin k ekonomskemu stagniranju. Na ravni modela tudi (lahko) odmislimo, da se na svetovnem (in notranjem) trgu preliva presežna vrednost oziroma dohodek. Presežna vrednost je globalno odvisna od pritiska/eksploatacije, kot ga obravnavamo, toda kako se bo prelivala in porazdelila (med podjetji in državami), je seveda odvisno tudi od uspešnosti konkretne gospodarske in poslovne politike. Uspešne poslovne poteze lahko podjetju (in državi) prinesejo več kot samo povečanje produktivnosti in intenzivnosti dela. Tak dohodek (ali izguba v nasprotnem primeru) seveda ni predvsem odvisen od dela delavcev, niti od odnosa med delavci in upravitelji konkretnega podjetja, ampak od sposobnosti in prizadevnosti slednjih. Prav vprašanje, kako zagotavljati ustrezno selekcijo in spodbujati tovrstno prizadevnost upraviteljev – (ki niso lastniki), že sega na sistemsko raven oziroma raven modela. V razmerah, ko je količinsko v ospredju problem *takega* »ustvarjanja dohodka«, je vprašanje izkoriščevalskega razmerja med upravitelji in delavci povsem v drugem planu!

zblíževanja ali celo zliivanja predstavniških in upravljalških skupin v partijskem in državnem aparatu, do koncentracije kapitalskih funkcij v njih – toda hkrati se te predstavniško-upravljalške »strukture« tudi v vlogi funkcionarjev državnega (ali kolektivno-podjetniškega) kapitala ne morejo nikdar do kraja znebiti statusa »predstavnikov delavcev«. Svoje kapitalске funkcije ne morejo opravljati brez mandata ali vsaj pristanka delavcev samih, kakorkoli je ta pristanek formalen ali izsiljen. Svojega mandata tudi ne morejo dobiti, ne da bi upoštevali tudi mezdne interese delavcev (ali vsaj verbalno pristali, da ga bodo upoštevali). Ne morejo biti funkcionarji družbenega kapitala, ne da bi bili hkrati tudi predstavniki delavcev, kakorkoli se že to predstavništvo udejanja v volilnih procedurah in/ali ideologijah. Logika države kot »re-publike« in »demo-kracije«, znana že iz meščanskih sistemov, se uveljavlja tudi tu, in to še v večjem obsegu, saj je država kot reprezentant neposredno navzoča tudi v gospodarstvu. Socialistična delavska ideologija je za položaj upravljalcev z družbeno lastnino hkrati obremenitev in nujnost. Obremenjuje jih, saj jih zavezuje k upoštevanju delavskih interesov; zavezuje jih tudi k preverjanju svojega statusa, statusa delavskih/ljudskih predstavnikov in uresničevalcev njihovega interesa v različnih volilnih postopkih. Kakorkoli si z zoperstavljanjem zgodovinskega in neposrednega delavskega interesa, z ideologijo vseljudske in narodne države širijo manevrski prostor in kakorkoli se skušajo predstaviti kot tehnično nevtralni upravljalci ali kot funkcionarji razvoja produktivnih sil, docela brez statusa predstavnikov delavcev in njihovih interesov ne zmorejo.

V. Sklep

V komentarju torej nismo revidirali izhodiščne pozicije o obstoju družbenih položajev z izkoriščevalskimi razsežnostmi tudi v socialističnih družbah (z državno-družbeno lastnino produkcijskih sredstev) in o hkratni nezmožnosti, da bi ljudi, ki zavzemajo te položaje, vnaprej opredelili kot razred. Nekoliko podrobneje smo razvili in prikazali dvoje: 1. da obstaja izkoriščanje tudi in predvsem kot pritisk na delavce za proizvodnjo presežne vrednosti (s pritiskom na delovno silo in/ali pritiskom na razvoj delovnih sredstev); 2. da so v razmerah, v katerih vlada družbena lastnina, ljudje na teh položajih hkrati neizogibno tudi v statusu predstavnikov delavcev samih (vsaj posredno, kot državljani) in da se le kot taki na teh položajih lahko obdržijo. (Ta nujnost predstavljanja delavcev ne vodi sicer vedno in nujno k poglobljanju demokracije; lahko vodi tudi h krepitvi represije).

Iz dvojnosti odnosov, ki označuje socialistično državno/družbeno lastnino – namreč da so delavci hkrati mezdni delavci in (nominalni, formalni) funkcionarji kapitala in da so upravljalci hkrati dejanski funkcionarji kapitala in formalni predstavniki – poverjeniki delavcev – izhajata dve

znani negativni težnji. Ena je težnja k poenostavljenemu odnosu med upravljalci kot zgolj funkcionarji kapitala in delavci kot zgolj mezdni delavci, z naraščanjem izkoriščanja in usihanjem predstavništva in soglasja. Tak razvoj ima neizogibno notranjo mejo, ki se pokaže v neposrednih in množičnih konfliktih – čeprav lahko ob uspešni kombinaciji menjave in represije dolgo traja. Druga negativna težnja: predstavljanje/soglasje se zagotavlja na račun usihanja izkoriščanja (pritiska na proizvodnjo presežne vrednosti, akumulacije, delovne discipline itd.). Od izkoriščanja ostaja le neizpodbijana, legitimna dominacija, mandat za razpolaganje z družbenimi sredstvi, ki pa se spričo usihanja presežne vrednosti kaže bolj v kadrovskih kot v materialnih zadevah, bolj v kadrovski kot pa v ekonomski in siceršnji produktivni politiki. Morda je ta težnja dolgoročno najnevarnejša, saj vodi v specifično »kastno« petrificiranje doseženih socialnih odnosov.

Perspektivno za take družbe je očitno le dinamično ravnotežje, to je ohranjanje napetosti med »logiko izkoriščanja« in »logiko predstavljanja«: s predstavljanjem znotraj izkoriščanja in izkoriščanjem znotraj predstavljanja. Druge alternative so sicer možne, ali bolje rečeno, lahko si jih zamislimo, toda niso uresničljive v svetu, v katerem so do sedaj oblikovani socialistični sistemi v (ogroženi) manjšini.

Trg kot podlaga gospodarskega sistema

Trg je nedvomno najbolj sporen člen socialistične ekonomike. Po splošnem prepričanju si je Marx prihodnje brezrazredno gospodarstvo zamišljal kot neblagovno, temelječe na zavestnem-planskem razporejanju družbenega dela med gospodarske panoge, v katerem bi bilo individualno delo neposredno družbeno, družbeni produkt pa bi se delil med posameznike skladno z njihovimi potrebami, prav tako na podlagi njihovega neposredno družbenega, zavestno-planskega spoznanja. Zato se ni treba čuditi, če so vsa praktična socialistična gospodarstva, vsaj tista, ki izhajajo iz marksistične ideologije, zasnovana protitržno, če si prizadevajo v kar največji meri in kar najhitreje opraviti s trgom in ga nadomestiti z zavestnim-planskim usmerjanjem reprodukcije in delitve. V tej smeri je Pol Potov koncept najbolj dosleden, in tudi v njeni realizaciji je šel najdlje. Tudi prvo in največje socialistično, sovjetsko gospodarstvo je bilo zamišljeno kot netržno. Za njegov temeljni zakon štejejo planiranje, ki naj bi nadomestilo zakon vrednosti, to je, po tej razlagi, trg.

Bistvo trga je menjava produktov po cenah, o katerih se, ob hkratnem maksimiranju svojih dohodkov, njihovi producenti prosto dogovarjajo, in ki se s tem, kot rezultat množičnih in ponavljalnih menjav, družbene ponudbe in družbenega povpraševanja, pretvarjajo v tržne cene, izražajoče tržne vrednosti (po Marxovi terminologiji) oziroma mejne produkcijske stroške (po teoretični aparaturi sodobne ekonomike, ki jo je v marksistični politični ekonomiji najbolj avtoritativno uporabljal O. Lange), ki postanejo tako posameznim menjavam, kupo-prodajam, objektivno dane, določene za posameznika s Smithovo »nevidno roko« ali z Marxovimi »podobno kot naravni delujočimi ekonomskimi zakoni«. Samo na nečistokonkurenčnih trgih imajo kupci in prodajalci nekaj »stopinj prostosti«, ki omogočajo odklone monopolnih cen nad (prodajne) oziroma pod (nabavne) tržne cene-vrednosti. Zato je odpravljanje trga iz socialističnih gospodarstev, ki so vsa nastala iz kapitalističnih, to je tržnih gospodarstev, potekalo predvsem z odvzemanjem teh značilnosti cenam, z njihovim pretvarjanjem v planske, čisto obračunske kategorije, potrebne za vrednostno agregiranje produkcije in delitve, t. i. »hazajstvenij rasčot« (hozrasčot). Ker poteka tržna menjava s posredovanjem denarja, denar pa izvaja – zaradi možnosti emisije neodvisno od ustvarjanja realnih vrednosti kakor tudi zaradi svoje likvidnostne funkcije na reprodukcijo, cene in s tem na delitev – tudi samostojen vpliv, odvezemajo te značilnosti tudi denarju, s čemer ga v bistvu zreducirajo na delovni bon, materialno nakazilo, tako da opravlja le še funkcijo golega menjalnega pripomočka, funkcijo merila vrednosti pa zaradi plansko določenih cen le še navidezno. Nedvomno, že takšen koncept socialističnega gospodarstva je precejšen

kompromis Marxove (v resnici Marxu pripisovane) vizije prihodnje družbe z realnostjo obstoječih gospodarskih razmer. Prav ta je v obliki reform, ki so se začele okoli leta 1968 s ponovnim uvajanjem trga, čeprav za začetek le na sektorju odnosov s prebivalstvom, se pravi pri oblikovanju cen porabniških dobrin, izsilila nadaljnje pomembne kompromise z Marxu pripisovano vizijo prihodnje družbe.

V našem gospodarstvu je v letu 1947 uvedeni centralno-planski (direktivni) koncept doživel krah komaj leto dni kasneje – z nastakom t. i. plana II, to je s prepuščanjem dela produkcije prostim cenam. Četudi je k temu prispeval upad produkcije, ki ga je povzročila ekonomska blokada inform-birojevskih držav, ga je v bistvu zakrivilo od ustvarjanja realnih vrednosti neodvisno ustvarjanje denarja, predvsem da bi se financirale izjemno velike investicije, ki so povečevale kupno moč prebivalstva, ne pa tudi porabljivega produkta. Z uvedbo samoupravljanja in s postopno decentralizacijo gospodarstva od leta 1951 dalje se trg nezaustavljivo vrača v naše gospodarstvo, postal pa je tudi najbolj aktualen predmet ekonomskopolitičnih razprav.

V teh razpravah se je izhajalo iz Marxu pripisovane vizije prihodnje družbe, se pravi iz trga kot kapitalistične institucije, po svoji naravi nasprotno socialističnemu gospodarstvu, zaradi tega sprejemljive le kot nujno zlo in, razumljivo, le začasno. Leninovo pravilo, po katerem trg neizbežno in nezaustavljivo poraja kapitalizem, dan na dan, podnevi in ponoči, je bilo teoretično in ideološko izhodišče takšnega stališča. Zato je potekala razprava o položaju in vlogi trga v socialističnem gospodarstvu na relaciji protislovja med trgom in planom, kot plan kontra trg, ter v iskanju optimalnega razmerja med enim in drugim. Kot kapitalistična institucija je trg pri tem že vnaprej potegnil krajši konec. Takratne formulacije, da v socialističnem gospodarstvu plan nadomešča trg, da se s planom obvladuje trg, da deluje trg v okviru plana, v tisti meri, kot mu to dovoljuje plan, kot pomoč pri realizaciji planskih nalog, jasno kažejo na to. Z razvojem samoupravljanja in z decentralizacijo gospodarstva, posebno v reformnih letih 1958–1962, ko se je ustvarjal »novi ekonomski sistem« – kodificirala ga je ustava iz leta 1963 – je plan postopoma vse bolj zgubljal tako vpliv na gospodarske tokove (»devalvacija plana«) kot tudi zagovornike med politiki in ekonomisti. Sredi šestdesetih let je postala jugoslovanska inačica socializma znana kot tržni socializem – tako doma kot v tujini.

Čeprav je prišel ta izraz kasneje na indeks, je bila opredelitev za samoupravljanje tako močna, da obstoj trga ni bil nikoli več postavljen pod vprašaj. Nenadzorovano bogatenje in razslojevanje prebivalstva v poznih šestdesetih letih, pojav tehnomenadžerstva in liberalizma v gospodarstvu z nacionalističnimi ekscesi v zgodnjih sedemdesetih letih, kar se je vse štelo za posledico tržne anarhije, pa je privedlo do ponovnega preverjanja vloge trga. Da bi se povečal vpliv delavcev na odločanje na mikro-ravni, so bila podjetja razbita na TOZD-e, delovanje gospodarstva na

makroravni, ki naj bi preseгло trg, pa je bilo zamišljeno s pomočjo samoupravnih sporazumov in družbenih dogovorov, s planom, to pot samoupravnim in ne etatičnim, kot temeljnim. V želji, da ne bi ničesar prepustili naključju, da se vse do poslednjih podrobnosti uredi s samoupravnimi sporazumi in družbenimi dogovori, je zakon o družbenem planiranju iz leta 1976 po vseobsežnosti planiranih razmerij daleč presegel centralni administrativni plan iz 1947. leta. Celo krajevna skupnost je bila dolžna planirati, gotovo da samoupravno, nekaj desetinskih planskih pokazateljev.

Že v zgodnjih šestdesetih letih so s teorijo dohodkovne cene nastale teoretične podlage za netržno urejanje odnosov med »gospodarskimi panogami in grupacijami«. Kulminirale so v aksiomu, da so dogovori med producenti materialna sila, ki v smislu zgodovinskega materializma odloča o naravi družbenoekonomskih razmerij. Ta aksiom moramo šteti za temelj »teorije« t. i. »socialistične blagovne produkcije«, bolj poznane kot »dogovorne ekonomije«. S »konstituiranjem« temeljnega produkcijskega odnosa«, se pravi z mnenjem, da se družbeni odnosi ustvarjajo s pravnim aktom, dogovorom o »združitvi dela in sredstev«, je bil s pomočjo dobesedno kilogramov in ton papirnatih dokumentov in njihovim deponiranjem na pristojnih registrskih sodiščih jeseni 1973 ta aksiom pripeljan do zgodovinsko-idealističnega absurda.

Čeprav se naša ekonomska znanost drži precej odklonilno do »samoupravne« inačice planiranja, je razprava o vlogi trga v samoupravnem gospodarstvu vseeno še nadalje omejena na razmerje med trgov in planom, pri čemer štejejo trg za področje samoupravljanja, plan pa za orodje države. Po temeljni ideji te smeri ekonomske misli sta trg in plan alternativna mehanizma obvladovanja reprodukcije. Torej mora med trgov in planom obstajati neko optimalno razmerje, naloga ekonomske znanosti pa je, da ga odkrije in tako zagotovi optimalne gospodarske rezultate. Zato so začeli poimenovati sistem s protislovno skovanko »tržno-planski«. Ideja, da se z odkritjem optimalnega medsebojnega razmerja, tako da se vsakemu zagotovi njegovo lastno področje delovanja, plan in trg lahko postaneta komplementarna, očitno dokazuje, da se štejeta za alternativna mehanizma opravljanja istih nalog, kategorij enakega »velikostnega razreda«.

V tem članku bomo pokazali:

1. Da je z vidika delovanja gospodarstva napačno šteti trg in plan za alternativna mehanizma koordiniranja odločitev posameznih subjektov. Takšen mehanizem, vsaj uspešen, je le trg, pri čemer so konkretni rezultati njegovega delovanja funkcija informiranosti gospodarskih oseb-kov. Z razširitvijo informacijske podlage gospodarskega odločanja, z izpopolnjevanjem predvidevanja razvoja potreb in tehnologije, obenem s poznavanjem kako gospodarstvo funkcionira, trg izboljšuje svoje delovanje in vse bolj zgublja svoj anarhični značaj.

2. Da so produkcijska razmerja (družbeni, družbenoekonomski

odnosi) dana objektivno, opredeljena z razvojno stopnjo produktivnih sil, v nobenem primeru nasledek volje kogarkoli, pa naj bodo izražena v obliki najbolj množičnih dogovorov ali sporazumov, tako da moramo šteti Leninovo maksimo, da jih ustvarja trg, za napačno. Trg je v razmerju do družbenih odnosov v bistvu nevtralen mehanizem. S pomočjo trga se izražajo odnosi, kakršni obstajajo v družbi neodvisno od njega. Če bi bili ti odnosi socialistični, bi jih trg v relativnih dohodkih gospodarskih osebkov kot takšne tudi prikazoval.

3. Da je hkrati z denarjem, kreditom in podobnimi »kapitalističnimi« institucijami trg prvina produktivnih sil, ki spodbuja njihov razvoj, glede na odvisnost produkcijskih razmerij od produktivnih sil pa tudi razvoj produkcijskih razmerij. Pri maksimiranju svojih dohodkov-produktov se producenti kot samostojni, takšni, ki prevzemajo vse pozitivne in negativne posledice svojih odločitev, vključujejo v tiste sektorje družbene reprodukcije, v katerih najboljše valorizirajo faktorje, s katerimi razpolagajo. Tako zagotavljajo optimalno alokacijo faktorjev, hkrati pa izboljšujejo njihovo kakovost, s čemer poganjajo tehnološki napredek.

4. Da je pri nizki ravni produktivnih sil, kar vključuje tudi neenakost producentov in nepoznavanje metod planskega upravljanja gospodarstva, po Marxu trg edini način hitrega razvoja tvarnih in umskih produktivnih sil, potrebnih za vzpostavitev »prihodnje družbe«. Ukinitev ali oviranje delovanja trga po njegovem mnenju ne zavira le nastanka prihodnje družbe, ampak vrača ljudi v razmerja osebne odvisnosti, poznana iz predkapitalističnih ureditev.

Ob dokazovanju navedenih tez bomo spoznali, da izhajajo napačna pojmovanja trga, njegove vloge v sodobnem gospodarstvu, pa na njih zasnovana protitržna usmeritev, v pretežni meri iz nerazumevanja, površnega poznavanja ali celo kar naravnost nepoznavanja Marxa.

1. Delovanje trga kot funkcija informiranosti gospodarskih osebkov

Izhajamo iz maksimiranja dohodka-produkta kot bistva aktivnosti pravih gospodarskih osebkov (glede pravega gospodarskega osebkga glej A. Bajt, *Gospodarski subjekt in družbena akumulacija*, GG-82/11, str. 23–37). Ker potrebe osebkov niso trenutne, pač pa trajne, se nanaša maksimiranje na tok dohodka-produkta v prihodnosti, diskontiranega v sedanost. Maksimiranje se dosega z odločitvami gospodarskega osebkga.

Med odločitvijo in njenim rezultatom, dohodkom-produktom, nujno preteče nek čas. Negotovost rezultata, pogojena z neobvladovanjem celote njegovih faktorjev, se z možnostjo vključevanja novih, v času sprejemanja odločitev še nepoznanih faktorjev, zato močno povečuje. Lahko jo zmanjšamo le s poznavanjem vseh za dosego rezultata pomembnih faktorjev, posebno tistih, ki nastopijo in (ali) začno delovati šele v prihodnosti. Obveščenost gospodarskih osebkov, predvsem pa njihova

spособnost predvideti prihodnje tokove in jih upoštevati pri svojih odločitvah, je tako prvi pogoj za njihovo učinkovitost. Odločanje o prihodnjem dohodku-produktu na podlagi predvidevanja razvoja njegovih faktorjev v prihodnosti imenujemo planiranje.

Faktorje dohodka-produkta, katerih predvideno gibanje v prihodnosti pogojuje odločitve gospodarskih osebkov v sedanjosti, lahko razdelimo na dve skupini. To so po eni strani potrebe prebivalstva, ki pri dani velikosti realnega dohodka opredeljujejo povpraševanje po produktih. Po drugi strani je to tehnologija, ki določa stroške in s tem ponudbo. Če poznajo njihov sedanj in prihodnji razvoj, lahko gospodarski osebki dohodek-produkt uspešneje maksimirajo, se pravi, lahko sprejemajo odločitve, s katerimi dosegajo večje dohodke-produkte (v smislu tokov prihodnjih dohodkov-produktov, diskontiranih v sedanjost), kot če jih ne poznajo.

Vsak pravi gospodarski osebek, katerega odločitve se od tekočega produkta razširjajo tudi na prihodnji produkt, predvideva prihodnja gibanja faktorjev produkta in jih upošteva pri svojih odločitvah. V tem smislu vsak gospodarski osebek planira. Razlike, ki obstajajo glede tega med različnimi gospodarskimi osebki, niso v tem, da bi nekateri med njimi planirali, drugi pa ne, ampak so izključno v njihovih sposobnostih za uspešno planiranje. Tako je planiranje bistvena prvina gospodarskega odločanja, tista, ki najbolj odločilno opredeljuje njegovo kakovost.

Kot prostor, na katerem se srečujeta ponudba in povpraševanje, tako prvo kot drugo rezultat odločitev neštevilnih osebkov, po svojem bistvu planskih, trg po prej navedenem pojmovanju ni nasprotje, ampak je po svojih dosežkih rezultat planiranja, tembolj kakovosten, kolikor bolj kakovostno je planiranje. Če bi imeli gospodarski osebki sposobnost popolnega predvidevanja in s tem planiranja, trg ne bi delal napak, zaradi katerih se ponavadi misli, da ga je treba zamenjati s planom. Deloval bi namreč tako rekoč plansko.

Ker so sposobnosti različnih osebkov za uspešno planiranje različne, je razumljivo, da jih je mogoče tudi povečati. To se doseže z večjo obveščenostjo osebkov in njihovo sposobnostjo uporabljati informacije pri odločanju, se pravi z njihovim znanjem. Mnogi gospodarski osebki so sposobni oskrbeti se sami (na primer velike nadnacionalne družbe, pa ne le te) z znanjem, potrebnim za uspešno predvidevanje in odločanje na podlagi takšnega predvidevanja. Drugim bi takšne informacije lahko posredovale posebne službe in z njimi oskrbovale več ali kar vse osebe. Morda je ravno to pot, ki jo bo ubrala družbena delitev dela v t. i. tretji, informacijski revoluciji. Če bi bile informacije takšnih služb zanesljive – o čemer bi se gospodarstvo polagoma prepričalo z izkušnjami – bi jih postopoma pričelo vključevati v svoje odločitve. Odločitve gospodarstva, s tem pa tudi delovanje trga, bi tako postali manj anarhični. Anarhičnost trga, ki šteje za njegovo bistveno značilnost, bi bila vse bolj obvladovana.

Ni dvoma, da je v razvitih kapitalističnih deželah razvoj trga zadnjih sto let prehodil precejšen del poti v tej smeri. Poznavanje delovanja

gospodarstva na makroravni je neprimerno večje kot prej; poznani so tudi mnogi mehanizmi vplivanja na gospodarske tokove, obstajajo pa tudi številne službe za informiranje gospodarskih osebkov, na primer investicijski agenti, da informacijskih funkcij blagovnih in efektivnih borz, državnega budžeta ali centralne banke sploh ne omenjamo. Seveda se anarhično delovanje trga v sodobnih gospodarstvih ne zmanjšuje le z vključevanjem bolj kakovostnih informacij v odločitve osebkov, niti ne v pretežni meri, ampak tudi z makroekonomskim indikativnim planiranjem, v največji meri s pomočjo denarne politike. S primernim manipuliranjem parametrov, ki jih kot signale uporabljajo gospodarski osebki pri sprejemanju svojih odločitev (neposredni davki, obrestne mere, kupovanje in prodaja papirjev in deviz), tudi indikativno planiranje povečuje objektivno informiranost gospodarskih osebkov, zaradi česar postanejo njihove odločitve glede na posledice manj anarhične.

Naj bo tako ali drugače, vključevanje z lastno sposobnostjo in (ali) s pomočjo služb na makroravni pridobljenih informacij, naj bo direktno ali indirektno, v odločitve gospodarskih osebkov, dokazuje, da moramo šteti trg v veliki meri za mehanizem, katerega anarhičnost je posledica odločanja gospodarskih osebkov, ki niso zadostno informirani, ne pa tržnega mehanizma samega. S povečanjem informiranosti lahko isti tržni mehanizem deluje mnogo manj anarhično, v skrajnem, četudi nerealističnem primeru popolne informiranosti celo brez kakršnihkoli znakov anarhičnosti. To dovoljuje sklep, da je *trg v bistvu nevtralen mehanizem, čigar konkretno delovanje in rezultati so odvisni od stopnje informiranosti osebkov gospodarskega odločanja*. Ker je stopnja informiranosti (znanja) del produktivnih sil, je način delovanja trga v bistvu funkcija razvoja produktivnih sil.

Ugovor, da gospodarski osebki informacij o prihodnjih tokovih pri sprejemanju svojih odločitev ne bi uporabljali, ali da bi reagirali na tržne signale, emitirane prek ekonomske politike nenormalno, v nasprotju s pričakovanji, izhaja iz implicitne domneve, da bi jim to preprečevale njihove izkušnje. Najbolj verjeten vzrok takšnih izkušenj bi bila napačnost ali vsaj nezadostnost informacij, ki bi jih generirale pristojne službe. To pa nikakor ne pomeni, da se delovanje trga na podlagi individualnih odločitev gospodarskih osebkov ne bi moglo znebiti prvin anarhije, ali da ne bi moglo vsaj zmanjšati njihovega obsega. Dokazovalo bi le, da se še vedno ni posrečilo povečati informiranosti gospodarskih osebkov na zadosti visoko raven, da bi jo bili pripravljeni vključevati v svoje odločitve.

Drugi verjetni ugovor, da bi tudi v najboljšem primeru, se pravi ob najboljši informiranosti gospodarskih osebkov – tako neposredni kot tisti, ki jo pridobivajo prek manipuliranih parametrov njihovega odločanja – trg zadržal prvine anarhičnosti, da nikoli ne bo deloval plansko, ker pač gospodarski osebni nikoli ne bodo imeli vseh potrebnih informacij, zaradi česar naj bi bilo direktivno planiranje neizbežno, bomo obravnavali na treh ravneh.

Kot prvo navajamo, da se vsaj en ekonomist, to pa je K. Marx, ne strinja s takšnim mnenjem. V »prihodnji« družbi, ki bo temeljila na »planski razdelitvi delovnega časa med posamezne produkcijske dejavnosti«, v kateri bo vsako »individualno delo neposredno družbeno«, bo »menjava produktov določena z družbenimi produkcijskimi razmerami, v katerih deluje posameznik«, ne pa kot »menjava medsebojno neodvisnih del in produktov del« (K. Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie* (Rohentwurf), 1857–58, izdaja Marx-Engels-Leninovega instituta, Moskva 1939, Dietz Verlag, Berlin 1953, str. 89). V času, ko je bilo planiranje proglašeno za osnovni zakon socializma, in to v smislu imperativnega planiranja (J. Stalin, *Ekonomski problemi socializma ZSSR*, Moskva 1952), je povsem razumljivo, če se »planska porazdelitev delovnega časa« razlaga v smislu alokacije, o kateri odloča državni plan. Povsem neverjetno pa je, da bi bilo to lahko Marxovo mnenje. »Prihodnjo« družbo si je zamislil kot »svobodno« združenje posameznikov, temelječe na njihovem vsestranskem razvoju in podrejenosti njihovi skupni, družbeni produktivnosti, kot njihovi družbeni sposobnosti (K. Marx, *Grundrisse*, str. 75), in »prosti menjavi« med njimi (K. Marx, *Grundrisse*, str. 76–7). Četudi takšno združenje, ker izhaja iz izjemno visokega razvoja produktivnih sil, »materialnih in umskih« (K. Marx, *Grundrisse*, str. 77), po njegovem ni prav nič arbitrarnega, je očitno, da imperativnemu planu, ki bi kot sila zunaj posameznikov usmerjal gospodarske tokove, v njem ni nobenega mesta. Mnogo bolj verjetno je, da je Marx za svojo »prihodnjo družbo« predpostavljal tako popolno informiranost, da rezultira njeno vključevanje v odločitve svobodnih posameznikov v planski naravi gospodarskih tokov, tako da je plan kot posameznikom zunanja sila ne le nepotreben, ampak naravnost nasproten svobodni naravi tako samega združenja kot tudi menjave v njem. Drugače povedano, Marxovo »prihodnjo družbo« lahko vzamemo kot primer za tezo, da vodi popolna informiranost gospodarskih osebkov do takšnih njihovih odločitev, s katerimi se odpravi vsaka anarhičnost v družbeni produkciji.

Povsem drugo vprašanje je, ali smemo domnevati, da je model popolne informiranosti osebkov realen. Prav gotovo gre za družbo, ki je premagala »carstvo nuje«, ki se torej ne ravna po maksimiranju individualnih materialnih koristi. V takšni družbi bi postala konkurenca, ki je danes tako v generiranju kot širjenju tehnološkega napredka nepogrešljiva, povsem nepotrebna. Model je notranje konsistenten; glede trditve, da je nerealen, pa nimamo znanstvenih razlogov niti za niti proti. Prav gotovo pa je tako močno oddaljen v prihodnost, da ni nobene potrebe, da bi se z njim resneje ukvarjali ali da bi skušali z njegovo pomočjo reševati probleme sedanje »moderne družbe«.

Drugič, celo pri zelo visoki ravni informiranosti, ki bi, vključena v odločanje gospodarskih osebkov, odpravila precejšen del sedanje anarhične narave trga, posebno v zvezi z delovanjem makrogospodarstva, protislovjem med zasebnim in družbenim produktom (problem družbenih

stroškov – social cost), kakor tudi nekaterimi parcialnimi neskladnostmi (na primer cob-web tipa), anarhičnosti iz gospodarstva ne bi odpravili v celoti – in tudi ne bi bilo dobro, če bi jo. Gre ravno za tiste prvine trga, ki ga povzdigujejo na stopnjo produktivnih sil, se pravi za njegovo pospeševanje inovacij in s tem tehnološkega napredka. Vse oblike konkurence, od zniževanja cen, da bi se povečala prodaja, izboljšanj produkta, da bi ne upadla prodaja, izboljšanj produkcijskih postopkov, da bi se zmanjšali stroški, pa vse do izboljšanj kakovosti produkcijskih tvorcev zaradi prizadevanj njihovih lastnikov, v obliki povečanj produktivnosti strojev in drugih delovnih priprav ter izboljšanj delovnih sposobnosti delavcev, vključno z izpopolnjevanjem informiranosti gospodarskih osebkov – spadajo v to skupino. Ker pa je namen tega poglavja pokazati, da trg kot tak, sam po sebi ni krivec za anarhično delovanje, ki smo mu priča, ampak da izvira iz nezadostne informiranosti gospodarskih osebkov, medtem ko je kot spodbujevalec konkurence trg naravnost produktivna sila, se bomo k obravnavi tega vidika trga vrnili v tretjem poglavju.

Tretjič, dejstvo, da trg v nekem gospodarstvu deluje anarhično, v nobenem primeru ni argument za uvedbo direktivnega plana, ki naj bi odpravil anarhičnost, ampak izključno le argument, ki govori v prid povečanja informiranosti. Če gospodarski osebki nimajo zadosti informacij za preprečitev anarhičnih rezultatov trga, takšnih informacij ne more imeti niti direktivni plan. Poizkusi, da bi nadomestili nezadostno informiranost gospodarskih osebkov z direktivnim planom, ne odpravljajo anarhičnosti trga, pač pa povzročajo neskladnosti na drugih mestih. V takšnem položaju je planiranje nujno voluntaristično in povzroča gospodarstvu več škode kot anarhični trg. Škode so razumljivo največje, kadar se z direktivnim planom preprečuje anarhičnost trga, ki izhaja iz inovativnosti gospodarskih osebkov. Takrat se zaustavlja tehnološki napredek, kar postane naravnost usodno.

Navedeni sklepi omogočajo ugotovitev optimalnega načina pretvarjanja gospodarstva v plansko gospodarstvo. Najvažnejše je generiranje potrebnih planskih informacij, sposobnosti analize in predvidevanja gospodarskih tokov ter njihovo širjenje v gospodarstvu. Ob predpostavki, da te informacije povečujejo sedanjo vrednost rezultatov gospodarskih odločitev, dohodka-produkta, bo gospodarstvo samo našlo poti, po katerih jih bo vključilo v svoje odločitve. Poti, ki pridejo v poštev, se razvrščajo od tacite konsensu sporazumov, izrečnih dogovorov in pogodb, pa vse do metod indikativnega usmerjanja (denarne in davčne politike) in norm prilaščanja produkta. V vsakem primeru bodo gospodarski osebki v procesu maksimiranja dohodka-produkta vključevali informacije v svoje odločitve sami, ne le v svojem interesu (v interesu osebkov je lahko tudi modra odločitev despota), ampak tudi po svoji volji.

Zdi se, da s tem Marxov način razmišljanja iz srede preteklega stoletja samo dopolnjujemo z informacijami, ki jih nudi dvajseto stoletje. Izhajajoč od protislovij trga, pravi Marx, da »... medtem ko vodi to protislovje

v krize itd., ga obenem z razvojem tega odtujevanja poizkušajo obvladovati z njegovimi lastnimi sredstvi; ceniki, tečaji menic, medsebojni stiki poslovnih ljudi prek pisem, brzojavov (razumljivo da se hkrati izboljšujejo tudi komunikacijska sredstva), s pomočjo katerih pridobiva posameznik vpogled v dejavnost vseh drugih, in skladno temu poizkuša prilagajati svoje lastno. (Pomeni, čeprav se povpraševanje in ponudba razvijata neodvisno vseh od vseh, se vsakdo vendar poizkuša informirati o položaju splošnega povpraševanja in ponudbe; ta obveščenost pa potem vpliva praktično spet nanje. Četudi se na dani ravni s tem ne odpravlja odtujenost, vendar uvaja odnose in zveze, ki v sebi vključujejo možnost, da se preseže stara raven). (Možnost splošne statistike.)» (*Grundrisse*, str. 78–9). V želji, da bi pomiril neučakanega opazovalca, ki meni, da je za odpravo anarhije trga potrebno znanje, nekaj, kar je dano po naravi in s tem na dosegu roke, Marx dodaja: »Vsestransko razviti posamezniki, katerih družbena razmerja so kot njihove skupne zveze podrejeni tudi njihovi lastni skupni kontroli, niso nikakršen produkt narave, ampak zgodovine« (*Grundrisse*, str. 79).

2. Nevtralnost trga glede družbenih odnosov

Pri navajanju negativnih strani trga, zaradi katerih naj bi ga kar najbolj zamenjal plan, zavzemajo pomembno mesto t. i. imperfektnosti trga, dejstvo, da je čisto konkurenčni trg z enotno ceno za vse ponudnike in povpraševalce – in sicer na ravni minimuma poprečnih produkcijskih stroškov – v bistvu izjema in da so za realne trge značilne najrazličnejše oblike omejene konkurence, močnejših ali šibkejših monopolov. Tega se zaveda tudi zahodna ekonomika; tudi ta ne prikriva številnih imperfektnosti trga. Zato je mnogim nerazumljivo, čemu naj bi tak imperfekten mehanizem prevzemali v socialistično gospodarstvo, še posebej, ker nam njena teorija ponuja plan kot sredstvo optimalizacije gospodarjenja na makroravni.

Imperfektnosti trga lahko izkoristimo kot nov argument za tezo, da kljub izjemno obsežni literaturi o trgu še vedno ne poznamo njegovega bistva in s tem njegove funkcije v gospodarstvu. Zastavili bomo naslednje vprašanje: Zakaj so nekateri trgi čistokonkurenčni, medtem ko so drugi monopolistični, duopolistični, oligopolistični, trgi monopolistične konkurence, zakaj nekateri omogočajo diskriminacijo cen in podobno? Ali odloča o tem narava produkta, ki se zamenjuje na nekem trgu, morda osebne lastnosti ponudnikov in povpraševalcev, ali pa je struktura nekaterih trgov monopolistična že po sami naravi teh trgov? Odgovor na ta vprašanja je očitno nikalen. Če zaradi poenostavitve zanemarimo faktorje tržnega položaja, kakršni so nadomestljivost produktov, koncentracija produkcije-ponudbe in negibčnost ponudnikov in povpraševalcev – tako dejanskih kot potencialnih – potem je po teoriji odgovor na postavljeno

vprašanje v številu ponudnikov in povpraševalcev. Če v ponudbi oziroma povpraševanju ne bi sodeloval en sam, dva ali omejeno število ponudnikov, če njihovo število ne bi bilo omejeno, bi bil trg čistokonkurenčen in ne bi bil podvržen imperfektnostim, zaradi katerih naj bi bil slabši od plana.

Števila ponudnikov (podobno tudi kot števila povpraševalcev) na trgu določenega produkta ne določa trg, ampak mu je to dano od zunaj, neodvisno od njega – s silami, ki niso s trgom v neposredni zvezi, ki obstajajo ne glede na trg. Ker moramo predpostaviti, da je pri omejenem številu producentov prodajna cena nad minimumom poprečnih produkcijskih stroškov (razlike med producenti zanemarjamo, se pravi, predpostavljamo, da so medsebojno enaki), bi v nekaj daljšem razdobju pripeljala ali do razširitve produkcije obstoječih producentov ali pa bi prišlo do vključitve novih producentov-ponudnikov. Če do tega ne pride, je to zanesljiv znak, da potencialnih producentov-ponudnikov ni, kar omogoča dejanskim producentom-ponudnikom zadrževati produkcijo-ponudbo pod čistokonkurenčno, s tem pa ceno nad minimumom poprečnih stroškov. Potencialnih producentov-ponudnikov pa ni, če producenti-ponudniki zunaj obstoječih nimajo za produkcijo in s tem ponudbo potrebnih tvorcev, se pravi tvorcev, ki bi omogočili obseg produkcije, ki bi zbil ceno na minimum stroškov dejanskih producentov-ponudnikov. Drugače povedano, *o imperfektnosti trga, njegovem nepopolnem delovanju, ne odloča trg, ampak faktorji zunaj trga*, konkretno-monopolistično razpolaganje s tvorcami po dejanskih producentih-ponudnikih. Se pravi, monopol, četudi ga štejemo za tržni pojav, v nobenem primeru ni tržni pojav, ampak pojav produkcije, tj. razmerij v produkciji. Če bi bil dostop k tvorcem, s katerimi se producira določen produkt, svoboden, če bi vsakdo lahko produciral z njimi, bi bilo število v produkcijo tega produkta vključenih producentov in s tem obseg njihove produkcije-ponudbe dovolj velik, da bi znižal prodajno ceno na raven minimuma poprečnih stroškov. Še več, ob prostem dostopu k tvorcem, se pravi, ob njihovi nemonopoliziranosti, bi se cena zadržala na ravni minimuma poprečnih stroškov celo tedaj, če bi v produkciji-ponudbi sodelovalo omejeno število producentov-ponudnikov, celo tedaj, če bi v njej sodeloval le en sam producent. Z drugimi besedami, če bi bila produkcijska razmerja nemonopolna, bi tudi trg po svojih rezultatih, to je ceni produkta, ne bil monopolen, ampak čistokonkurenčen. Trg torej ne ustvarja monopolov, imperfektnosti, ampak obstoječe monopole kot takšne samo prikazuje, s svojo imperfektnostjo odkriva monopolistične produkcijske odnose.

Ugotovili pa smo še nekaj bolj pomembnega. Celó »fizionomija« trga, »tržni položaj« oziroma »tržna oblika«, kar teorija prvenstveno identificira s številom ponudnikov (oziroma povpraševalcev), ne vodi do monopolnih rezultatov, se pravi monopolnih cen, če monopolov ni tudi v produkciji. Sama možnost, da se v produkcijo vključijo novi producenti-ponudniki, da se potencialni producenti spremenijo v dejanske, zadošča

za zadrževanje prodajne cene na ravni minimuma poprečnih stroškov. Velja tudi obratno. Če v produkciji obstojajo monopoli, se pravi, če z nekaterimi tvorci razpolaga omejeno število ponudnikov, niti praktično neomejeno število ponudnikov na trgu ne more preprečiti monopolnih dohodkov takšnih producentov. Kmetijske pridelke prodaja izredno veliko število producentov-ponudnikov, tistemu, ki razpolaga s plodnejšim zemljiščem, pa je kljub temu zagotovljen monopolni dohodek – diferencialna renta. Če vsi kot celota nimajo zadosti tvorcev za produkcijo tiste količine produkta, ki bi znižala ceno na raven minimuma poprečnih stroškov, bodo tudi kot celota, se pravi vsi in vsakdo med njimi pridobivali monopolne dohodke – absolutno rento. Očitno je, da s površnim opazovanjem problema pripisujemo določeno značilnost produkcijskih odnosov, monopoliziranost tvorcev, trgu, ki to monopoliziranost pokaže. To je seveda povsem razumljivo. Tudi spak dolži za svojo grdobo ogledalo.

Te ugotovitve omogočajo, da preidemo na Leninovo tezo, po kateri trg neizbežno in neprestano reproducira kapitalistična razmerja. Do sedaj smo imeli pred očmi le manjši del gospodarstva, produkcijo in trg posamičnega produkta, produkcijska razmerja v tem segmentu in njihovo izražanje na trgu. Zdaj pa gre za celoto produkcijskih razmerij v celi družbi, za njihovo družbenoekonomsko naravo in za položaj trga glede nanje.

Kot empirična ugotovitev je Leninova teza nedvomno pravilna. V sistemu produkcijskih razmerij, kakršna so prevladovala na začetku tega stoletja v Rusiji, trg gotovo ni mogel drugega, kot kazati njihovo kapitalistično bistvo. Ob visoki stopnji monopolizacije najproduktivnejših delovnih sposobnosti tudi nacionalizacija produkcijskih sredstev po 1917 ni bistveno spremenila položaja. Če ne bi bila odpravljena zasebna lastnina in preprečeno pridobivanje monopolnih dohodkov, v prvi vrsti visokokvalificiranih delovnih sposobnosti, obenem z njihovim akumuliranjem, bi se gospodarstvo kljub nacionalizaciji v sorazmerno kratkem času ponovno spremenilo v kapitalistično.

To pa še ne pomeni, da bi trg porajal oziroma reproduciral kapitalistična razmerja. Reproducirajo se samostojno, neodvisno od trga. Antične družbe niso poznale trgov, vsaj ne v prevladujočem delu gospodarstva, eksploatorski odnosi pa zaradi tega niso nič manj obstojali. To pomeni, da so se morali reproducirati na drugačne načine. Če bi v sedanjem gospodarstvu odpravili trg, kapitalistična razmerja zaradi tega ne bi zginila; reproducirala bi se v netržnih oblikah. To kaže, da je glede na družbenoekonomsko razmerja trg nevtralen, indiferenten, zgolj mehanizem brez družbenoekonomske vsebine, razen seveda v tisti meri, v kateri podobno kot stroj predstavlja določen razvoj gospodarstva, določeno tehničnoekonomsko strukturo in s tem čisto določene specifične oblike razmerij med producenti. To pa še ne pomeni, da bi trg predpostavljaj določene družbenoekonomske odnose, na primer kapitalistične.

Predpostavimo, da vlada v družbi socialistična razmerja. Zamislimo

si jih kot položaj, v katerem vsi producenti razpolagajo z enakimi tvorci, dejansko ali potencialno. Takšen položaj, v katerem so tvorci nemonopolizirani, imenujemo prosto konkurenco (glej A. Bajt, *Osnove ekonomske analize in politike*, Zagreb 1979, str. 254 sl.). Najbolje bo, če se pri tvorcih omejimo na osebne, torej na delovne sposobnosti, ker so najbolj važna. Če so namreč delovne sposobnosti monopolizirane (in je seveda dopuščena prodaja produkcijskih sredstev posameznikom), bi družbena lastnina že v nekaj letih prešla v zasebno. To pomeni, da bi si tisti, ki imajo monopolne delovne sposobnosti, postopoma prilastili tudi vsa obstoječa produkcijska sredstva. Pri pravkar definiranih socialističnih odnosih, se pravi pri prosti konkurenci med producenti glede tvorcev, s katerimi sodelujejo v produkciji, pa tehnično popolnoma enak trg, kakršnega poznamo v kapitalizmu, ne bi izražal kapitalističnih, ampak socialistične odnose. Dohodki vseh producentov bi bili enaki, skladno z njimi pa bi se oblikovale cene produktov na ravni poprečnih produkcijskih stroškov, valoriziranih z enakimi osebnimi dohodki. Pri prosti konkurenci med producenti trg ne bi reproduciral kapitalističnih, ampak socialistične odnose. Ugovor, da prosta konkurenca ni posebno realistična predpostavka (ta ugovor v bistvu pomeni, da socialistični odnosi med ljudmi niso posebno realistična predpostavka), je lahko pravilen, v nobenem primeru pa ne zmanjšuje pomena ugotovitve, da izraža trg odnose, kakršni so v gospodarstvu neodvisno od njega, ne pa takšne, kakršne bi si nekdo želel ali pa kakršni obstajajo po domnevi družbene ideologije ali pravne normativistike.

Namesto v teoretično radikalnem smislu lahko socialistična razmerja opredelimo tudi v praktično radikalnem smislu Marxove »prihodnje družbe«. Za ta primer daje odgovor glede razmerja med trgom in produkcijskimi razmerji sam Marx: »... z ukinitvijo temelja, zasebne lastnine, s komunističnim urejanjem produkcije in z njim povezano odpravo odtujenosti, v kateri so ljudje v odnosu do svojega lastnega produkta, zginja tudi moč odnosov ponudbe in povpraševanja, ljude pa začenjajo ponovno obvladovati menjava, produkcijo ter način, kako se obnašajo drug do drugega« (K. Marx in F. Engels, *Nemška ideologija*, I. Feuerbach, *Dela*, zvezek 6, Beograd 1974, str. 34). Kot torej vidimo, po Marxu niti ukinitve blagovne produkcije ne odpravi trga (menjave). Zaradi »komunističnega reguliranja produkcije« preneha le delovati anarhično, ne le v smislu reproduciranja kapitalističnih razmerij, ampak tudi v smislu delovanja na gospodarstva na makroravni. Zato ga enostavno imenuje menjava.

Pesimizem glede vzpostavitve svobodne konkurence ali »prihodnje družbe« neblagovnega gospodarstva v sodobnih gospodarstvih nas ne bi smel napeljati na misel, da je pričakovanje, da bi v obstoječih razmerah trg kdajkoli reproduciral socialistična razmerja, nerealno. Predvsem socializem ponavadi definiramo bolj skromno kot v prej navedeni Marxovi definiciji, ne kot nemonopoliziranost vseh tvorcev ali kot delitev po potrebah v »prihodnji družbi«, ampak kot nemonopoliziranost samo

produkcijskih sredstev, kapitala in zemlje, medtem ko se štejejo razlike v dohodkih, ki izvirajo iz razlik v delovnih sposobnostih, za združljive s socializmom. Z drugimi besedami, socializem se praviloma enači z delitvijo po delu (v pozitivnem smislu), oziroma s preprečevanjem, da bi posameznikom pritekali dohodki od lastnine (v negativnem smislu). V tem, manj zahtevnem smislu je socialistične odnose mogoče vzpostaviti na različnih stopnjah njihove realizacije, celo tedaj, če obstaja zasebna lastnina (npr. s pomočjo visoko progresivnega obdavčenja in z družbenim financiranjem socialnih stroškov prebivalstva). Pri družbeni lastnini, ki glede na povedano očitno sploh ni nujen pogoj, se to doseže (točneje, lahko doseže) načelno na ustrezno višji stopnji, s sistemskim preprečevanjem, da bi se dohodki-produkti lastnine-kapitala pretakali v osebne dohodke (primerjaj »Realni stroški kot usklajevalec distribucijske učinkovitosti z alokacijsko«, GG-84, št. 143, kjer se problem pri ravnotežnih, torej tudi monopolnih cenah ureja z realnimi produkcijskimi stroški). Če se to izvede, izraža trg s svojimi rezultati socialistične odnose, seveda le v tolikšni meri, kolikor so uresničeni v delitvi. Če kdo kljub visoko progresivnemu obdavčenju in družbenemu financiranju socialnih stroškov ne bi bil pripravljen šteti odnosov v sistemu zasebne lastnine za socialistične, to v nobenem primeru ne bi prizadelo našega argumenta. V prikazanih razmerah sistem zasebne lastnine prek trga prav gotovo izraža drugačne družbene odnose, kot sistem zasebne lastnine brez navedenih institutov. Skoraj ne bi mogli oporekati temu, da izraža v tehničnem pogledu popolnoma enak trg v današnji Angliji povsem drugačna družbena razmerja, kot jih je v Marxovem času. Kako smo jih pripravljeni imenovati, je tudi stvar okusa. Obratno, tudi družbeni lastnini – kot ustavni normi – sami po sebi, brez izločanja iz osebnih dohodkov dohodkov-produktov lastnine-kapitala, se ne bo posrečilo pripraviti trga do tega, da bi jo prikazoval kot sistem socialističnih družbenih odnosov.

Naj povzamemo: podobno kot kaže trg z boljšo informacijsko podlago odločanja gospodarskih osebkov mnogo manj prvin anarhičnosti – v skrajnem primeru celo nobenih, zmanjšuje ob zmanjševanju neenakosti ljudi, torej s svobodnejšim dostopom do produkcijskih tvorcev, tudi svoje »kapitalistično« delovanje. Kako deluje, ni odvisno od samega trga, ampak od narave materialnih (delitvenih) odnosov, ki prevladujejo v družbi. *Tako z vidika delovanja gospodarstva na makroravni kakor tudi z vidika družbenih odnosov je trg popolnoma nevtralen mehanizem.*

Čeprav ta ugotovitev povsem zadošča za dokaz teze, da trg ne poraja kapitalizma, nam pomaga spoznati, da v čisto posebnem smislu naravnost pomaga vzpostavljati socialistične odnose. Kot vemo, se po Marxu produkcijski odnosi (= lastninska razmerja) izražajo v delitvenih odnosih (K. Marx, *Kapital* III, celo petdeseto poglavje). Ker zaradi njihove prikritosti za odnosi tržnih enakosti, produkcijskih odnosov (lastninskih razmerij) ni mogoče ugotavljati neposredno, je to za ugotavljanje narave produkcijskih odnosov (lastninskih razmerij) izredno pomembno. Odnosi

delitve namreč kažejo, kakšni so produkcijski odnosi (lastninska razmerja).

Vendar pa tudi delitvena razmerja niso vedno transparentna. Medtem ko jih je v naravnih pa tudi v dosledno tržnih gospodarstvih sorazmerno preprosto ugotavljati, v številnih deželah manipuliranega trga to nikakor ni enostavno. Vzemimo primer, precej pogost v socialističnih deželah, da dobivajo razen denarnega (osebnega) dohodka posamezni osebki tudi kredite po podravnotežnih obrestih, morebiti celo realno negativnih, oziroma nevaloriziranih za inflacijo, da dobivajo tudi dohodke in natura (brezplačna stanovanja, kurjava, avtomobili, šoferji, dopusti, brezplačne storitve), kakor tudi da trošijo denarne dohodke za nakupovanje dobrin po podravnotežnih cenah (podravnotežne stanarine, avtomobili brez prometnega davka ali carine). V takšnem primeru odnosi delitve in seveda tudi produkcijski odnosi niso transparentni. Četudi so lahko osebni dohodki bolj ali manj skladni z delitvijo po delu, pa realno trošenje osebkov še zdaleč ni tako. Šele izpostavitve vseh cen produktov in faktorjev, kot posledica tega pa tudi osebnih dohodkov, trgu, s čemer so denarni dohodki, tako nominalni kot realni, nedvoumno določeni, omogoča tudi transparentnost produkcijskih odnosov. Razen tega se s tem omogoča obdavčenje, ki lahko delitev še bolj približa socialistični. Brez tega bi kakršnokoli obdavčenje, proporcionalno ali progresivno, neenakosti lahko samo še povečevalo. V tem tiči najpomembnejši razlog, zakaj je v naši družbi uvedba sodobnih davčnih sistemov, ki zmanjšujejo neenakosti, skoraj nemogoča. V tem smislu trg glede na produkcijske odnose ni le nevtralen, ampak kar naravnost pomaga njihovi preobrazbi v socialistične.

3. Trg kot produktivna sila

Po splošnem mnenju, ne le marksistov, je razvoj kapitalizma in sodobnega gospodarstva nasploh posledica razvoja produktivnih sil v obliki, kakršno jim je dala industrijska revolucija konec 18. stoletja. Prav tako sta po splošnem mnenju, torej ne le marksistov, industrijska in množična produkcija nasploh omogočeni z nastankom obsežnih trgov (K. Marx, *Beda filozofije*, 1847, II. pogl., str. 2, ali K. Marx in F. Engels, *Manifest komunistične partije*, 1947, I. del, kjer prikazuje trg kot zgodovinsko predpostavko tako manufakture kot strojne produkcije), predvsem tudi svetovnega trga. Res da Marx in Engels hkrati poudarjata, da je množična produkcija ustvarila svetovni trg (*I. c.*), da je delitev dela odvisna od razvoja produktivnih sil (K. Marx, *Nemška idologija*, *Dela* 6, str. 71), očitno pa gre za povraten vpliv, ki je nasploh značilen za dialektični razvoj družbe. Manifest komunistične partije potrjuje takšno razlago. Vzročno-posledično verigo predstavlja kot zaporedje tehle dogodkov: razširitev trga (z odkritjem Amerike itd.) – razvoj trgovine, ladjarstva in

industrije – manufaktura – industrijska revolucija – svetovni trg – nadaljnji razvoj industrije, ladjarstva in železnice (K. Marx, *Manifest komunistične partije*, 1947, II. del). Ravno »nastanek svetovnega trga« hkrati »z materialnim razvojem produktivnih sil« šteje Marx za »materialne temelje nove produkcijske oblike« (K. Marx, *Kapital* III, Zagreb 1948, str. 397), za katero je predpostavljaj, da lahko nastane le v svetovnem razsežju.

Mnenje, da trg poraja kapitalizem, pa vendar vsebuje oceno, da je prva produkcijskih odnosov, celo da so produkcijska razmerja identična s tržnimi odnosi, s trgov. V takšnem primeru bi revolucioniranje produkcijskih razmerij lahko pomenilo tudi ukinitve trga in uvedbo netržnega gospodarjenja.

Razloge za zavrnitev takšne razlage je mogoče ob že doslej navedenem najti v bistvu Marxove ekonomske analize. Po njegovem mnenju so produkcijska razmerja identična z lastninskimi razmerji, s strukturo lastnine produkcijskih tvorcev. Ta izhajajo iz relativne redkosti, se pravi produktivnosti tvorcev, opredeljuje pa jih, seveda v ekonomskem smislu, v katerem so identična z lastninskimi razmerji, prilaščanje produkta tvorcev, oziroma, v Marxovem modelu, presežnega produkta. Vsaj v kapitalizmu in v razrednih družbah nasploh je njihovo bistvo neenakost osebkov, njihovo neenako razpolaganje s tvorci, neenak dostop do njih, kot rezultat pa neenakost v razdelitvi. Nasprotno pa je značilnost trga v tem, da prikazuje odnose med samostojnimi producenti kot odnose enakosti, ker se zamenjujejo na njem ekvivalenti, enake vrednosti za enake vrednosti. To je bistvo Marxove teorije trga.

Da bi ugotovil družbenoekonomsko strukturo kapitalističnega gospodarstva, je Marx svojo analizo trga, čigar značilnost je, da odnose neenakosti producentov spreminja v odnose enakosti vrednosti njihovih produktov, razširil na produkcijo in razmerja v njej. V nasprotju z odnosi enakosti vrednosti med produkti, značilnimi za trg, je v razmerjih med producenti, ki jih proizvajajo in kot enake zamenjujejo na trgu, odkril razmerja neenakosti v prilaščanju, to pa pomeni v lastninskih (v ekonomskem smislu), se pravi v produkcijskih razmerjih. Če so produkcijska razmerja nekaj, kar se skriva za trgov, tržno enakostjo, če jih ni mogoče ugotoviti na samem trgu, v odnosih menjalne enakosti, potem očitno niso identična s trgov, ampak obstajajo samostojno, neodvisno od trga, prikrita s trgov, točneje tržno menjavo enakih vrednosti.

Če vemo, da tržni odnosi niso isto kot produkcijska razmerja, da se slednja skrivajo za prvimi, to še ne pomeni, da moramo šteti po Marxu trg za del produktivnih sil. Na primer, v prej navedenem citatu pojasnjuje Marx nastanek svetovnega trga ločeno od razvoja produktivnih sil. Najbolj oprijemljivo navodilo, da moramo mesto trga zares videti med produktivnimi silami, lahko najdemo v Marxovi klasifikaciji faktorjev produktivne moči dela. Med petimi faktorji zavzema pomembno mesto »družbena organizacija produkcijskega procesa« (Marx, *Kapital* I, Zagreb 1947, str. 6). Ta faktor ne obsega le družbene delitve dela in ustrezne

razčlenjenosti produkcije na samostojne produkcijske stopnje, ampak tudi vse mehanizme, ki kljub razčlenjenosti omogočajo, da ostanejo narodno-gospodarska celota. To so tako trg in denar kot tudi (denarni) kredit v vseh njihovih konkretnih oblikah, obenem z organizacijskimi oblikami poslovanja, kot so trgovina, bančništvo in podobno.

Na žalost glede tega Marx ni izrečen, ne le v definiciji produktivne moči dela, ampak tudi sicer. Res da je v njegovih delih mogoče najti mesta, na katerih prišteva trg in posamezne institucije tržnega gospodarstva izrečno med produktivne sile (na primer K. Marx, Nemška ideologija, *Dela* str. 26, kjer navaja kot faktorje, ki »pogojujejo . . . menjavo, razčlenitev na družbene razrede«, industrijo in trgovino, produkcijo in menjavo; na str. 29, kjer pove, da se mora zgodovina človeštva vedno proučevati . . . v zvezi z zgodovino industrije in menjave; na str. 37, kjer navaja kot oblike produktivnih sil stroje in denar; dalje v *Kapitalu* II, Zagreb 1947, str. 108, kjer pravi, da produktivna moč dela narašča »s pomočjo kooperacije, delitve dela, strojev itd.«; o. c. str. 300, kjer govori o »produktivni moči kredita«, četudi jo vidi v kreditu kot viru denarja in ne v kreditu, s pomočjo katerega se pridobiva kapital; podobno tudi v *Kapitalu* III, str. 397) – vendar so vse to precej iztrgani citati in ni gotovo, ali smemo vse izjave v njih razumeti dobesedno.

Sicer pa štejejo v literaturi trg za produktivno silo iz več razlogov – predvsem zato, ker omogoča delitev dela. Podobno kot povečuje tehnična delitev dela, katere učinke je proučil A. Smith na primeru bučike, produktivnost posamezne tovarne, povečuje družbena delitev dela produktivnost celotnega gospodarstva. Vzroki so specializacija na manjše število poenostavljenih operacij in ustrezno večja spretnost, uporaba specializiranih strojev in postopkov, odprava izgub časa, potrebnega za prehod iz ene delovne organizacije na drugo, možnost uporabe posebnih delovnih-produkcijskih sposobnosti, produkcija velikih količin, uporaba napredne tehnologije in podobno. Če ne bi bilo trga, družbena delitev dela ne bi bila mogoča, zaradi tega pa bi bil družbeni produkt neprimerno manjši.

Trg omogoča delitev dela ne toliko s pomočjo denarja kot menjalnim pripomočkom (kupno sredstvo), ampak predvsem z oblikovanjem cen faktorjev in produktov, s čemer najrazličnejše uporabne vrednosti zreducira na enotni imenovalac (merilo vrednosti). Ko daje s tem tako produktom kot faktorjem njihovo ekonomsko dimenzijo, omogoča faktorjem zaposlitev v tistih panogah, v katerih se najboljše valorizirajo. Z izenačenjem cene istega produkta na celem trgu, kar se prek nadomestljivosti produktov in faktorjev v smislu izenačevanja cene na enoto uporabne vrednosti razširja na vse trge, se pravi na vse produkte, ne glede na njihove naravne značilnosti, je s tem omogočena optimalna makroalokacija faktorjev in optimalna struktura produkcije. V nekoliko bolj tehničnem jeziku se ta doseže s povečevanjem produkcije vseh procesov do tistega obsega, pri katerem se mejni stroški izenačujejo s prodajno ceno

produkta, kar ob prosti konkurenci, ki v tem primeru pomeni možnost pridobitve najboljše uporabljene tehnologije vsem producentom, pripelje do znižanja cene produkta na dolgoročno raven poprečnih stroškov. Model socialističnega gospodarstva O. Langeja temelji ravno na teh alokacijskih prednostih trga, ne glede na to, da prepušča oblikovanje cen faktorjev stimulacijskim postopkom centralnega plana (O. Lange, *On the economic theory of socialism*, *Review of Economic Studies* 4/1, 1936, str. 53–71, in 4/2, 1937, str. 123–42).

Trg pa moramo šteti za produktivno silo še iz enega, manj pogosto citiranega razloga. Ker predpostavlja pravno in ekonomsko samostojne producente, ki v reagiranju na tržne signale sprejemajo vse odločitve, s katerimi opredeljujejo svoj ekonomski in družbeni položaj, sami, s čemer v celoti prevzemajo vse njihove zasebno prilastljive posledice (t. i. lastni zasebni produkt – glej A. Bajt, *Osnove ekonomske analize in politike*, Zagreb 1979, str. 94–5), pozitivne in negativne, vključuje njihovo maksimiranje dohodka-produkta vse njegove determinante kot spremenljivke, podvržene izboljšavam. To ne pripelje le do optimalne alokacije danih faktorjev (o čemer smo govorili v prejšnjem odstavku), ampak predvsem do izboljšav v kakovosti faktorjev, vključno z v ta namen potrebnimi prihranki in investicijami, torej do novih faktorjev. Konkurenca, ki jo šteje Marx za temelj sodobne družbe (K. Marx, *Beda filozofije*, 1847, I. pogl., 3), je torej pojavna oblika tudi takšne gospodarske dejavnosti.

Čeprav temeljni argument za samoupravljanje ni ekonomske, ampak neekonomske narave – potrditev človeka kot osebnosti in tako kot osebka celotne družbene dejavnosti – v nasprotju s človekom kot izvajalcem od zunaj postavljenih nadindividualnih družbenih ciljev – je samoupravljanje edini poznani način, kako se v razmerah družbene lastnine v največji možni meri izkoristijo prednosti trga kot produktivne sile. Odločilno je ravno to, kar smo navedli v prejšnjem odstavku. Če predpostavimo popolno informiranost gospodarskih osebkov, moramo sprejeti tudi domnevo, da z njo razpolagajo tudi osrednji gospodarski organi. V takšnem primeru bi mogli z uporabo sodobnih računalnikov in s pomočjo sistema primernih enačb simulirati tako ravnotežne cene produktov in faktorjev kakor tudi ravnotežne količine produkcije in porabe ter tako nadomestiti trg. Ravno to je predlagal O. Lange, ki je mnenja, da pripada računalnikom v primerjavi s trgom »an unchallenged superiority« (O. Lange, *The computer and the market*, v *Socialism, Capitalism and Economic Growth; Essays Presented to Maurice Dobb*, izd. C. H. Feinstein, Cambridge, 1967, str. 158–61). S tem pa je zagrešil usodno napako. Problem računalnikov ni njihova nezadostna kapaciteta – celo če bi bila, ne bi bila načelne, ampak izključno tehnične narave – marveč možnost razpolaganja z vsemi potrebnimi informacijami. Čeprav je veliko vprašanje, ali in kdaj bodo gospodarski osebki in z njimi tudi osrednji gospodarski organi uspeli razpolagati z vsemi tistimi informacijami, s katerimi vsaj v načelu lahko

razpolagajo, je dejstvo, da poznamo tudi informacije, ki po svojem bistvu niso dostopne vsem, ampak z njimi razpolagajo le nekateri osebki.

To so informacije, ki jih imajo osebki, ki izboljšujejo kakovost faktorjev, s katerimi razpolagajo. Takšni subjekti niso le podjetniki, ampak tudi lastniki drugih faktorjev, vključno z delavci. Vsaka sprememba produkta, ki povečuje njegovo uporabno vrednost, vsaka sprememba produkcijskega postopka, ki zmanjšuje stroške, vključno s postopki v proizvodnji produkcijskih sredstev – skratka vsaka sprememba, ki povečuje produktivnost, sodi v to skupino. Imenujemo jo inovacijo, njihove avtorje inovatorje; ker pa je ekonomsko odločilna uporaba inovacije v proizvodnji, o čemer odločajo podjetniki, sodijo sem tudi podjetniki. Drugi izraz, ki se uporablja za takšna povečanja (čistega) produkta, je tehnološki napredek.

Razlog, da informacije o tehnološkem napredku niso poznane vsem, je v tem, da jih iniciatorji napredka, inovatorji in podjetniki, prikrivajo, prikrivajo pa jih z namenom, da si prilastijo produkte napredka. Konspirativnost v nastajanju napredka omogoča prilaščanje njegovega produkta. Če bi bila določena inovacija poznana vsem, bi jo vsi uvedli v proizvodnjo. Padeč cen, ki bi ga s tem povzročil, bi preprečil prilastitev produkta inovacije njenemu avtorju. *Socializacija tehničnega napredka pri njegovem viru*, četudi je samo eden od vidikov splošne socializacije produkcijskih sredstev, ga najbolj učinkovito onemogoča.

Lahko bi rekli, da tehnološki napredek ni povezan s trgom, da so inovatorji možni tudi v naravnem gospodarstvu in da ta gospodarstva inovacije tudi dejansko poznajo. Vendar pa se v naravnem gospodarstvu inovacije valorizira le v porabi inovatorja. Ker zahteva vsaka inovacija velike naložbe, ki se v naravnem gospodarstvu težko izplačajo, je tehnološki napredek v takšnem gospodarstvu nujno zelo počasen. Tržno gospodarstvo omogoča valorizacijo inovacije s pomočjo množične proizvodnje za celotno gospodarstvo, ali celo za svetovni trg, torej ne le v lastni porabi. V tem smislu, kot pospeševalec tehnološkega napredka, kljub temu, da v načelu lahko pride do napredka in celo dejansko prihaja tudi brez trga, je trg produktivna sila. Celó več: ravno v ustvarjanju razmer za porajanje tehnološkega napredka je trg – in to ravno v tistem svojem delu, v katerem po vsej verjetnosti nikoli ne bo zgubil anarhične naprave, ker pač predpostavlja neinformiranost drugih – produktivna sila v najbolj dobesednem pomenu besede. V svoji alokacijski funkciji trg samo razširja uporabo že nastalega tehnološkega napredka, pri čemer z zmanjševanjem prodajne cene postopoma socializira njegov produkt. V svoji prvi, produktivnostni funkciji, kot integrator z delitvijo dela razčlenjenega gospodarstva, ki omogoča delitev dela, je trg rezultat tako svoje inovativne kakor tudi difuzijske funkcije. Z dinamičnega vidika je bistvo menjave menjava inovacij, tehnološkega napredka.

4. Marxov pogled na trg kot mehanizem nastajanja »prihodnje družbe« in porok osebne svobode

Mnenje, da se s socializacijo družbenega kapitala trg nadomešča s planom, kar so hotela izvesti vsa socialistična gospodarstva vzhodne Evrope (pa tudi nekatera druga) – vključno z našo, izhaja iz Marxove vizije »prihodnje« družbe, ki predpostavlja »plansko porazdeljevanje delovnega časa na posamezne panoge«, domnevno namesto tržnega. Kot smo videli v prvem poglavju, je takšna razlaga Marxove vizije napačna. Negativne so tudi praktične izkušnje socialističnih dežel, ki plansko razvijajo svoja gospodarstva, zaradi česar si vse prizadevajo, da bi v svoja gospodarstva vsaj delno ponovno uvedla trg.

Uvedba (državnega) plana v na novo nastala socialistična gospodarstva izhaja iz predpostavke, da gospodarski osebki-producenti, najsi bo individualno ali kolektivno, to je prek države, razpolagajo z zadostnimi informacijami o funkcioniranju ter tekočih in prihodnjih tokovih gospodarstva da lahko izločijo iz njega vse znake anarhije in hkrati zagotovijo hiter razvoj produktivnih sil. V samoupravnem gospodarstvu, v katerem je odločanje v celoti stvar delavcev, lahko naloge državnega plana glede koordiniranja gospodarskih tokov in pospeševanja razvoja prevzemajo samo oni. Iz tega bi se na podlagi prejšnjih ugotovitev moglo sklepati, da bo kazal makromehanizem samoupravnega gospodarstva približno enake značilnosti kot makromehanizem drugih tržnih, se pravi kapitalističnih gospodarstev. Kljub temu nekateri mislijo, da lahko delavci ravno v samoupravnem gospodarstvu »zavestno urejajo . . . ne le svoje delo . . . , ampak tudi svoja medsebojna razmerja«, se pravi izvajajo »zavestno kontrolo nad tokovi družbene reprodukcije«, in da jim v naših konkretnih razmerah to omogoča samoupravno sporazumevanje in družbeno dogovarjanje (M. Korač, Samoupravni sistem planiranja, *Socijalizam* 24, 1981, str. 2003–32). Celo več, ker so pomanjkljivosti centralnega državnega planiranja očitne, štejejo samoupravno sporazumevanje in družbeno dogovarjanje tudi za edino učinkovito, ne le samoupravljanju prikrojeno obliko planiranja v »socialističnem blagovnem gospodarstvu«.

Glede na našo ugotovitev, da je odpravljanje rezultatov anarhičnosti trga (= uvajanje planiranja) odvisno od stopnje informiranosti gospodarskih osebkov, njihovega poznavanje delovanja gospodarstva in njegovih determinant, razvoja povpraševanja in tehnologije, sedanjega, posebno pa prihodnjega, pri čemer je nemogoče, da bi z informacijami, ki manjkajo gospodarskim osebkom, lahko razpolagal kdorkoli zunaj njih, ni treba poznanih argumentov navajati še v odnosu na samoupravno planiranje. Naloga tega zadnjega poglavja je odkriti, zakaj socialistična gospodarstva te argumente sistematično ignorirajo, misleč, da so kljub temu sposobna zavestno kontrolirati tokove reprodukcije, pri čemer je način kontrole, centralni plan ali samoupravno sporazumevanje in dogovarjanje v bistvu nepomemben.

Preden nadaljujemo, moramo izrečno povedati, da »dogovorna« ekonomika – če uporabimo vse pogostejše citirani izraz za označitev mnenja, da je s samoupravnimi sporazumi in družbenimi dogovori možno obvladovati družbeno reprodukcijo tako glede materialnih tokov kakor tudi glede družbenih odnosov – pri nas vsaj zaenkrat ni bila uradno sprejeta, četudi je mogoče najti nekatere njene prvine celo v t. i. sistemskih zakonih, še bolj pa v razlagi in porabi teh zakonov. V »Izhodiščnih temeljih dolgoročnega programa ekonomske stabilizacije« je izrečno rečeno, da »trg ni ovira, ampak pogoj razvoja socialističnega samoupravljanja«, zaradi česar bi morala biti »družbeno dogovarjanje in samoupravno sporazumevanje bolj v funkciji ekonomskih in tržnih zakonitosti, kriterijev in odnosov, ne pa njihov substitut« (CRS, *Dokumenti komisije*, Beograd 1982, str. 9–66). Kljub temu pa lahko najdemo ostanke dogovorne ekonomike celo v »podzavesti« tega programa. Na to ne opozarja le formulacija »bolj« v navedenem citatu, ampak predvsem poudarjanje, da je za premagovanje zastoja v samoupravljanju in odpiranju perspektive, da pridejo njegove prednosti do polnega izraza potrebno to, da delavci obvladajo celotni dohodek; pri tem se naglaša, da gre za »popolno« obvladovanje, kar se da razlagati v smislu »zavestne kontrole združenih delavcev nad tokovi družbene reprodukcije«, posebno ker je rečeno, da se to dosega »z oblikami združevanja dela in sredstev, v okviru interesnega organiziranja in z odločanjem v delegatskem sistemu« (O.c., str. 44). Iz tega namreč lahko sklepamo, da ne gre za obvladovanje dohodka na mikro, ampak na makroravni.

Kot smo že poskušali dokazati v enem od prejšnjih člankov (A. Bajt, Da li je Marks zaista pogrešio? *Socijalizam* 25, str. 715–21), izhaja mnenje, da se v sodobnih socialističnih gospodarstvih lahko odpravi vpliv trga s planskim obvladovanjem tokov celotne družbene reprodukcije, »iz montiranja družbenih odnosov in institucij Marxove prihodnje družbe na produktivne sile, ki jim je za njihov razvoj še nadalje potrebna ‚sodobna družba‘ – blagovna produkcija«, se pravi trg z vsemi njegovimi institucijami (denar, kredit, bančni sistem, i. p.). Za Marxa pa je, kot smo pokazali v prvem poglavju tega članka, »prihodnja družba« (svobodno združenih posameznikov s plansko delitvijo dela na različne produkcijske veje, svobodno menjavo dela in produktov dela, itd.) v resnici prihodnja družba, se pravi družba, ki lahko nastane le po »vsestranskem razvoju posameznikov«, kar smo razlagali kot njihovo vsestransko informiranost-znanje. V prid takšni razlagi lahko navedemo tri razloge.

Prvič, Marx se v svojih delih ne ukvarja le z ekonomiko »prihodnje družbe«, ampak tudi s čisto konkretnimi vprašanji, na katere je računal po uvedbi diktature proletariata, in načini njihovega reševanja. Pri tem mu še na misel ne pride, da bi priporočil uvedbo modela »prihodnje družbe« očitno zato, ker ga pri konkretnih zgodovinskih pogojih šteje za nerelevantnega. Manifest komunistične partije, nedvomno zadosti avtoritativen dokument, napisan ravno kot program konkretnih ukrepov proletariata

po prevzemu politične oblasti, navaja razen postopnega odvzemanja celotnega kapitala buržoaziji, njegove centralizacije v rokah države – vse z namenom, da se kar najbolj poveča množina produktivnih sil – še naslednje splošno uporabne ukrepe za najnaprednejše dežele.

»1. Razlastitev zemljiške lastnine in uporaba zemljiške rente za državne izdatke, 2. zelo progresiven davek, 3. ukinitve pravice dedovanja, 4. zaplemba premoženja vseh ubežnikov in upornikov, 5. centralizacija kredita v rokah države prek nacionalne banke z državnim kapitalom in izključujočim monopolom, 6. centralizacija celotnega transportnega sistema v rokah države, 7. pomnožitev državnih tovarn, delovnih naprav, krčenje in izboljševanje zemljišč po splošnem načrtu, 8. enaka obveznost dela za vse, ustvaritev industrijskih armad, posebno za poljedelstvo, 9. združitev dela kmetijstva in industrije, vpliv na postopno odpravo nasprotja med mestom in vasjo, 10. javno in brezplačno šolanje vseh otrok. Odprava tovarniškega dela otrok v sedanji obliki. Združitev vzgoje z materialno produkcijo, itd.« (Manifest, II. del).

Z izjemo »načrtnega krčenja in izboljševanja zemljišč« (7) plan pri tem niti omenjen ni. »Svobodno združeni posamezniki«, »svobodna menjava del in produktov dela« med njimi, »ekonomija časa«, ki jo obenem s »plansko porazdelitvijo delovnega časa« šteje za »prvi ekonomski zakon asociirane produkcije«, kar vse so pogosto ponavljane formulacije v njegovih delih, se prav tako sploh ne omenjajo. Očitno je tudi, da se s predloženimi ukrepi ne uvaja »prihodnja družba« z navedenimi značilnostmi, ampak se samo pripravljajo razmere, v katerih bi lahko nastala. Nekateri od predloženih ukrepov Manifesta so danes del repertoarja kapitalistične ekonomske politike, nedvomno tista pod točkama 2 in 10, pri čemer tovarniško delo otrok ni odpravljeno le v »današnji obliki«, ampak nasploh. Razlastitev zemljiške lastnine (1) šteje Marx sam za tipično buržoazni ukrep, zaplemba premoženja ubežnikov in upornikov (4) pa je znana v vseh časih in družbah. Odprava trga, denarja in kredita prav tako ni omenjena. Kar zadeva centralizacijo kredita v rokah nacionalne banke, je prav tako v veliki meri izvedena v sodobnih kapitalističnih deželah.

Drugič, če je očitno, da je med socialistično ekonomiko, kakršno si zamišlja Manifest komunistične partije, in ekonomiko »prihodnje družbe« ogromna vsebinska razlika in temu ustrezno dolg časovni razpon, dolg morda ne nekaj sto, ampak tisoč let (celo za nastanek kapitalizma, čeprav je bil razreden kot vse prejšnje družbenoekonomske ureditve, so bila potrebna stoletja, posebno če razumemo fevdalizem kot začasno, četudi dolgotrajno zaustavitev razvoja tržnega gospodarstva iz cesarskega razdobja rimskega imperija od zunaj), se zastavlja vprašanje, kako in kdaj se bo prva ekonomika razvila v drugo. Glede tega Marx ni bil prav nič izrečen. Iz njegovih precej razmetanih in izoliranih izjav pa je vendar mogoče sestaviti dokaj dosledno celoto.

»Komunizem se od vseh dosedanjih pokretov razločuje po tem, da

podira temelje vseh dosedanjih odnosov produkcije in občevanja . . . Zato ima njegova uvedba v bistvu ekonomsko naravo – stvarno vzpostavljaje pogojev za to združevanje; obstoječe razmere pretvarja v pogoje za to združevanje« (K. Marx, Nemška ideologija, *Dela* 6, str. 61). Komunizem tu ni razumljen kot sistem »prihodnje družbe«, ampak kot prehodno razdoblje, ki je potrebno, da se produktivne sile dvignejo do ravni, primerne za nastanek »prihodnje družbe«.

V *Grundrisse* razločuje Marx tri razvojne stopnje človeške družbe. »Razmerja osebne odvisnosti . . . so prve družbene oblike; v njih se človeška produktivnost razvija le v omejenem obsegu in na osamljenih točkah. Osebna neodvisnost, ki temelji na *tvarni* odvisnosti, je druga velika oblika: v njej šele nastane sistem splošnodružbene menjave stvarine, vseobsegajočih odnosov, vsestranskih potreb in vseobčih sposobnostih. Svobodna individualnost, izhajajoča iz vsestranskega razvoja posameznikov in podreditve njihovi občni, družbeni produktivnosti, kot njihovi družbeni sposobnosti, predstavlja tretjo stopnjo« (*Grundrisse*, str. 75). Kot primer prvega tipa družbe navaja Marx patriarhalno skupnost, antično in fevdalno družbo, za drugega »sodobno družbo«, za tretjega pa »prihodnjo družbo«.

Pri tej delitvi razvojnih tipov družb je značilno, da Marx kljub temu, da šteje za temelj družbenoekonomskih ureditev produkcijska razmerja, grupira družbe po njihovi tehničnoekonomski strukturi, po tipičnem načinu delovanja njihovih gospodarstev, to je po načinu medsebojne povezanosti posameznikov. V bistvu gre pri njegovi delitvi za razločevanje med naravnim in tržnim gospodarstvom (z vključenim gospodarstvom prihodnje družbe), pri čemer obsega prvo tako odnose začetnega komunizma kot tudi sužnjelastniško družbo, drugo, »sodobna družba«, pa tako kapitalistično kot tudi komunistično (v zgoraj navedenem smislu) fazo njegovega razvoja.

Ker je zgodovinska naloga komunizma, da razvije produktivne sile do ravni, potrebne za prehod v »prihodnjo družbo«, in ker ima Marx za najbolj učinkovito sredstvo razvoja produktivnih sil konkurenco, ostaja ta značilna tudi za komunistično gospodarstvo. »Medtem ko ureja v sodobni tovarni delitev dela do vseh najmanjših podrobnosti avtoriteta podjetnika, ne pozna sodobna družba niti drugega pravila niti druge avtoritete kot prosto konkurenco« (K. Marx, *Beda filozofije*, str. 114). ». . . Ravno s tem, da v družbi producentov in menjalcev ostvarja zakon vrednosti blagovne produkcije, vodi do organizacije in reda v družbeni produkciji, ki sta pri danih okoliščinah edino možna. Edinole s pomočjo zniževanja in povečevanja cen produktov pridobivajo producenti drago plačane izkušnje, kaj in koliko od teh produktov je družbi potrebno, česa in koliko pa ne potrebuje. Utopija, ki jo zastopa tudi Rodbertus, hoče odpraviti ravno ta edini regulator . . . Če konkurenci preprečimo, da bi z naraščanjem in padanjem cen obveščala posamezne producente o položaju na svetovnem trgu, jim popolnoma zavežemo oči« (F. Engels, Predgovor v K. Marxu,

Beda filozofije, str. 19–20). Na morebitni ugovor, da gre za delovanje zakona vrednosti v kapitalizmu, moramo reči, da se niti Marx niti Rodbertus tu ne ukvarjata z vprašanjem, kako z izboljšanjem delovanja kapitalističnega gospodarstva podaljšati njegovo življenje, ampak kako organizirati delovanje »komunistične« faze sodobnega gospodarstva. Glede na »human capital«, »vsestranski razvoj posameznika«, ki bi po citatu s konca prvega poglavja tega članka kot bistvo razvoja produktivnih sil omogočil zavestno kontrolo družbene reprodukcije in razmerij med njimi, Marx izrečno navaja: »Stopnja in vsestranost razvoja sposobnosti . . . predpostavlja produkcijo na podlagi menjalne vrednosti« (Marx, *Grundrisse*, str. 79). Se pravi, preden bi se družba lahko spremenila v »prihodnjo«, bo morala vsestransko razviti sposobnosti posameznikov, očitno tudi za izvajanje nadzora nad skupno produkcijo in medsebojnimi razmerji, ravno s pomočjo trga, se pravi v okoliščinah »anarhične« produkcije. »Nič ne bi moglo biti bolj napačno in nesmiselno kot prepričanje, da lahko združeni posamezniki na podlagi menjalne vrednosti, denarja, obvladujejo celotno svojo reprodukcijo« (K. Marx, *Grundrisse*, str. 76). Sklep a contrario, ki se glede na to ugotovitev ponuja sam od sebe, da bi bilo za rešitev problema treba odpraviti le menjalno vrednost in denar, v tem primeru ne pride v poštev. Namreč, ker vsestranski razvoj sposobnosti, v katerega spada predvsem tudi sposobnost obvladovanja družbene reprodukcije, »predpostavlja produkcijo na temelju menjalnih vrednosti«, odprava menjalne vrednosti in denarja po Marxu *verbis expressis* ne pride v poštev.

Tretjič, posledice morebitne odprave trga in konkurence, s katero bi producentom »povsem zavezali oči«, ne bi bile v primerjavi s kapitalističnim gospodarstvom le še večja anarhija, ampak bi z zaviranjem razvoja produktivnih sil, tvarnih in osebnih (znanja), preprečila izpolnitev pogojev za nastanek »prihodnje družbe«. To pušča odprte številne probleme. Ali dopušča Marx zasebno lastnino tudi v »komunističnem« gospodarstvu? Po Komunističnem manifestu se razlasti samo zemlja, ter ubežniki in uporniki, medtem ko se kapital odzema buržoaziji le postopoma. Očitno pa je, da ta postopnost ne odlaga uvedbe družbene lastnine do nastanka »prihodnje družbe«. Na istem mestu govori Marx o centralizaciji vseh delovnih priprav v rokah proletariata, konkretno države, z namenom, »da se kar najhitreje pomnoži množica produktivnih sil«. To očitno ustvarja položaj, v katerem obstaja trg hkrati z družbeno lastnino produkcijskih sredstev.

Razen neugodnih posledic za razvoj produktivnih sil pa pelje ukinitvev trga oziroma oviranje njegovega delovanja, konkurence, po Marxu tudi naravnost do vračanja družbenih odnosov v predkapitalistične. Se pravi, odprava ali omejevanje trga zaradi nezadostnega razvoja produktivnih sil ne preprečuje le razvoja produkcijskih razmerij v smeri »prihodnje družbe«, ampak družbena razmerja degenerira v predkapitalistična. V tej zvezi označuje Marx odnose »sodobne družbe« z »osebno neodvisnostjo

posameznikov« in medsebojno in vsestransko materialno odvisnostjo, medtem ko je za odnose predkapitalističnih družb značilna »osebna odvisnost«, podrejenost bolj ali manj avtohtoni hierarhični strukturi skupnosti. »Kolikor manjšo družbeno moč ima menjalno sredstvo, kolikor tesneje je povezano z naravo neposrednega produkta dela in neposrednimi potrebami menjalcev, toliko večja mora biti moč skupnosti, ki povezuje posameznike . . . Vsak posameznik ima družbeno moč v obliki določene stvari (denarja – A. B.). Odvzemite tej stvari to družbeno moč, pa jo boste morali dati ljudem, da jo izvajajo nad ljudmi« (K. Marx, *Grundrisse*, str. 75). Zaradi svoje pregnantnosti se poslednji navedeni stavek vse bolj izkorišča v raziskavah Marxovih pogledov na sodobno socialistično družbo (na primer, J. Roemer, *Exploitation, alternatives and socialism*, *The Economic Journal* 92, 1982).

Marx ne pojasni podrobneje, kakšne oblike bi lahko dobila oblast ljudi nad ljudmi v primeru, da se odpravita denar in trg. Očitno gre v primerjavi s »prihodnjo družbo«, ki temelji na svobodnem združevanju in menjavi vsestransko razvitih posameznikov za diametralno nasprotne odnose, v primerjavi s katerimi sta osebna neodvisnost in tvorna medsebojna odvisnost posameznikov »sodobne družbe« historično neprimerno višji. Ne da bi se spuščali v ta problem, lahko vendar rečemo, da je s pomočjo Marxovih predvidevanj mogoče pojasniti nekatere pojave v sodobnih socialističnih gospodarstvih kot zakonite, torej ne naključne spremljevalce konkretnih oblik poizkusov, da se kar najhitreje preide v »prihodnjo družbo«. S tem so seveda vse te oblike z vidika njihove učinkovitosti glede na želeni cilj postavljene pod velik vprašaj.

Nedvomno se je glede funkcije trga in denarja v razvoju tvarnih in umskih produktivnih sil, nujnih za nastanek »prihodnje družbe«, mogoče prerekati z Marxom. Takšnih poizkusov ne manjka, povsem izrečnih, še več implicitnih; naravnani pa so k temu, da poizkušajo nadomestiti zakon vrednosti in denar z netržnimi oblikami integriranja posameznih producentov v narodnogospodarsko celoto. Vnaprej ni mogoča niti drugačna razlaga njegovih stališč od naše, posebno z vključitvijo v razpravo še drugih njegovih izjav. Ni pa mogoče zanikati, da bi bile tu prikazane Marxove izjave jasne, medsebojno dosledne in kot takšne nedvoumne. Še pomembneje je, da so v visoki stopnji verjetne, da se ujemajo z rezultati naše analize, pa tudi to, da jih je v veliki meri potrdil zgodovinski razvoj. Kot glavno lahko navedemo, da se socialističnim deželam kljub nekaterim nespornim uspehom še vedno ni posrečilo dokazati, da so sposobne razvijati produktivne sile hitreje kot kapitalizem. Nasprotno, očitno močno zaostajajo za najbolj naprednimi kapitalističnimi deželami. To se posebno jasno vidi, odkar je postal ekstenzivni razvoj, omogočen s prevzemanjem kapitalistične tehnologije in izkoriščanjem agrarne prenaseljenosti, nemogoč. Glede na to, da bi moral po temeljnem zakonu zgodovinskega materializma socializem preseči kapitalizem prav na tem področju, je problem, ki se v tem odpira, vse preveč očitno.

Teze, ki smo jih postavili v uvodnem delu članka, so z argumenti v naslednjih štirih poglavjih dokazane v tolikšni meri, da kakšne dodatne razlage niso potrebne. Kljub temu bo koristno, če naše ugotovitve povzemamo kot kompaktno celoto, dopolnjeno z nekaterimi dodatnimi sklepi, ki jih omogočajo.

Po splošnem prepričanju naj bi bilo gospodarstvo zrelega socializma-komunizma neblagovno, plan pa bi bil sredstvo, s katerim bi združeni producenti obvladovali tokove družbene reprodukcije in svoja razmerja v njej. Zato se zdi odprava trga in uvedba plana poleg družbene lastnine najbolj učinkovito sredstvo za vzpostavitev nove družbe. Odstopanja od te usmeritve v obliki delnega ohranjanja trga se štejejo na neizbežno zlo.

Vzrok takšnega prepričanja je nepoznavanje Marxa. Prvič, razlagalcem Marxovega nauka so poznane najpogostejše omenjane značilnosti »prihodnje družbe«, njegova vizija te družbe, konkretna navodila, kako jo je mogoče ustvariti, predvsem pa njegova analiza »sodobne družbe«, s katero bi se to lahko doseglo, pa so ostala nepoznana ali vsaj nerazumljena. Drugič, ti tolmači so spregledali, da gibanja v družbenem razvoju niso enosmerna, da se v smislu dialektičnega materializma sinteza dosega s pomočjo antiteze, v našem primeru ne kar naravnost z uvedbo institucij »prihodnje družbe«, se pravi z normativnim sistemom, ampak z ustvaritvijo materialnih pogojev za nastanek normativno zamišljenih odnosov. Seveda, vmes je tudi neučakanost, povsem razumljiva želja, da se ideal čimprej ostvari. V 1848. letu sta se glede tega prevarala tudi sama Marx in Engels (Engelsov uvod v K. Marx, *Razredni boji v Franciji 1848–1850*, Berlin 1895).

Naše raziskovanje je pokazalo, da si Marx »prihodnjo družbo« ni nujno zamišljal kot neblagovno, naturalno, s planom (v današnjem pomenu besede) kot koordinirajočim mehanizmom njenega gospodarstva. Visok razvoj produktivnih sil z »vsestranskim razvojem posameznikov« na prvem mestu omogočata, da se plan koncipira kot prvina in s tem kakovost individualnega odločanja gospodarskih osebkov, ne pa kot zunanja moč, ki bi jih prisiljevala k »planskemu« obnašanju. Gospodarstvo tako ostane tržno, trg pa preneha delovati anarhično. Kako bi bila sicer menjava dela in produktov dela sploh lahko svobodna? Marxov sklep se ujema z našo ugotovitvijo, da je trg glede na funkcioniranje gospodarstva nevtralen.

Na podlagi tega lahko planiranje razdelimo na dve veliki skupini: *eksogeno* planiranje, dano gospodarskim subjektom od zunaj, konkretno z državnim planskim organom (Gosplanom), in *endogeno* planiranje, ki ga omogoča visoka raven informiranosti (znanja) gospodarskih osebkov in vključevanje te informiranosti v njihove odločitve. Po Marxu je endogeno planiranje v »prihodnji družbi« bistvo »planske porazdelitve družbenega dela« na gospodarske veje.

Četudi o tem nismo posebej razpravljali, ustvarja »vsestranski razvoj posameznikov« položaj, ki ga v teoriji imenujemo »prosta konkurenca« (glej A. Bajt, Osnove ekonomske analize in politike, Zagreb 1979, str. 269 sl.), nemonopoliziranost delovnih sposobnosti, s tem pa zares socialistična razmerja v delitvi. To odpravlja protislovja med umskim in fizičnim delom, se pravi negativne posledice delitve dela, ne da bi bilo treba odpraviti samo delitev dela. Obenem z naturalnostjo ustvarja odprava delitve dela preveč temno podobo »prihodnje družbe«, da bi si jo lahko želel kdo drug kot nedelavci. Engelsova formula, po kateri bi (opravljajoč najrazličnejša dela) delavci letali kot metulji od cveta do cveta, se ne zdi posebno realistična.

Naša raziskovanja tudi kažejo, da je gospodarstvo, ki uvaja »prihodnjo družbo« – naj gre za njeno kapitalistično ali »komunistično« fazo – po Marxu tipično tržne narave. Edinole trg omogoča zadosti hiter razvoj produktivnih sil. Nekoliko bolj konkretno: edino trg s konkurenco kot njegovo najvažnejšo emanacijo omogoča »vsestranski razvoj posameznikov«, kar vključuje tako generiranje tehnološkega napredka kakor tudi obvladovanje celotne družbene reprodukcije. Se pravi, naša ugotovitev, da je trg indiferenten (nevtralen) ne le glede na delovanje gospodarstva, ampak tudi glede družbenih razmerij, se omejuje na statični vidik problema. Dinamično, to je v smislu dialektičnega materializma, je trg sredstvo, po Marxu celo edino poznano sredstvo, za ustvaritev socialističnih družbenih odnosov, značilnih za »prihodnjo družbo«. Eksogeno planiranje ni sprejemljivo, saj zavira razvoj produktivnih sil.

Četudi ne bi smeli spregledati Marxovih opozoril, da odprava trga nujno uvaja eksogeno reguliranje družbene reprodukcije prek hierarhične strukture »skupnosti«, značilne za predkapitalistične družbe – s čemer odnose »osebne neodvisnosti« ponovno vrača v odnose »osebne odvisnosti« – se zdi z vidika graditve gospodarskega sistema vendar odločilna njegova ugotovitev, da ni nič bolj napačnega in nesmiselnega kot mnenje, da lahko združeni producenti v blagovnem gospodarstvu obvladujejo celoto družbenega produkcijskega procesa. Nekoliko konkretnije, edinole trg s konkurenco kot njegovim najbolj pomembnim mehanizmom omogoča »vsestranski razvoj posameznikov«, kar vključuje tako generiranje tehničnega napredka kot tudi obvladovanja celokupne družbene reprodukcije. To bo mogoče šele tedaj, ko bodo človeške sposobnosti res vsestransko razvite, to pa bo v »prihodnji družbi«. Marxovo odklonilno stališče glede sposobnosti združenih posameznikov, da obvladajo družbeno reprodukcijo, se ne nanaša le na centralnoplanske poizkuse obvladovanja družbene reprodukcije, ampak tudi na vse druge oblike eksogenega planiranja, na primer družbeno dogovarjanje in samoupravno sporazumevanje, kolikor pretendirata k temu, da bi nadomestila trg.

Če je Marxova analiza pravilna, zdi pa se, da jo potrjujejo rezultati gospodarjenja v socialističnih deželah – vključno z našo, bi morali povsem upravičeno zastaviti vprašanje, ali ni morda od vseh doslej obstoječih

družbenoekonomskih sistemov pri ustvarjanju pogojev za nastanek »prihodnje družbe« kapitalistični sistem učinkovitejši od tistih, ki se nazivajo socialistični – in katerih značilnost je omejevanje delovanja trga.

Da se ne bi morali ukvarjati s tem vprašanjem, moramo postaviti zahtevo, da se v našem sistemu omogoči trgu in ekonomskim silam nasploh nemoteno delovanje, ker bo edinole tako lahko pokazal svoje zgodovinsko-družbene prednosti pred alternativnimi sistemi. Obširnejše pojasnjevanje, da je to potrebno za ostvaritev ideje samoupravljanja, je skoraj odveč, saj so samostojnost podjetij in delavsko upravljanje v njih predpostavke tržnega gospodarstva, posebno še v funkciji »vsestranskega razvoja posameznikov«, se pravi v funkciji generiranja tehnološkega napredka. Institucionaliziranje družbene lastnine produkcijskih sredstev omogoča, da se kljub nemotenemu delovanju trga in ekonomskih zakonitosti že v sedanji fazi postopno uvaja sistem delitve po delu, se pravi, da se odpravljajo dohodki, ki izhajajo iz lastnine, s čimer postaja družbena tudi v smislu družbenoekonomskih odnosov. Tu vidimo tudi glavni prostor za vključevanje gospodarskega sistema kot dopolnila in celo korekcije trga. Če smo pravilno doumeli Marxa, bi vsak poskus, da v tej smeri dosežemo več, povzročil, da bi konec koncev ostali bolj praznih rok, kot bi objektivno bilo mogoče.

ZVONIMIR TANKO

Temeljna protislovja družbene lastnine

Razmišljanje o družbeni lastnini je pravzaprav odgovor na sicer preprosto vprašanje kaj je družbena lastnina. Toda kolikor je vprašanje preprosto, toliko je odgovor nanj zapleten, zlasti še zato, ker zahteva poprej odgovor na vprašanje, kaj je lastnina, vprašanje, ki v marksistični politični ekonomiji še ni na zadovoljiv način pojasnjeno. Toda ker bi razpravljanje o tem, kaj je (pri Marxu) lastnina, moralo biti daljše, se bom omejil samo na del tega vprašanja.

Večina teoretikov uvršča lastnino v pravno področje, sledeč nepravilno pojmovani Marxovi misli iz Predgovora H kritiki politične ekonomije.¹

»Na določeni stopnji svojega razvoja prihajajo materialne proizvodjalne sile družbe v nasprotje z obstoječimi proizvodnimi odnosi ali – in to je le pravni izraz za isto stvar – z lastninskimi odnosi«.

Kaj nam je pravzaprav Marx s tem stavkom o lastninskih odnosih povedal? Nič drugega kot to, da je »izraz« (beseda, pojem) lastninski odnosi »ista stvar« kot »izraz« (beseda, pojem) proizvodni odnosi. Prvi »izraz« uporabljajo pravniki, medtem ko sam uporablja za »isto stvar« »izraz« (pojem) proizvodni odnosi. Pojma lastninski in proizvodni odnosi sta pri Marxu sinonima. Kljub temu večina marksistov misli, da je lastnina »pravni izraz« (v pomenu pravnega odraza, namesto pravniškega pojma) proizvodnih odnosov.

V navedenem Marxovem citatu pa ni napačno samo pojmovanje lastninskih odnosov kot »pravnega izraza« proizvodnih odnosov, temveč je napačen tudi prevod. Marx je namreč v originalu zapisal, »...wass nur ein juristischer Ausdruck dafür ist«² – kar je samo pravniški izraz za to – a ne »kar je samo pravni izraz za to«, kot pišejo pri nas. Če bi Marx hotel reči, da so »lastninski odnosi samo njihov (proizvodnih odnosov) pravni izraz« (kot trdi na primer, T. Čelenković³), bi zapisal v nemščini »...wass nur deren juridischer Ausdruck ist«.

Tako je teoretični marksizem zašel v paradoksalen položaj: Marx trdi, da je »zasebna lastnina materialni proces«,⁴ medtem ko nekateri naši

¹ MEID I, CZ Ljubljana 1950, str. 455.

² M. E., *Ausgewählte Schriften in 2 Bänden*, I, Dietz Verlag, Berlin 1955, str. 338.

³ T. Čelenković, *Radna snaga u samoupravnom društvu*, Rad, Beograd 1980, str. 59.

⁴ Rani radovi, *Kultura*, Zagreb 1953, str. 196.

»marksisti« pišejo da so »proizvodni odnosi vsebina, a lastninski odnosi izraz (pravni), pa zaradi tega ni jasno, kako lahko izraz opredeljuje vsebino«!⁵

Marx je s pojmom lastnina v različnih njegovih oblikah označeval temeljne družbenogospodarske značilnosti posameznih družbenih ureditev – od prvotnih skupnosti do komunistične družbe. Nenavadno bi bilo, če bi Marx s »pravnim izrazom« teoretično utemeljeval temeljne družbeno gospodarske značilnosti posameznih družb, saj je prav on nasprotoval pravniškemu pojmovanju »bistva ekonomskih zakonov«!?

Marx je celoto produkcijskih oziroma lastninskih odnosov posameznih načinov družbene proizvodnje teoretično opredeljeval z dvema oblikama lastnine – z obliko lastnine produkcijskih sredstev in z obliko lastnine delovne sile delavcev. Za kapitalistični način družbene proizvodnje je to svojo teoretično metodo na najkrajši možen način uporabil v Kritiki gothskega programa z naslednjimi besedami:

»Kapitalistični način proizvodnje npr. temelji na tem, da so materialni proizvodjalni pogoji dodeljeni nedelavcem v obliki lastnine kapitala in lastnine zemlje, medtem ko je množica samo lastnik osebnih proizvodjalnih pogojev, tj. delovne sile.«⁶

Za kapitalistične proizvodne oziroma lastninske (»kar je ista stvar«) odnose sta potemtakem značilni dve obliki lastnine: zasebna oblika lastnine produkcijskih sredstev (»nedelavcev«) in zasebna oblika lastnine delovne sile delavcev (»množice«). Za druge sisteme produkcijskih odnosov, od prvotnih skupnosti do kapitalizma, je možno z ustrezno razčlenbo Marxovih misli ugotoviti isto, toda to bi terjalo več prostora, kakor tudi še druge teoretične »podrobnosti« v zvezi s tem⁷.

Marx je celo produkcijske odnose svoje »prihodnje« komunistične družbe opredelil v Kapitalu (I)⁸ z dvema odnosoma: z odnosom do »družbenih produkcijskih sredstev« in z odnosom do »delovne sile« proizvodjalcev:

»Slednjič si za spremembo predstavljajmo združenje svobodnih ljudi, ki delajo z družbenimi produkcijskimi sredstvi in (podčrtal Z. T.) ki svoje mnogoštevilne delovne sile zavestno trošijo kot eno samo družbeno delovno silo«.

S tem pa ni Marx samo teoretično opredelil komunističnega načina družbene proizvodnje z dvema temeljnima pojavnima oblikama, temveč je pokazal tudi – prav tako na temeljno – razliko med tako družbeno ureditvijo in sodobnim socializmom: »zavestno trošenje delovne sile proizvodjalcev kot ene same družbene delovne sile«, ne pa kot njihove zasebne lastnine, čemur smo dandanes priča.

⁵ T. Čelenković, op. cit. str. 58.

⁶ MEID II, CZ Ljubljana 1950, str. 21.

⁷ Prvič sem to študijo z naslovom »Marxova metoda teoretičnega opredeljevanja glavnih družbeno gospodarskih obeležij družbenih ureditev« objavil v Sociologiji št. 3–4. Beograd 1961.

⁸ CZ, Ljubljana 1961, str. 91.

Marx je za obliko lastnine delovne sile proizvajalcev tudi zapisal,⁹ da je »vsakokrat najgloblja skrivnost, skriti temelj celotne družbene zgradbe«. Pri tem ni uporabljal pojma lastnina delovne sile, temveč je ta pojav samo opisno označil kot »neposreden odnos lastnikov produkcijskih pogojev do neposrednih producentov.« »Neposreden odnos do proizvajalca« ne more biti nič drugega kot neposreden odnos do njegove delovne sile. »Neposreden« zaradi tega, ker je delovna zmožnost edina uporabna vrednost, ki je z njim »neposredno« telesno združena. »Neposreden odnos lastnikov produkcijskih pogojev do proizvajalcev« je potemtakem družbeno priznana oblika lastnine njegove delovne sile.

Marx je ugotovil tudi to, da se vsaka ekonomska formacija družbe (po prvotnih skupnostih) razločuje od druge po obliki lastnine enega (ali drugega) proizvodnega dejavnika, v razrednih družbah celo samo po oblikah lastnine delovne sile: »Samo po obliki, v kateri se to presežno delo izžema iz neposrednega producenta, delavca, se razločujejo ekonomske družbene formacije, npr. suženjska doba od družbe mezdnega dela«. ¹⁰ Kapitalistična družba se tako od suženjske nikakor ne razlikuje po oblikah lastnine produkcijskih sredstev – ta je v obeh primerih enaka, »zasebna lastnina nedelavcev«. Razločuje se po družbeno priznani obliki lastnine delovne sile delavca, v drugem primeru, sužnja, ki mu družba ne priznava niti tega, temveč mu s silo jemlje pravico na svobodno razpolaganje z njegovo delovno zmožnostjo.

Sisteme produkcijskih odnosov ekonomskih formacij družbe potemtakem teoretično opredeljujemo z oblikama lastnine produkcijskih dejavnikov, produkcijskih sredstev in delovne sile, razločujejo pa se med seboj samo v obliki lastnine enega, delovne zmožnosti ali produkcijskih sredstev – razen kadar prehajata iz nelastninskega tipa družbene proizvodnje v lastninski in narobe. To je ob prehodu iz prvotnih skupnosti v družbe zasebne lastnine produkcijskih sredstev ali ob prehodu v zamišljeni (Marxov) komunizem.

Proces družbene proizvodnje sestoji iz treh faz: iz neposredne proizvodnje, menjave in razdelitve. Spričo tega se tudi celota produkcijskih odnosov sestoji iz odnosov v neposredni proizvodnji, iz menjalnih odnosov ter iz odnosov razdelitve. Po Marxu so »odnosi razdelitve samo druga stran odnosov (neposredne) proizvodnje«. ¹¹ To je razumljivo, saj so oboji odnosi znotraj celic danega oblika lastnine – odnosi med nosilci dveh oblik lastnine (delovne sile in produkcijskih sredstev) v neposredni proizvodnji in razdelitvi. V lastninskem tipu družbene proizvodnje – torej tam, kjer obstoji pojav lastnine katerekoli dobrine, so vsi odnosi lastninski odnosi. To pomeni, da so tako odnosi upravljanja z materialnimi dobrinami v procesu družbene proizvodnje, tudi upravljanje z delovno zmožnostjo (vodenje in delo samo), lastninski odnosi. V takih produkcijskih odnosih

⁹ Kapital III, CZ, Ljubljana 1973, str. 882.

¹⁰ Kapital I, CZ, Ljubljana 1961, str. 245.

¹¹ Kapital III, CZ, Ljubljana 1973, str. 978.

sta tako »proizvodnja kot tudi delo lastnina« (Marx). To velja seveda tudi za razdelitev in menjavo, pa sta tako tudi prisvajanje kot menjava lastnine.

Marx je povezanost odnosov razdelitve in odnosov neposredne proizvodnje izrazil tudi s tem, ko je ugotovil, da iz oblik lastnine, v kakršnih vstopajo v proces družbene proizvodnje njihovi dejavniki – iz oblik lastnine produkcijskih sredstev in delovne sile – izvirajo oblike dohodka njihovih lastnikov: lastniku delovne sile pripada plača in lastniku produkcijskih sredstev dobiček, ki vsebuje tako njegov¹² »osebni dohodek« kot tudi sredstva za razvoj njegove delovne organizacije.¹³

Če je Marxova metoda za teoretično opredeljevanje celote odnosov v družbeni proizvodnji s pomočjo njihovih temeljnih pojavnih oblik – oblik lastnine produkcijskih sredstev in delovne sile – pravilna, moramo tudi celoto odnosov socialističnega načina družbene proizvodnje teoretično opredeljevati na tak način, seveda kolikor socializem ni v tem izjema. Vendar pa je jasno vsaj to, da se socialistični produkcijski odnosi razvijejo iz kapitalističnih – za katere pa vemo, da opisana Marxova teoretična metoda velja – tako da se privatna oblika lastnine produkcijskih sredstev spremeni v družbeno. Tako ostane odprto samo vprašanje, kaj se dogaja z zasebno obliko lastnine delovne sile proizvajalcev, ali se tudi ta spreminja in v kaj, če se spremeni?

Če vendarle predpostavimo – a ta »predpostavka so ljudje, ne ljudje v katerikoli fantastični izoliranosti in fiksiranosti, marveč ljudje v njihovem stvarnem, empirično opaznem razvojnem procesu v določenih pogojih«¹⁴ – da se oblika lastnine delovne sile proizvajalca ne spremeni, potem imamo jasno (Marxovo) »formulo« za temeljne pojavnne oblike celote odnosov družbene proizvodnje socializma: družbena oblika lastnine produkcijskih sredstev in zasebna oblika lastnine delovne sile proizvajalcev.

Taka teoretična opredelitev socializma nam hkrati tudi pove, da gre za »novo, višjo« ekonomsko formacijo družbe po kapitalizmu, saj je tudi doslej za tako spremembo zadostna sprememba oblike lastnine enega produkcijskega dejavnika, da bi tako – novo – celoto produkcijskih odnosov imeli za ekonomsko formacijo družbe. Sprememba zasebne oblike lastnine produkcijskih sredstev v družbeno je zraven tega toliko revolucionarna sprememba v celoti odnosov družbene proizvodnje, da smo že samo zaradi tega upravičeni govoriti o novi ekonomski formaciji, četudi se (še) ni spremenila oblika lastnine delovne sile.

Ostaja tako še vprašanje, kako da se ni skupaj z družbeno obliko lastnine produkcijskih sredstev spremenila tudi zasebna oblika lastnine delovne sile proizvajalcev – čeravno je to bila predpostavka vseh borcev za socializem oziroma komunizem od Marxa dalje (pa tudi vseh utopistov pred njim). Sodili so namreč, da bo sprememba zasebne oblike lastnine

¹² Kapital III, CZ, Ljubljana 1973, str. 977.

¹³ Prvič so mi to študijo z naslovom »Problemi razdelitve po delu v pogojih blagovne proizvodnje (marksistična teorija dohodka)« objavili v Zborniku III. zbornika »Marks i savremenost«, Beograd 1967.

¹⁴ Marx, O historičnem materializmu, CZ, Ljubljana 1956, str. 69.

produkcijskih sredstev v družbeno samodejno spremenila obnašanja delavcev v družbeni proizvodnji – saj bodo sedaj delali za sebe namesto za kapitalističnega izkoriščevalca. Ta predpostavka je živela v glavah ljudi, ne da bi jo posebej teoretično pojasnjevali z lastninskimi odnosi, česar ni storil niti sam Marx. Tudi on je namreč preprosto predvideval, da bo njegova »prihodnja« komunistična družba bolj smotrno kot z blagovno proizvodnjo »uredila snovno zamenjavo z naravo z zavestnim načrtovanjem«, čeravno bi ljudje še ostali »egoisti«, oziroma če bi se do svoje delovne zmožnosti obnašali na lastninski način, kakor lahko rečemo, da ne bi v ekonomiki uporabljali etičnih pridevkov.

V takem pojmovanju, teoretično neosnovanem in v nasprotju z Marxovim splošnim naukom o proizvodnih odnosih, se skriva prepričanje, da »odnosi« – kot v tem primeru »zasebna lastnina« (v klasičnem pomenu kot zasebna lastnina produkcijskih sredstev) – »ustvarjajo« ljudi, a ne da, prav narobe, »ljudje ustvarjajo svoje odnose«, vključno z zasebno lastnino, kot je Marx sam zapisal v Bedi filozofije.¹⁵ Potemtakem bi se moralo – ko se spremene odnosi, zasnovani na zasebni lastnini (produkcijskih sredstev) bistveno spremeniti tudi obnašanje ljudi v družbeni proizvodnji. Čeravno je Marx teoretično opredelil zasebno obliko lastnine delovne sile in njeno zvezo z zasebno obliko lastnine produkcijskih sredstev v kapitalističnem načinu družbene proizvodnje, vendarle ni sam sebi zastavil neposrednega vprašanja – kar bi bili upravičeni pričakovati – kaj se zgodi z lastnino delovne sile, ko se spremeni zasebna oblika lastnine produkcijskih sredstev v družbeno.

In prav v tem dejstvu se skriva temeljni vzrok, da so ekonomsko propadli poskusi »zavestnega, načrtnega urejanja« komunistične proizvodnje, ki je temeljilo na teoretičnem nepriznavanju lastninskega družbeno gospodarskega obeležja (lastnine delovne sile) v odnosih med ljudmi v družbeni proizvodnji. Zasebna oblika lastnine delovne sile kot pojavna oblika posebnega družbeno gospodarskega obeležja ljudi omogoča namreč smotrno gospodarjenje vsakršne oblike lastnine produkcijskih sredstev samo pri določenih pogojih. Za lastninsko obnašanje je bistveno to, da so ljudje pripravljeni (na splošno) smotrno delati samo sedaj, kadar je to najprej in neposredno v njihovo korist, ne pa za korist kogarkoli drugega, pa naj je to tudi družba (kar je že pri Marxu abstrakten pojem).

Zaradi objektivnega obstoja zasebne oblike lastnine delovne sile so bile potrebne mnoge spremembe prvotnih gledanj, da bi v socializmu zagotovili kolikor tolikšno racionalnost gospodarjenja z družbenimi sredstvi: prvotne Leninove »enake plače vsem zaposlenim« je že po petih mesecih »nedela strokovnjakov« (marec 1918) zamenjal njegov »buržoazni razpon v plačah 1:5 kot začasni, samo za leto dni, dokler se ne bo organizirala delavsko kmečkega inšpekcija in prisilila zvezde buržoaznega

¹⁵ CZ, Ljubljana 1957, str. 102.

izobraženstva, da bodo pripravljene delati za sovjetsko oblast». ¹⁶ Temu je – ob spregledu prvotne začasnosti – sledilo sovjetsko načelo nagrajevanja »po količini in kakovosti dela«, ki je uzakonilo – sedaj – kot socialistični prvotni Leninov »buržoazni« razpon v plačah in ga v praksi še povečalo. Podobno takemu »komunističnemu« razvoju je bilo tudi naše – najprej ukinjanje delovnih norm kot kapitalističnih – in potem njihovo ponovno uvajanje kot sestavine socialističnega načela nagrajevanja »po delu«. V to vrsto spada tudi naše proglašanje svobodne delitve dohodka (1961) kot enega od bistvenih načel samoupravljanja in poznejše družbeno usmerjene delitve. ¹⁷ Vse skupaj pa spremljamo z (uradnim) »teoretičnim« nepriznavanjem zasebne oblike lastnine delovne sile socialističnih proizvajalcev v »združenem delu«, ki je pravzaprav temeljni vzrok za vse to!?

Lastninsko družbeno gospodarsko obeležje delovne sile je pravzaprav lastninsko obeležje ljudi, ki objektivno obstoji v biološko materialni strukturi človeka pri sorazmerni redkosti dobrin za zadovoljevanje njegovih življenjskih potreb in zunaj družinskih ekonomskih skupnosti. Spričo tega je vsaka druga oblika lastnine katerekoli dobrine (stvari) pravzaprav samo izpeljana oblika lastnine iz lastnine delovne sile in zaradi tega tudi njej podrejena. Lastnina delovne sile je možna samo kot zasebna oblika lastnine, neodvisno od tega, ali je družbeno priznana ali ne. Če ni, je lahko samo z neekonomsko prisilo zanikana kot v fevdalizmu ali suženjstvu. Prav zaradi nje se tudi rojeva odpor proti izkoriščanju dela!

Z vplivom zasebne oblike lastnine delovne sile proizvajalcev na celoto odnosov družbene proizvodnje morajo dandanes vse bolj računati tudi kapitalisti, saj je ta objektivno gibalno emancipacije delavcev izpod razredne oblasti – pa tudi vsake druge – z dozorevanjem materialnih pogojev družbene proizvodnje. Toda, nikakor ne na podlagi »po volji ljudi« zamišljenih idealov, temveč – kakor lahko z Marxom rečemo, »komunizem ni stanje, ki naj bo vzpostavljeno, ni ideal, po katerem naj se ravna stvarnost, temveč resnično gibanje« ¹⁸ oblik lastnine delovne sile delavca. Kajti če pogledamo v (evropsko) zgodovino civilizacije, vidimo, da se je zasebna oblika lastnine delovne sile brez družbenega priznanja in brez lastnine produkcijskih sredstev iz suženjstva dvignila v fevdalizmu v delno družbeno priznano, v kapitalizmu v celoti družbeno priznano, toda še vedno brez lastnine sredstev, in da se v socializmu družbeno potrjuje še z družbeno obliko lastnine produkcijskih sredstev, ne da bi sama izginila!

Na podlagi dosedanjih teoretičnih spoznanj o lastnini delovne sile lažje razumemo, zakaj je mogel (in celo moral!) Marx, ko je govoril o »neposrednem odnosu lastnikov produkcijskih pogojev do neposrednih proizvajalcev« – oziroma, kakor sedaj vemo – o družbeno priznani obliki lastnine delovne sile – reči, da je »najgloblja skrivnost, skriti temelj celotne

¹⁶ Lenin, Izbrana dela III, CZ Ljubljana 1949, str. 409-415, IV, str. 150 in Nova ekonomska politika, CZ, Ljubljana 1947, str. 228.

¹⁷ Zakon o združenem delu, 1976.

¹⁸ O historičnem materializmu. CZ, Ljubljana 1956, str. 80.

družbene zgradbe«. Ko nam je že Marx teoretično pojasnil to »najglobljo« – družbeno – »skrivnost«, ne morem razumeti, kako da je v socialistični družbi še dandanes ostala tako »skrita«, da jo nekateri, ki mislijo, da socialistične odnose družbene proizvodnje pojmujejo na edino pravičen način, nikakor ne morejo odkriti. Po vsej verjetnosti zaradi tega, ker »čutijo«, da ne morejo pasti tako »globoko«, da bi tudi v socialističnem produkcijskem odnosu priznali zasebno obliko lastnine delovne sile in s tem proces njenega nakupa in prodaje kot »skriti temelj« tako imenovanega združenega dela.

Družbena oblika lastnine produkcijskih sredstev je kot produkcijski odnos kolektivna oblika lastnine socialističnih proizvajalcev. Kolektivna oblika lastnine z dveh vidikov, najprej kot njihova skupna lastnina (vseh proizvajalcev, ki so vanjo vključeni kot celota), in potem kot kolektivna oblika lastnine proizvajalcev, združenih v delovne organizacije. Z družbenimi sredstvi za proizvodnjo ne morejo namreč neposredno upravljati vsi proizvajalci na drugačen način kot tako, da so jim razdeljena v obliki raznih delovnih združb. Samo tako so proizvajalci lahko nosilci družbene lastnine, kar pomeni, da le tako lahko neposredno upravljajo – na družbeni način – s produkcijskimi sredstvi. Toda da bi kljub taki razdelitvi družbenih sredstev na posamezne kolektive ta še vedno ostala njihova skupna (družbena) lastnina, lastnina vseh proizvajalcev kot celote, morajo za vse veljati določena družbena »pravila igre«. In to družbena »pravila igre« v vseh fazah družbene proizvodnje – v neposredni proizvodnji, v menjavi in razdelitvi. S temi družbenimi »pravili igre« in z relativno samostojnostjo v njihovih okvirih posameznih celic družbene lastnine se razdeljujejo tudi lastninsko upravljalске pristojnosti družbene lastnine.

Brez objektivno ustreznih družbenih »pravil igre« – oziroma ob popolnoma svobodnem samoupravljanju proizvajalcev – bi se družbena oblika lastnine spremenila v nekakšno anarhično skupinsko obliko lastnine. »Anarhično« zaradi tega, ker bi se ob zasebni obliki lastnine delovne sile kot primarni izražal do družbenih sredstev izključno zasebni interes nosilcev take oblike »družbene« lastnine. »Skupinsko« zaradi tega, ker bi bila brez ustreznih družbenih »pravil igre« taka oblika »družbene« lastnine resnično čista zasebna skupinska oblika lastnine.

Ekonomski sistem samoupravnе socialistične družbe je potemtakem kot celota družbenih »pravil igre« prvo skupno dejanje družbe socialističnih proizvajalcev oziroma nosilcev družbene lastnine kot celote. Edini objektivni družbeno ekonomski kriterij, ki kaže, kakšna naj bodo družbena »pravila igre«, je stopnja smotrnosti gospodarjenja z družbenimi sredstvi. Smotrnost gospodarjenja z družbenimi sredstvi je v zadnji posledici in hkrati tudi edini objektivni pogoj zgodovinske upravičenosti socialističnih produkcijskih odnosov kot odnosov »nove, višje« ekonomske formacije družbe.

Najbolj pomembna naloga, ki jo mora v sklopu ekonomskega sistema skupnost socialističnih proizvajalcev opraviti, je opredelitev družbenega motiva gospodarjenja celic družbene lastnine in njegovo prisilno vezanje z

delitvijo dohodka in osebnih dohodkov. Na ta način se z ene strani v razdelitvi končno potrjuje (Marx) družbena oblika lastnine produkcijskih sredstev, z druge strani pa je to hkrati tudi pogoj smotrnosti gospodarjenja z družbenimi sredstvi.

Nosilci družbene lastnine so – kot smo predpostavili – tudi zasebni lastniki svoje delovne zmožnosti. Spričo tega se na lastninski način obnašajo tako do drugih ljudi, sodelavcev v združenem delu, kot tudi do drugih enot družbene lastnine. To pomeni, da v odnosih družbene proizvodnje zasledujejo predvsem svoje koristi, ki so po pravilu kratkoročne. Spričo tega je možno povezati osebne gospodarske interese nosilcev družbene lastnine z njihovimi družbenimi (dolgoročnimi) interesi samo v relativno samostojnih (samoupravnih) celicah družbene lastnine. Samo tukaj je namreč možno osebni dohodek kot temeljni motiv gospodarjenja ljudi neposredno povezati z rezultati upravljanja s sredstvi družbene lastnine.

Samoupravno blagovna oblika družbene proizvodnje je ob dani razvojni stopnji materialnih pogojev (delitev dela) zaradi tega objektivna posledica tudi zasebne oblike lastnine delovne sile socialističnih proizvajalcev. S tem se – neodvisno od njegovih predvidevanj – pokaže resnična globina Marxovega splošnega nauka o produkcijskih odnosih, saj je za razvito blagovno proizvodnjo (kapitalizma) ugotovil, da ji je pogoj zasebna oblika lastnine delovne sile delavca – brez lastnine produkcijskih sredstev pred stopanjem v produkcijski proces. To pa velja smiselno tudi za socialistično razvito obliko družbene proizvodnje s to razliko, da postane delavec s sklenitvijo delovnega razmerja še (so)lastnik družbenih produkcijskih sredstev.

Temeljna protislovja družbene lastnine oziroma socialističnega načina družbene proizvodnje izvirajo iz njegove temeljne teoretične opredelitve: iz družbene oblike lastnine produkcijskih sredstev socialističnih proizvajalcev v spoju z zasebno obliko lastnine njihove delovne sile.

To so najprej protislovja med skupnim značajem družbene lastnine in njenim stvarnim izrazom kot skupinskim upravljanjem v posameznih relativno samostojnih celicah družbene lastnine. To je protislovje med družbo socialističnih proizvajalcev kot celoto in posameznimi delovnimi kolektivi. To je tudi protislovje med ekonomskim sistemom socialističnega samoupravljanja kot neizbežno obliko objektivnega družbeno ekonomskega pritiska in skupinskimi materialnimi interesi samoupravljalcev. S samoupravnega vidika je družbena lastnina hkrati tudi zasebno skupinska, saj so njeni nosilci zasebni lastniki svoje delovne sile in s tem tudi nosilci svojega zasebnega interesa. Zasebnost, skupinskost in spričo tega taka specifična družbenost so potemtaka objektivne sestavine družbene oblike lastnine. Vse te sestavine temelje na objektivnem obstoju lastninskega družbenogospodarskega obeležja, ki ga ljudje vnašajo v svoje odnose z drugimi ljudmi »v družbeni proizvodnji svojega življenja«.

Brez vsakršnega smisla je zato načelno preganjati zasebnost in skupinskost obnašanja socialističnih proizvajalcev v okviru družbene lastnine, če

se zadosti »globoko« razume, da je to »skriti temelj« samoupravljanja in še objektivni pogoj smotrnosti gospodarjenja z družbenimi sredstvi povrh. Družbeno smotno obnašanje proizvajalcev je treba na teh objektivnih družbeno gospodarskih temeljih znati vzpostavljati s pomočjo ustreznega samoupravnega ekonomskega sistema, ne pa s kritiko zasebno skupinskega obnašanja in s političnim pozivanjem na družbenost. Kritika skupinsko zasebniškega obnašanja socialističnih proizvajalcev samo kaže na to, da v samoupravnem ekonomskem sistemu nekatere temeljne stvari niso urejene tako, kakor terja objektivna narava njegovih družbeno gospodarskih sestavin. Ustrezno organiziranje samoupravnega ekonomskega sistema je posebna naloga družbe socialističnih proizvajalcev, ki mora zraven že znanih državnih nalog – prevzeti na sebe tudi vlogo skupnega lastnika družbenih produkcijskih sredstev. To pa je nekaj drugega kot običajna vloga države – spoznajmo in zapomnimo si to, pa temu primerno tudi delujmo!

Drugo temeljno protislovje socialističnih produkcijskih odnosov se izraža v protislovju med upravljanjem, vodenjem ter opravljanjem dela znotraj celic družbene lastnine. Kot že vemo, so vsi proizvajalci zasebni lastniki lastne delovne sile, pa jo spričo tega vsi drug drugemu prodajajo (odstopajo, združujejo) v okviru samoupravnega procesa dela. V marksistični teoriji se temu reče, da je delovna sila blago. Odtod izvira tudi njena menjalna vrednost (ali cena) kot edina možna oblika (blagovne) vrednosti. Nakup in prodaja delovne sile se izraža z znanim lastninskim načelom gospodarnega obnašanja ljudi – čim manj dati in čim več dobiti. To pa pomeni, da se mora proces družbene proizvodnje organizirati po določenih objektivnih načelih: hierarhični sestav vodenja, delitev odgovornosti, stimulativen sistem delitve dohodka in osebnih dohodkov.

Družbena lastnina zahteva seveda tudi ustrezen način (samo)upravljanja vseh delavcev. Vodenje in upravljanje sta samostojni dejavnosti, ki izvirata iz dveh oblik lastnine socialističnega načina družbene proizvodnje. Zato eno drugega dopolnjujeta, čeravno sta protislovna, kakor sta protislovni obe obliki lastnine, ki kot temelja sestavljata celoto odnosov družbene lastnine. Konkretnne oblike upravljanja in vodenja so odvisne od družbeno potrjenih rezultatov gospodarjenja z družbenimi sredstvi.

Za »ločitev lastnine od vodenja« oziroma za pripravljanje družbenih pogojev za prehod na novo obliko lastnine produkcijskih sredstev kot »nujno prehodno točko za ponovno združitev kapitala v lastnino proizvajalcev« je vedel že Marx. Pa tudi za to, da »vsako neposredno družbeno ali skupno delo večjega obsega terja, da ga kdo vodi. To vodstvo usklajuje individualne dejavnosti in izvršuje tiste splošne funkcije, ki izvirajo iz celotnega produktivnega telesa in ki se razlikujejo od gibanja njegovih samostojnih organov«. ¹⁹

V lastninskem tipu produkcijskih odnosov nosijo »individualne dejav-

¹⁹ Kapital I, CZ, Ljubljana 1961, str. 377.

nosti in splošne funkcije» zraven materialno organizacijskih tudi lastninska družbeno gospodarska obeležja in zato seveda tudi lastninska protislovja. Proces dela kot tudi menjave in razdelitve so protislovni lastninski procesi, ki se kažejo tako v odnosih med voditelji in opravljalci dela kot med posameznimi družbenimi skupinami, pa tudi v odnosih znotraj njih. Vsi ti poleg tega da nekaj delajo, to delajo kot prodajalci svoje delovne zmožnosti. Zaradi njihovega lastninskega družbeno gospodarskega obeležja in zaradi neizbežne odgovornosti za »splošne funkcije« celic družbene lastnine je treba nosilce vodstvenih in samoupravnih funkcij močnejše navezati na rezultate gospodarjenja »celotnega produktivnega telesa«.

Sestavni del protislovij znotraj celic družbene lastnine so tudi protislovja ob prisvajanju rezultatov dela. Kot smo videli, je Marx za odnose prisvajanja (razdelitve) ugotovil, da izvirajo iz oblik lastnine, ki so značilne za dani način družbene proizvodnje.

Delavcem v socializmu, ki so v različnih oblikah nosilci lastnine obeh produkcijskih dejavnikov – delovne sile in produkcijskih sredstev – pripadajo potemtakem dve obliki dohodka. Najprej plača kot protivrednost za njihovo delovno silo, in potem ko oddelijo (normalna) sredstva za družbene potrebe, še dobiček. En njegov del kot osebna »nagrada« za uspešno upravljanje z družbenimi sredstvi in drugi del za razširjeno reprodukcijo »njihovega« podjetja.

V tem protislovju se, čeravno se konkretno odvija znotraj celic družbene lastnine, izraža tudi protislovje med družbo kot celoto in njenimi ekonomskimi celicami glede na neizbežnost določene stopnje družbenega razvoja, ki je odvisen od sredstev za družbeno reprodukcijo. Večja sredstva za osebne dohodke sicer povečujejo življenjski standard delavcev, vendar pa tudi zmanjšujejo možnosti družbenega razvoja. Kadar niso osebni dohodki odvisni od rezultatov gospodarjenja, se znižuje racionalnost gospodarjenja z družbenimi sredstvi – kar ne samo da zmanjšuje sredstva za družbeni razvoj, temveč tudi življenjski standard delavcev.

V delitvi dohodka in osebnih dohodkov se izraža tudi protislovje med osebnimi interesi posameznih delavcev tako znotraj celic družbene lastnine kot tudi med njimi. Na določenem področju se oblikuje cena delovne sile socialističnih proizvajalcev, ki spričo lastninskega obnašanja ljudi teži k poenotenju, medtem ko znotraj celic družbene lastnine teži k poenotenju cena delovne sile različnih uporabnih vrednosti. Od razmerja sil znotraj in zunaj celic družbene lastnine, pa od družbenega sistema delitve dohodka in osebnih dohodkov zavisi, katera težnja bo prevladovala. V zvezi s tem je še posebno vprašanje, kolikšen razpon v ceni delovne sile različnih uporabnih vrednosti je kot »določen, nujen in od volje ljudi neodvisen« (Marx) najbolj racionalen. Pomembno je tudi, kolikšna je povprečna cena delovne sile v proizvodni dejavnosti v razmerju do drugih dejavnosti, ker to samo po sebi spodbuja (ali ne) težnjo po razvoju proizvodne osnove družbe. Povprečna cena delovne sile opredeljuje tudi stroške gospodarstva in s tem tudi njegove rezultate, izražene v dobičku.

Vsa naštetá protislovja o delitvi dohodka in osebnih dohodkov so glede na protislovne oblike lastnine produkcijskih dejavnikov, ki so značilne za temeljni samoupravni produkcijski odnos, take narave, da jih objektivno ni možno na drugačen način racionalno obvladovati – a za rezultate gospodarjenja z združenimi sredstvi so kot vzvodi smotrnosti gospodarjenja odločilnega pomena – kot z objektivno ustreznim družbenim usmerjanjem.

Naslednje temeljno protislovje družbene lastnine se izraža v menjavi med (relativno) samostojnimi samoupravnimi celicami družbene lastnine. O teh protislovjih ne bom posebej razpravljá, saj so – če nič drugega – vsaj načelno priznana, čeravno (še) ne v celoti lastninsko pojmovana. Dokaz temu je uvajanje v te odnose tudi tako sporazumevanje, ki ne računa vselej z objektivnim lastninskim družbeno gospodarskim načelom, katerega posebno obeležje je prav dejstvo, da se gospodarska celica racionalno obnaša samo izhajajoč iz lastnih (ne pa tujih, drugih ali drugačnih) materialnih interesov. In, da je spričo tega to tudi družbeno najbolj smotno – kadar je v sistemu družbene lastnine uokvirjeno v taka družbena »pravila igre«, ki jim je smotrnost gospodarjenja z družbenimi sredstvi temeljno vodilo. Protislovja, podobna tistim med celicami družbene lastnine, nastopajo ponekod tudi znotraj njih – kadar niso na ustrezen način (tozdovsko) organizirane. Sicer pa je temeljna organizacija družbene lastnine objektivno lahko le tista, katere razvoj je v blagovni obliki najbolj uspešen.

V tej zvezi moram nekaj reči še o blagovni proizvodnji socialistične družbe. Blagovna proizvodnja je v socializmu gotovo »ostanek starega v novem«, kakor smo nekđaj govorili. Toda samo zaradi tega nikakor ne tak »ostanek«, ki bi ga objektivno mogli in smeli odpraviti, razen za ceno nižje racionalnosti gospodarjenja z družbenimi sredstvi; sicer pa to ceno danes že plačujemo, ker nismo znali samoupravnega sistema prilagoditi razviti obliki blagovne proizvodnje, kakršna je ob družbeni lastnini produkcijskih sredstev objektivno edino lahko socialistična. Blagovna proizvodnja je ob družbenem značaju proizvodnje kot objektivno danem in nespremenljivem »ostanek starega v novi« družbi zaradi zasebne oblike lastnine delovne sile proizvajalcev, ki je tudi sama objektivni »ostanek« stare družbe. To so »resnični ljudje. . . , ne taki kot se pojavljajo v lastnih ali tujih predstavah, marveč kot so v *resnici*, tj. kot vplivajo, materialno proizvajajo, torej kot delujejo v določenih materialnih, od njihove volje neodvisnih okvirih, predpostavkah in pogojih.«²⁰

Podobno misel je »o naravi človeka«, samo z drugimi besedami povedal tudi Kardelj:²¹

»Ni dvoma, da tudi naše družbeno življenje – kakor vsako drugo na zemeljski obli zdaj in od nekđaj – spremljajo materialistično – egoistične

²⁰ Marx, Nemška ideologija, O historičnem materializmu, CZ, Ljubljana 1956, str. 65, 67.

²¹ E. Kardelj, Problemi naše socialistične graditve, VII, DZS, Ljubljana 1968, str. 151.

težnje posameznikov. To je v naravi človeka in iz človeške družbe bo izginilo šele, ko bo materialni razvoj človeštva dosegel stopnjo, na kateri bo delo nehalo biti suženj materialni eksistenci.

In končno še vprašanje, ali so družbena sredstva lastnina ali ne, čeprav bi bilo v smislu marksistične teorije o lastninskih odnosih bolje vprašati, ali se ljudje v odnosih družbene lastnine drug nasproti drugemu obnašajo na lastninski ali na nelastninski način. Odgovor na tako postavljeno vprašanje je tudi preprostem človeku jasen: Zunaj proizvodnih odnosov se ljudje obnašajo do drugih ljudi na docela lastninski način, to je »ne glede na druge ljudi«²² vsakdo živi na svoj račun (korist, interes). Znotraj odnosov socialistične družbene proizvodnje se proizvajalci ravno tako obnašajo drug do drugega na lastninski način – vsakdo dela prvotno za svoj račun. To je, »ne glede na druge ljudi«, čeravno v okviru družbene proizvodnje in družbene lastnine, tako kot sicer drugje po svetu, ne glede na to, da so ti okviri pri nas ožji. Kadar se ljudje obnašajo na lastninski način, potem se tako obnašajo »preko stvari«, kar je Marx neštetokrat zapisal. Spričo tega vse »stvari«, ki so »relativno redke«, dobivajo obeležje lastnine, in zato seveda tudi »stvari« družbenega premoženja. Čeprav družbena in zato na poseben način kolektivna je družbena lastnina prav zaradi tega, kar sem maloprej dejal, prava lastnina. Vsekakor je možno s pomočjo nekakšnih »teorij« označevati neko stvar za popolnoma nekaj drugega kot v resnici je. Toda stvarnega življenja se s tem nikakor ne da spremeniti. In tako se je tudi družbena »nelastnina« spreminjala v pravo (zasebno) lastnino njenih nosilcev. Pa ne samo s kriminalom kot običajno mislimo, temveč v okviru pravnih predpisov o družbeni (ne)lastnini. To se kaže predvsem v treh značilnih obeležjih samoupravnega ekonomskega sistema.

Najprej z nestvarnim izkazovanjem družbenih sredstev prek podcene amortizacije in podcenjenih obresti na družbeni kapital v različnih vidikih. Potem v tem, da družba (celota) kot lastnik družbenih produkcijskih sredstev ni opredelila družbenega motiva gospodarjenja celic družbene lastnine – v katerega bi morala vključiti tudi družbena sredstva, s katerimi delovne organizacije upravljajo. In končno, z določitvijo svobodne delitve dohodka in osebnih dohodkov kot enega izmed temeljnih načel samoupravljanja brez družbenih »pravil igre«, ki bi zagotovila ekonomsko »oplajanje« družbenega kapitala.

Obstoji še temeljno protislovje družbene lastnine, ki se izraža med socialističnimi proizvajalci in drugimi ljudmi, ki v odnose družbene lastnine (še) niso vključeni. To protislovje je posebno pomembno za one, ki razen svoje delovne sile nimajo druge lastnine. S tem v zvezi bi bilo treba preučiti tako imenovano »združitev« proizvajalcev z družbenimi produkcijskimi sredstvi v socialističnem produkcijskem odnosu. Brezposelni delavec je namreč tudi v socializmu – tako kot v kapitalizmu – brez

²² MEID III, Prosveta, Beograd 1972, str. 139.

lastnine produkcijskih sredstev, in zato tudi tukaj v podrejenem družbeno ekonomskem položaju nasproti tistim, ki so »združeni« z družbenimi produkcijskimi sredstvi. Monopol tistih, ki so zaposleni v družbeni lastnini s »pravico do dela«, ni samo krivičen do tistih, ki iščejo novo zaposlitev, temveč tudi preprečuje delovanje ekonomskih zakonitosti v pozitivnem smislu – zaradi manj racionalnega obnašanja ljudi – tako kot sicer vsak monopol. Ali pa morda pri nas »pravica do zaposlitve« ne spada pod udar ekonomskih zakonitosti obnašanja ljudi!?

Končno lahko zapišem, da se je tudi E. Kardelj približal opredeljevanju »temeljnega protislovja« socialističnih odnosov družbene proizvodnje s pomočjo dveh oblik lastnine.²³

»Rešitve, ki jih prinaša zakon (o združenem delu, Z. T.), omogočajo razreševanje enega od temeljnih protislovij sodobne socialistične prakse, ki se odraža v odnosu med delavcem kot nosilcem delovne sile in živega dela na delovnem mestu z ene strani in nosilcem ekonomske in politične oblasti nad družbenim kapitalom«.

Doslej sem poskušal konstruktivno uporabiti Marxovo splošno teorijo o produkcijskih odnosih za teoretično pojasnjevanje temeljnih protislovij socialističnega načina družbene proizvodnje. Sedaj pa se bom z vidika te teorije še kritično ozrl na dve naši temeljni »teoretični« zamisli o socialističnih produkcijskih odnosih.

Prva se tiče načela o delitvi »po delu«, ki smo ga proglasili za temeljno vodilo razdelitve. Kakorkoli že naj bo to načelo temeljno, je dejstvo, da ga že nekaj desetletij nikakor ne uspemo na zadovoljiv način prenesti v »prakso«. Že samo to bi nas moralo spodbuditi, da preučimo njegovo teoretično utemeljenost. Kot vemo, smo načelo razdelitve »po delu« pojmovno prevzeli iz Marxovega orisa »prve faze komunistične družbe« v Kritiki gothskega programa. Potemtakem iz zamišljene družbe, v kateri se »delo ne pojavlja kot vrednost proizvodov« in kjer se »razdelitev opravlja s pomočjo potrdil za delo na temelju delovnega časa«. Torej iz naturalne, ne pa iz vrednostne oblike družbene proizvodnje, kakršna je socialistična.

Tako se je zgodilo, da smo »teoretično« cepili neblagovno (in nelastniško) načelo razdelitve »po delu« na vrednostno in zato lastninsko obliko razdelitve proizvodov dela. S tem smo se podali na sumljivo »teoretično« pot (vsaj za marksiste) iskanja (prave) vrednosti dela – vrednosti delovnega mesta, vrednosti delovne naloge, vrednosti točk itd. – teh naših »novih« samoupravnih kategorij razdelitve »po delu«. S tem smo se uvrstili v krog tistih, ki so že za Marxovega življenja poskušali njegovo delovno teorijo vrednosti popravljati na »socialističen« način. In to delamo še danes, kot da Marx ne bi napisal Bede filozofije, Engels Antidühringa in kot da v tretji knjigi Marxovega Kapitala sploh ne bi bilo sedmega oddelka, Dohodki in njihovi viri!?

²³ Revija Samoupravljanje, št. 6, Ljubljana 1976, str. 3.

Engels je, na primer, o podobnih Dühringovih zamisli zapisal naslednje:²⁴

»Živo delo – aktivna delovna sila – naj bi se menjavala za delovni proizvod (naš »delovni prispevek«! Z. T.). Tedaj je prav tako blago kakor proizvod, za katerega naj se menjava. Tedaj se vrednost te delovne sile nikakor ne določa z njenim proizvodom, temveč z družbenim delom, ki je v njej utelešeno, torej po današnjem zakonu delovne mezde. Ravno to pa je tisto, kar ni prav. Živo delo – delovna sila – naj bi se dalo menjavati . . . ne za svojo vrednost, temveč za svojo uporabno vrednost: zakon vrednosti naj bi veljal za vse ostalo blago, toda za delovno silo naj bi ga odpravili. In ta samo sebe odpravljajoča konfuzija je tisto, kar se skriva za »vrednostjo dela«. . . In sedaj presodite predrznost, s katero podtika g. Dühring Marxu trditev, češ da je delovni čas nekega človeka sam na sebi več vreden kakor delovni čas neke druge osebe, češ da ima delovni čas, torej delo, vrednost – Marxu, ki je prvi dokazal, da delo ne *more* imeti vrednosti in zakaj je ne *more* imeti!«

O tem vprašanju je tudi Marx nekaj zanimivega za nas zapisal v Grundrisse:²⁵

»Prav tako je pobožna kot neumna želja, da se ne bi delo, ki proizvaja menjalno vrednost razvilo v kapital ali da se delo, ki proizvaja menjalno vrednost ne razvije v mezdno delo«.

Ali je po vsem tem jasno, zakaj se načelo razdelitve »po delu«, tako kot je pri nas »teoretično« zasnovoano, sploh ne more sprovesti v življenje. Zato je splošno nezadovoljstvo z njegovim (ne)uresničevanjem samo potrditev iz prakse Marxove teorije vrednosti in lastninskih načel razdelitve dohodka, ki jih je pojasnil v tretji knjigi Kapitala. In ali po vsem tem trditev razdelitev »po vrednosti delovne sile« namesto »po delu« res predstavlja miselni in verbalni antisamoupravni delikt!? Razdelitev se v socialistični družbi opravlja, ker sem že zapisal, tudi na podlagi (so)lastnine produkcijskih sredstev – in ne samo lastnine delovne sile – pa zato pripada proizvajalcu zraven plače kot osebni dohodek tudi del presežene vrednosti (dobička, po naše minulo delo).

Z navajanjem Engelsovih in Marxovih misli o tedanjih »socialističnih« popravljalcih nisem postavljaj pod vprašaj niti blagovne oblike družbene proizvodnje socializma, niti praktičnega pomena načela razdelitve »po delu«, temveč samo njuno »samoupravno« teoretično pojmovanje. Ko smo namreč v naši družbeni praksi ugotovili, da mora biti socialistični način družbene proizvodnje organiziran v vrednostno blagovni obliki, potem ga je prav tako treba teoretično utemeljevati z Marxovim splošnim naukom o produkcijskih odnosih razvite oblike blagovne proizvodnje. Z navajanjem Marxovih in Engelsovih misli sem hotel tudi pokazati, kako odločno sta oba branila teoretične temelje njunih pogledov o vrednosti

²⁴ Antidühring, CZ, Ljubljana 1948, str. 362, 230.

²⁵ Temelji slobode, Naprijed, Zagreb 1974, str. 84.

blaga nasproti takim »neumnim« in »brezobzirnim konfuzijam«, ki so jih razširjali popravljalci njunih zamisli o socialistični oziroma komunistični družbi.

Naslednje temeljno teoretično vprašanje, ki je tudi zvezano z razdelitvijo – in s tem seveda tudi z ustreznim pojmovanjem družbene lastnine – je vprašanje o svobodni delitvi dohodka in osebnih dohodkov. Vemo (?), da je prilasčanje in s tem razdelitev rezultatov družbenega dela končni in najbolj odločilen prilastek vsake oblike lastnine. Kapitalist lahko, na primer, prepusti vse upravljanje (proizvodnja, prodaja, razvoj) z njegovo lastnino plačanim mezdni delavcem – razen razdelitve dobička – pa še kljub temu ostane lastnik. Če pa še razdelitev spusti iz svojih rok, preneha biti lastnik produkcijskih sredstev. To pomeni, da bi se morala pri nas družbenost produkcijskega procesa – če nikjer drugje – potem prav na področju razdelitve najodločneje izraziti – če naj sploh govorimo o družbeni lastnini!

In kaj smo storili mi? V nasprotju s tem izrazitim lastninskim načelom smo l. 1961 s popravkom Zakona o sredstvih delovnih organizacij (čl. 12a) vzpostavili svobodno delitev dohodka in osebnih dohodkov. S tem smo vzpostavili izključno skupinsko lastniško obliko odločanja v okviru formalno razglašene družbene lastnine. Od tedaj se postopoma v vse večji meri kažejo neugodne gospodarske in politične posledice, katerih najbolj »vročo« obliko doživljamo zadnja leta, ne da bi se pri tem sploh zavedali, kaj je pravi vzrok za vse to. Prve politične posledice svobodne delitve dohodka in osebnih dohodkov pa so se pokazale že leto za tem, katerih vrh je označeval Titov govor v Splitu (1962).

V letih po gospodarski reformi (1965) so zraven svobodne delitve dohodka in osebnih dohodkov še druge spremembe gospodarskega sistema povzročale močan padec smotrnosti gospodarjenja z družbenimi sredstvi. (Tako je na primer od l. 1969 do danes padel koeficient obračanja družbenih sredstev od 4,55 na 2,33. Za dinar dohodka je bilo pred l. 1965 potrebnih 4,12 dinarjev vlaganj, l. 1981 pa 25.²⁶ Ne da bi se spuščal še v vprašanje, zakaj smo se v bližnji preteklosti toliko zadolževali, je očitno, da smo v izrednih gospodarskih težavah prav zaradi neopravičljivo nizke racionalnosti gospodarjenja z družbenimi sredstvi – tudi z izposojenimi.

Po prvih letih neprijetnih dogodkov, ki nam jih je povzročala svobodna delitev, smo pod pritiskom socialno-političnih problemov l. 1971 začeli s samoupravnim sporazumevanjem in družbenimi dogovori, ki pa so bili tedaj ocenjeni kot nesamoupravni in so zato kot obvezni po nekaj letih odmrli. Problemi pa so se kopičili in z njimi vred padajoča smotrnost gospodarjenja z družbenimi sredstvi. – Končno smo dočakali Zakon o združenem delu (1976), ki je sicer pravno zanikal svobodno delitev dohodka in osebnih dohodkov in ponovno vzpostavil Samoupravne sporazume in družbene dogovore o delitvi, vendar neobvezne, brez ustreznih

²⁶ Branko Čolanović, *Ekonomska politika* 15. 4. 1984, Beograd, str. 1724.

družbenih meril ter brez pravih družbenih sankcij. Tako je načelo svobodne delitve dohodka in osebnih dohodkov ostajalo v praksi in teoriji še naprej eno izmed »temeljnih« načel samoupravljanja.

Ali se ekonomisti, pravniki, sociologi in politični delavci sploh zavedamo, kako daljnosežno odgovornost za usodo sistema družbene lastnine smo s tem, da nismo upoštevali Marxovega nauka o produkcijskih oziroma lastninskih odnosih – in se hkrati trkali na »marksistična« prsa – naložili sami sebi in vsej družbi na tako teoretično majava ramena? In posledica tega je tako nizka smotrnost gospodarjenja z družbenimi sredstvi, ki ne samo da ogroža nadaljnji družbeni razvoj, temveč tudi evropsko civilizirani obstoj te družbe, privatizacija družbene lastnine, socialno razslojevanje, izkoriščanje dela posameznih delov delavskega razreda znotraj sistema družbene lastnine in končno nam tudi grozi razvrednotenje vseh družbenih vrednot!?

In ob koncu še zadnja teoretična »poglobitev« v Marxovo »najglobljo skrivnost, skriti temelj družbene konstrukcije«. Marx je med drugim tudi zapisal²⁷, da »... nacionalna ekonomija vsekakor izvira iz dejstva zasebne lastnine, vendar pa ga ne pojasnjuje. Materialni proces, kakršen teče v stvarnosti, zajema v splošne abstraktne formule, ki ji potem veljajo kot zakoni. Nacionalna ekonomija ne razume teh zakonov, ker ne dokazuje, da izvirajo iz bistva zasebne lastnine«.

Zdaj smo pa tam! Ekonomisti in politiki danes na veliko razglabljajo o delovanju ekonomskih zakonitosti pri nas, vendar pa doslej še nihče ni pojasnil – vsaj da bi vedel – kako morejo ekonomske zakonitosti izvirati »iz bistva« družbene lastnine!? Namreč po (uradno) veljavnem pojmovanju v produkcijskih odnosih družbene lastnine ni mesta za zasebno lastnino. Ostane potemtakem samo družbena lastnina in samo »iz njenega bistva naj bi tako izvirali ekonomski zakoni«!? Očitno je, da niti naša »nacionalna ekonomija ne razume – prav – ekonomskih zakonov« (blagovne proizvodnje), saj nikakor ne uspe spoznati njihovega »zasebnega bistva« v okviru družbene lastnine.

Tudi ta navidezni paradoks je sorazmerno lahko rešljiv – vendar le z Marxovo pomočjo, ki jo tudi pri tem, očitno ekonomistov in politikom sploh ne spornem vprašanju (?), še kako potrebujemo. Bistvo vsake zasebne lastnine je – kot smo že ugotovili – v zasebni obliki lastnine delovne sile. Ta pa je eden izmed družbeno gospodarskih temeljev tako kapitalističnih kot socialističnih produkcijskih odnosov. In ker je zasebna oblika lastnine delovne sile naraven, objektivni pojav, je ne moremo ukiniti niti spreminjati (razen – deloma pravno, ne pa ekonomsko – na silo) in zato tudi pri nas »delujejo« ekonomske zakonitosti (delujejo pravzaprav ljudje na tak zakonit način!) »bistva zasebne lastnine« v okviru odnosov družbene lastnine. Zasebna oblika lastnine delovne sile socialističnih proizvajalcev tako ni samo »najgloblja skrivnost« produkcijskih

²⁷ Rani radovi, Kultura, Zagreb 1953, str. 196.

odnosov družbene lastnine, temveč je hkrati tudi »skriti temelj« ekonomskih zakonitosti, ki jih dandanes pri nas – ne da bi vedeli in priznali odkod »izvirajo«, tako častimo.

Teoretična razčlemba temeljnih protislovij družbene lastnine nam je pokazala, da se lahko tudi pri Marxu še kaj koristnega naučimo za današnjo rabo, čeravno nekateri menijo, da nam razen neuresničljivih vizij o »prihodnji komunistični družbi«, ki naj bi nastopila neposredno po kapitalizmu že v »devetnajstem stoletju«²⁸ – nima ničesar drugega povedati.

Protislovja, ki »grozi« socialističnemu produkcijskemu odnosu s strani »etatizma«, nisem omenjal, ker ne spada med protislovja družbene lastnine, če jo pravilno pojmuje. Državni birokratizem, kakor označujem tak – drugačen – produkcijski odnos, ima seveda tudi svoja protislovja, ki izvirajo iz obeh oblik lastnine.

In končno še zadnje vprašanje: ali je sploh možno pričakovati, da bomo ob tako pomanjkljivo pojasnjenih temeljnih teoretičnih (življenjskih, ne papirnatih!) postavkah našega družbenega reda lahko zgradili racionalen ekonomski sistem?

²⁸ O historičnem materializmu, CZ, Ljubljana 1956, str. 204.

DANIJEL PUČKO

O planiranju v združenem delu in ekonomski uspešnosti

1. O vlogi planiranja v združenem delu

Nimam namena na tem mestu razčlenjevati vloge planiranja v družbi kot celoti. Če bi to hotel napraviti, bi nujno moral znova načeti vprašanje o odnosu med trgov in planom v socializmu (to je sicer vprašanje, ki je še vedno odprto in vredno razprave). Naj se omejim na tisti del celovitega planiranja v družbi, ki ga opravljajo v združenem delu, predvsem v organizacijah združenega dela v gospodarstvu.

Če gledamo na vprašanje vloge planiranja v združenem delu teoretično, potem kaj hitro pridemo do spoznanja, da je le-ta velika in da bo s časom še naraščala. Vzroki za to so povezani z značilnostmi sodobne proizvodnje. Naraščajoča kompleksnost okolja organizacij združenega dela, kjer ta proizvodnja poteka, in večja kompleksnost samega njihovega poslovanja, ki izvira iz povečevanja dinamike tehnološkega razvoja, iz povečevanja obsega sredstev, potrebnih za vsak posamezni investicijski projekt, iz zahtev po razvijanju procesa specializiranega dela, iz zahtev po večanju kapitalne intenzivnosti delovnih procesov in z njimi povezanim podaljševanjem dobe trajanja vezave investiranih sredstev ter povečevanjem deleža stalnih stroškov v skupnih stroških organizacij združenega dela, iz povečevanja nestabilnosti povpraševanja po proizvodih določenega proizvajalca, so med pomembnimi vzroki.

Po eni strani je vso to kompleksnost težko razumeti, še bolj pa obvladovati brez sistematičnosti pri njenem obravnavanju. Po drugi strani vsebuje imanentno zahtevo (glej silnice, ki povečujejo stopnjo nefleksibilnosti organizacij združenega dela) po povečevanju gospodarske in druge stabilnosti. In ravno planiranje je tisto sredstvo, ki naj bi zagotavljalo bolj stabilne možnosti za gospodarjenje.

Značilnosti sodobnih proizvodnih procesov povečujejo odvisnost gospodarske organizacije od nabavnega in prodajnega trga. Silijo jo v bolj tesne povezave s poslovnimi partnerji. Od tod nastaja prepletanje planiranja med različnimi subjekti, vse do čedalje tesnejšega povezovanja makro in mikro planiranja.

Tudi organizacijski razlogi zahtevajo čedalje boljše planiranje. Integracijskih procesov si ni mogoče predstavljati brez planiranja, saj so ti procesi po svoji naravi dolgoročni pojav, odnose pa lahko urejamo in interese, ki so konfliktni, usklajujemo dolgoročno le zavestno-plansko. Ravno tako procesi decentralizacije upravljanja in ravnanja, ki tečejo v združenem delu, povečujejo vlogo planiranja kot potencialno uspešnega sredstva komuniciranja, motiviranja, informiranja in koordiniranja, pa tudi kontroliranja v organizaciji združenega dela katerekoli oblike. Pri decentralizaciji odločanja ne more biti več sila pomembno intuitivno, ampak racionalno odločanje. Le-tega pa lahko zagotavlja spet ravno planiranje.

Po vsem rečenem bi lahko sodili, da je neposredna povezava uveljavljeno planiranje – ekonomska uspešnost – razviti samoupravni odnosi v združenem delu več kot očitna in v praktičnem življenju neogibna. Seveda ni čisto tako. Vprašati se je treba, koliko planiranje v praksi opravlja svojo vlogo, kje so vzroki za to, da je morda ne opravlja ali pa ne opravlja v zadostni meri.

Danes so precej uveljavljena stališča, da planiranje ne more biti nekaj smotrnega v tem negotovem času, da je naše planiranje nasploh v krizi, da se planirati v organizaciji združenega dela ne da zaradi nepredvidljivega gibanja cen, zaradi razpolaganja s premajhnim deležem akumulacije, zaradi pogostih sprememb v ekonomskem sistemu in ukrepah ekonomske politike itd. Vprašajmo se, ali je kakšna boljša alternativa kot planiranje. Težko je verjeti, da planska obravnava, ki racionalno identificira, strukturira in ocenjuje možnosti gospodarske organizacije in ki identificira ter meri tveganja, ne prispeva vsaj do določene mere k bolj zdravim upravljalno-ravnalnim odločitvam o tem, kako delati in se razvijati v prihodnje. Za smotrnost planiranja v združenem delu je lahko samo eno merilo (in razlog), tj. prepričanje ljudi, da lahko vodi k večji ekonomski uspešnosti in razvitejšim samoupravnim odnosom. To pomeni, da ni nujno, da planiranje ni smiselno, če se plani ne uresničujejo. Ključno vprašanje je, ali bi brez planiranja lahko dosegli takšno (ali celo večjo) ekonomsko uspešnost in takšen razvoj samoupravnih odnosov, kot jih dosegamo.

2. Koliko planiranje odigrava v našem združenem delu svojo vlogo?

2.1 Ekonomska uspešnost in razvijanje samoupravnih odnosov v slovenskem združenem delu

Seveda ne morem v tej kratki razpravi celovito oceniti ekonomske uspešnosti in razvijanja samoupravnih odnosov v slovenskem združenem delu. Osvetlim lahko le nekatere njune prvine, ki se kažejo v zadnjem desetletju.

Če se naslonimo na podatke iz zaključnih računov slovenskih organizacij združenega dela v gospodarstvu za obdobje od 1977 do 1984 in te

Razpredelnica 1: Izbrani kazalci uspešnosti slovenskega gospodarstva v obdobju 1977–1984 (v 000 din)

Element	Leto							
	1977	1978	1979	1980	1981	1982	1983	1984
1. Inflatorni učinki na podlagi amortizacije	987446	1385325	2070249	5141954	12232823	18682157	21800661	49965450
2. Inflat. učinki na podlagi stroškov zalog	1328782	1819503	2243161	5316001	12889914	16530423	17506588	38876132
3. Inflat. učinki na podlagi trajne monetarne aktive	3780003	4904858	8319182	20121056	52397200	63099890	67823274	153281110
4. Vsega (1 do 3)	6096231	8109686	12632592	30578991	77519937	98312470	107130523	242122692
5. Realni dohodek	78651738	113179053	144409502	175969397	195204490	241743737	384085057	572337454
6. Realna akumulacija (dezakumulacija)	2679204	4485174	4576739	(263324)	(34133266)	(50402028)	(29668058)	(101155847)
7. Dohodek na posl. sredstva (v %)	20,9	34,5	30,5	28,1	23,7	22,0	24,1	23,4
8. Akumulacija in obresti na poslov. sredstva (v %)	?	3,4	3,0	2,1	(1,7)	(1,6)	2,4	1,4
9. Akumulacija na posl. sklad (v %)	2,0	2,7	2,2	(0,1)	(8,5)	(8,8)	(3,9)	(7,7)

Vir: Podatki in kazalci iz zaključnih računov organizacij združenega dela iz področij gospodarstva v SR Sloveniji za leto 1977, 1979, 1980, 1982 in 1984¹

¹ Nominalni podatki so očiščeni za osnovne virov inflacijskega dohodka oz. za inflatorno erodiranje realnega družbenega kapitala zaradi ne dovolj prilagojene revalorizacije stroškov amortizacije, popolne odsotnosti revalorizacije stroškov zalog in trajne monetarne aktive v OZD. Pri tem sem uporabil indeks cen industrijskih proizvajalcev v SFRJ. Metodologija izračuna je podrobneje razložena v knjigi dr. J. Todorović et. al., Samoupravno organizovanje udruženog rada u funkciji efikasnosti privrednivanja u Srbiji, Univerzitet u Beogradu, Bgd, 1984, str. 9–12.

podatke omejimo zgolj za najočitnejše deformacije, do katerih je prišlo zaradi inflacijskih procesov v gospodarstvu, lahko ugotovimo nekatere analitično kolikor toliko čiste tendence v gibanju ekonomske uspešnosti slovenskega združenega dela v obdobju po sprejetju zakona o združenem delu in zveznega zakona o planiranju. (Glej razpredelnico 1.)

Gre za tendenčno padanje realne akumulacije slovenskega združenega dela, po letu 1979 pa za ustvarjanje dezakumulacije. Tudi stopnje donosnosti angažiranih družbenih sredstev tendenčno padajo (dve leti sta celo negativni), pa tudi njihova raven je več kot nizka. Stopnje donosnosti »lastnih« sredstev (tj. poslovnega sklada) izkazujejo od leta 1979 naprej negativne predznake.

Če temu dodamo znane tendence padanja realnih osebnih dohodkov zaposlenih, je treba priznati, da imamo opravka z vse slabšo, celo alarmantno ekonomsko (ne)uspešnostjo. Padajoča realna akumulativna sposobnost OZD v gospodarstvu, rastoča odvisnost gospodarstva predvsem od kratkoročnih kreditnih virov financiranja, naraščajoča nelikvidnost in ob vsem tem skokovita inflacija seveda zelo zgovorno kažejo na naše (ne)uspehe pri razvijanju samoupravnih odnosov.

Ali je mogoče za takšne razvoje ekonomske uspešnosti gospodarstva in samoupravnih odnosov kriviti planiranje v združenem delu?

2.2 Uveljavljenost planiranja v organizacijah združenega dela v gospodarstvu

Dejavniki, ki vplivajo na uspešnost ali neuspešnost gospodarjenja, so nedvomno preštevilni in preveč zamotano povezani med seboj, da bi bilo možno za določeno (ne)uspešnost najti (in kriviti) en sam odločujoč dejavnik. Zato je seveda nemogoče trditi, da je planiranje v združenem delu s svojo kakovostjo edini in izključni vzrok za prikazane tendence in raven ekonomske uspešnosti slovenskega gospodarstva. Možno je pa domnevati, da v njem odsevajo vplivi večine notranjih dejavnikov uspešnega gospodarjenja v vsaki organizaciji združenega dela. Zato je to pomemben in po ocenah vrste slovenskih organizacij združenega dela vse pomembnejši dejavnik.²

Kakšna je uveljavljenost in kakšne so značilnosti tega dejavnika? Če začnem z naslonitvijo na primerjavo, lahko rečem, da smo v zahodnih kapitalističnih podjetjih priča novim tendencam pri razvijanju sistemov planiranja. Smer razvoja iz šestdesetih let, ki je prenesla poudarek pri planiranju na obsežno zbiranje, generiranje (ob pomoči računalnika) in razširjanje planskih informacij, izdelovanje predvidevanj s pomočjo kvantitativne obdelave vrste dejavnikov, na močno uporabo kvantitativnih metod in modelov v planiranju in ki je dokaj zanemarila dejavnike, ki se

² Glej dr. M. Glas et. al., Notranji dejavniki poslovne uspešnosti organizacij združenega dela v SR Sloveniji (1985), Poročilo o raziskavi, Ljubljana, maj 1985, str. 109.

jih ne da zlahka kvantitativno izraziti, je prišla v sedemdesetih letih v krizo. Ob tem je bila značilna še po tem, da so v podjetjih dobivali moč in prevlado v svoje roke planerji iz rok linijskih ravnalcev in da so se planerji po številu množili prek vseh smiselni okvirov. Nove tendence nosijo s seboj zmanjšanje obstoječega števila planerjev v podjetjih. Sistemi planiranja se nujno prilagajajo značilnostim bolj nestabilnega okolja. Gre pa tendenčno tudi za odmike od pretirane uporabe zgolj kvantitativnih pristopov k planiranju. Na veljavi spet pridobiva strateško in konceptijsko razmišljanje in ustvarjanje.

Težko bi dokazal, da so te razvojne tendence značilne tudi za sisteme planiranja v naših OZD. Pri nas so tendence precej drugačne. Opravka imamo še vedno z močnimi ostanki reakcije na administrativne prisilne sisteme planiranja oziroma na obravnavanje planiranja v OZD kot nujnega zla (ki ga zahteva nekdo zunaj OZD), pa je zato opaziti bežanje od vsakega planiranja in simpatiziranja z raznimi oblikami ad hoc upravljanja in ravnanja.

V formalnem smislu je sicer planiranje v slovenskih organizacijah združenega dela v gospodarstvu zelo uveljavljeno. Nimam sicer sistematičnega posnetka sedanjega stanja (veljalo bi ga spet narediti – zadnjič je bilo narejeno pred desetimi leti), vendar iz delnih informacij sklepam, da ni slabše oziroma da je gotovo celo boljše (ker jih z zakonom in odloki k temu silimo), kot je bilo pred dobrimi desetimi leti, ko je kar 61 % OZD v gospodarstvu imelo svoj razvojni plan in skoraj vse (99,7 %) letni plan (vendar ga je kar 46,9 % sprejelo šele v teku planskega obdobja).³

Po drugi strani je treba reči, da je planiranje kot sistematično strokovno in samoupravno sredstvo za analizo ekonomske, konkurenčne in druge perspektive v naših OZD ter za zarisovanje njihovih smeri razvoja še vedno slabo uveljavljeno. Zato vse prepogosto srečamo naše OZD kot ladje, ki se tako hitro potapljajo, da to zahteva od vseh, ki so na krovu, da samo gonijo črpalke, krmarili bodo pa že nekje drugje. O slabo uveljavljeni vlogi planiranja v naši praksi po strokovno vsebinski plati govori tudi majhen delež OZD, ki imajo napisane metodologije letnega in srednjeročnega planiranja. Sorazmerno malo strokovnjakov dela na mestih analitikov planerjev (tj. v strokovnih organizacijskih enotah za planiranje v OZD),⁴ pa še ti so v velikem delu na teh mestih samo začasno, saj običajno preskočijo na mesta linijskih ravnalcev (vodij) takoj, ko se za to pokaže priložnost. Močno so v ospredju računovodski vidiki planiranja (tj. predračunavanje oz. še slabše »mehansko generiranje planskih števil«).

Stanje v naših sestavljenih organizacijah je seveda običajno še slabše od stanja v delovnih organizacijah. V planiranju samo slaba petina sestavljenih organizacij oblikuje planske razvojne cilje in planira razvoj skupnih dejavnosti. Dobra petina jih razvija zgolj zbirno planiranje na ravni

³ Glej Rezultati ankete o stanju na področju planiranja v organizacijah združenega dela v gospodarstvu v SR Sloveniji, RCEF, 1975, str. 18–19.

⁴ Leta 1974 so bili v povprečju v slovenskih gospodarskih organizacijah 4 planerji na 1000 zaposlenih.

sestavljene organizacije (tj. sumira plane članic). Ravno toliko sestavljenih organizacij ima izoblikovano skupno metodologijo planiranja. Uresničevanje skupnih planov spremlja zanemarljiv delež sestavljenih organizacij. V večini so uveljavljeni parcialni elementi skupnega planiranja.⁵ Vse to kaže, da je še posebej vloga skupnega planiranja v asociacijah združenega dela (tu mislim še posebej na sestavljene organizacije, pa tudi na delovne organizacije z več temeljnimi organizacijami) še malo pomembna. Za njeno večjo uveljavitev nimamo izpolnjenih nekaterih osnovnih pogojev, kot so: ni razčlenjenega notranjega ekonomskega sistema, ki bi zagotavljal usklajeno funkcioniranje članic asociacije, manjka nam jasno opredeljenih tehnoloških zmogljivostnih in tržnih povezav ter njim prilagojenih organizacijskih oblik, ni dovolj razčlenjenih sistemov in postopkov razdelitve skupnega prihodka in dohodka ob jasnih »pravilih igre«. Zunanji pogoji gospodarjenja vse premalo spodbujajo k temu, da bi bile OZD v prvi vrsti usmerjene na aktiviranje »notranjih rezerv«. Znanje o strokovnih prijemih planiranja in na zadovoljivi ravni. Že samo to, kar sem navedel, pa govori, da je treba na tem področju storiti še veliko.

3. O vprašanih večje kakovosti planiranja v združenem delu kot sredstvu za doseganje večje ekonomske uspešnosti in razvitosti samoupravnih odnosov

Vsaka razprava o možnostih za povečevanje kakovosti planiranja v združenem delu je seveda včlenjena v referenčni okvir povečane nestabilnosti v svetu v zadnjem desetletju in v še večjo domačo nestabilnost. Gre za obstoječa velika neravnotežja v našem gospodarstvu in gospodarskih tokovih, ki se najbolj sintetično izražajo v visoki inflaciji, v strukturnih problemih gospodarstva, v avtarkični usmerjenosti razvoja, v težki nezaposlenosti, v deformirani organizacijski strukturi gospodarstva in v nizkih stopnjah rasti. Vsa ta neravnotežja so v veliki meri tudi plod obstoječega gospodarskega sistema in politike. Zato so nujne tudi spremembe na tem področju. Takšno stanje in takšna perspektiva pa seveda nista ravno posebej ugoden širši okvir za izboljšanje kakovosti planiranja v združenem delu.

Pred kratkim je bil sprejet nov zakon o planiranju. Čeprav je jasno, da zakon sam po sebi ne more zagotoviti uspešnejšega planiranja, pa vendar daje s tem, ko poenostavlja normativni okvir, določene možnosti za to. Organizacijam združenega dela daje tudi več fleksibilnosti pri organizaciji svojih procesov planiranja, kar bo prispevalo vsaj malo k odpravi zelo rigidnih sistemov planiranja v njih. Vendar so te spremembe samo prvi pogoj za to, da takšne potrebne prilagoditve v združenem delu napravimo in začnemo razvijati takšne notranje sisteme planiranja, ki bodo prilagojeni nestabilnemu okolju.

⁵ Navedbe izvirajo iz avtorjeve preliminarne obdelave odgovorov na vprašanja, ki se nanašajo na planiranje iz ankete »Analiza delovanja SOZD, ki jo je izvedla GZS v februarju 1985.

V kateri smeri razvijati sisteme planiranja v naših organizacijah združenega dela, upošteva je gospodarsko nestabilnost in visoko inflacijo? Ob podmeni, da vemo, kaj naj bo bistvo planiranja v organizacijah združenega dela, je mogoče na postavljeno vprašanje skicirati odgovor, upošteva je tudi iskanja, izoblikovane rešitve in izkušnje drugod po svetu. Kaj je značilno zanje? Po svetu že marsikje eksplicitno vključujejo v planiranje strokovno resno napovedovanje razvoja cen in inflacije. Poseben pomen dobiva tudi zmanjševanje negotovosti in povečevanje fleksibilnosti planiranega. Novo težo dobivajo določeni prijem računovskega planiranja v inflacijskih razmerah, ki vsaj osnovne zbirne (sintetične) plane dajejo v dveh oblikah: realni in inflacionirani. Končno ne kaže spregledati tistih prizadevanj in že dejanskih sprememb, ki iščejo, razvijajo in uveljavljajo določene nove načine upravljanja in ravnanja (pa s tem tudi planiranja) v gospodarskih organizacijah, kot sta to upravljanje in ravnanje strateških poslovnih enot ter upravljanje in ravnanje strateških vprašanj. Gre za prijeme, ki so bolj prilagojeni večji dinamiki okolja.

Krepiti moramo plansko funkcijo v naših OZD do te mere, da bo prevzemala in nosila konceptijska razvojna razmišljanja, ne pa toliko kot oskrbovalko z raznimi numeričnimi kvantifikacijami, čeprav seveda le-te ob vsej negotovosti tudi niso brez vsake vloge. V turbulentnem okolju je najslabše, če prevzemajo planerji vlogo frustriranih »mehanikov«, ki težijo zgolj k operiranju s številkami, pozabljajo pa na hitro spreminjanje postavk, na katerih temeljijo.

Sodobni planer mora biti v prvi vrsti »strateški mislec« in katalizator za vse spremembe, ki vodijo OZD v razvoj. To pa pomeni, da mora biti sistem planiranja tesno prepleten s celotnim upravljalno-ravnalnim procesom. Imeti mora dobro opredeljen namen. Ravnatelji naj bodo osebno angažirani v planskih procesih, ki naj se odlikujejo po dobro uravnovešeni vključenosti (navzočnosti) analitičnih prijemov, intuicije, presoje in vrednot oz. temeljnih smotrov. V OZD potrebujemo razvito »kulturo planiranja« celotnega delovnega kolektiva. Strokovni kadri potrebujejo znanje in sposobnost konceptijskega razmišljanja, razumevanja in uporabe sodobnih analitičnih orodij. Pri planiranju potrebujemo več realističnega ocenjevanja tveganj. Pomembna ni samo vključenost ravnalcev, ampak tudi vseh drugih delavcev v procese planiranja. Osredotočati se kaže bolj na oblikovanje razvojne strategije OZD, to pa ne pomeni zanemarjanje operativnega dela. Brez pozornosti, namenjene učinkovitemu uresničevanju planov, ne bo uspešnega razvoja, ki ga terja tudi na uresničevanje planov bolj naravnan sistem nagrajevanja. Organizacijska krepitev planske funkcije bo tudi nujna. Nujno bo razvijati enostavnejše in bolj fleksibilne sisteme planiranja v združenem delu.

Že zgolj poskus oceniti stanje planiranja v združenem delu s tu navedenimi prvinami kakovostnega planiranja nam hitro lahko pokaže, koliko se da na tem področju še napraviti, če hočemo izboljšati ekonomsko uspešnost in razvitost samoupravnih odnosov.

Kakšen management za učinkovito gospodarjenje?

V razvitih državah trdijo, da so uspešnost, učinkovitost in inovacijska prodornost podjetja odvisni predvsem od vodenja, od managementa. Na ugovor, da so vendar sodelavci tisti, ki delajo, odgovarjajo, da jih je management zbral, selekcioniral in motiviral k največjemu možnemu učinku, jih organiziral v najboljši možni sistem in omogočil okolje, ki spodbuja njihove naravne kreativne talente. Uspeh ali neuspeh podjetja je zrcalo managementa. V dokaz navajajo vzpone in padce podjetij pri enaki strukturi osebja. Ustvarjalnost, znanje in intuicija v kriznih razmerah so temeljne zahteve, naslovljene na management. Kažejo se v strategiji, konkretni taktiki in posameznih ukrepih za uresničitev ciljev. Strategija določa dolgoročne cilje in vse ukrepanje vodstva je dosledno usmerjeno v doseg teh ciljev.

Funkcija rentabilnega poslovanja je osnova vsakega podjetja ne glede na družbeni sistem. Delniška skupina ali družba kot lastnik kapitala morata posvečati izbiri managementa vso pozornost¹. Ko je lastnik (takšne ali drugačne vrste) izbral management, ga je pooblastil za upravljanje podjetja. Kriteriji uspešnosti so univerzalni. Ločijo se le oblike pooblastila in način obračunavanja osnovnih rezultatov, kar pomeni stopnjo odgovornosti za delovne rezultate in posledice za vodilno osebo ob morebitnem neuspehu. Največja naloga v prihodnosti, ki jo prevzema management, je, da izkoristi storilnost in ustvarjalnost zaposlenih bolje kot doslej.

Osnovna zahteva bodočnosti – ustvarjalnost

Na vsakih nekaj let se člani Evropskega foruma managementa (EMF) zberejo v Davosu (Davos Symposium) ter izmenjajo poglede na probleme vodenja. Zadnji, ki je bil januarja 1984 pod vodstvom bivšega francoskega premiera Raymonda Barra in so se ga udeležili svetovno znani managerji raziskav ter profesorji vodilnih kateder za management z ameriških in evropskih univerz, je soglasno pokazal, da je treba danes razvijati ustvarjalnost na vseh ravneh. To je zahteva tehničnega napredka, ki se spremeni v koevolucijo, v medsebojno vplivanje važnih področij Novih tehnologij (pisano kot poseben pojem z veliko začetnico). Na ta način dobimo danes vsem očiten pospeševalni učinek, tako da je npr. z molekularno-elektronskimi napravami treba računati mnogo prej, kot bi bilo to sicer pri

¹ Pri tem mislim na decentralizirano ureditev; pri centralno-planskih državah je direktor samo uradnik – prenosni člen centralnega upravljanja, odločanja in usmerjanja.

linearnem razvoju, ki je veljal ob začetni industrializaciji. Zato mora biti danes raziskovanje interdisciplinarno, in to je prvi pogoj organizacije podjetja, če hočemo doseči optimalen in čim hitrejši uspeh (kar je seveda tudi najbolj poceni). Inovacija je zato proces, ki nastaja iz kombinacije idej. K tem izhodiščem sodobnega managementa je treba dodati še tri značilne preobrazbe:

- prehod od velikih aparatov in strojev na miniaturne;
- prehod iz hierarhizirane organizacijske strukture v decentralizirano;
- prehod iz kapitalno in energetske intenzivno usmerjene družbe, ki je močno centralizirana, v komunikacijsko intenzivno, decentralizirano, usmerjeno k udeležbi ljudi.

To so okvirni pogoji, ki jih mora management upoštevati pri snovanju svoje strategije. Prehod iz hierarhije v decentralizacijo vodi k študiju na daljavo, delu na daljavo in bančnim poslom na daljavo. Danes je treba inovacije iskati tam, kjer se križajo različna strokovna področja. Uspešen management zbira in analizira informacije o razvoju, ki se stekajo z različnih področij. V prihodnosti ni izključena nobena povezava. Spremembe v industriji se nakazujejo zaradi: vpliva biotehnologije na poljedelstvo, živilsko industrijo, kemijo, okolje in zdravstvo, vpliva mikroelektronike na gospodinjstva, zdravstvo, proizvodne tehnologije in državne trge, opazovati je treba komunikacije po kablu in satelitih, osebne komunikacijske sisteme in računalniško mrežo.

Noben management ne sme izgubiti stika s prihodnjim razvojem, zato je pomembno naslednje:

- učiti se zbirati informacije s komunikacijo z osebnimi računalniki in bankami podatkov,
- pričeti takoj z možnostmi uporabe mikroelektronike in ne čakati na dozorelost nekega področja,
- tvegati na vseh področjih, ki so tega vredna,
- določiti dolgoročne cilje (za najmanj 10 let vnaprej),
- skleniti pogodbe z univerzami, da izobrazijo potrebne sodelavce po prognoziranih kvalifikacijah in potrebah,
- pripraviti rizični kapital za nova razvojna področja,
- tvegati pri skupnih projektih in
- skleniti partnerstva pri raziskavah in razvoju čimbolj izvenregijsko in mednarodno.

Podlaga vsega so kadri, pri njih je ustvarjalnost bistvo. Brez kadrov je management paraliziran. Zato je njegova trajna naloga, da gleda na sposobne ljudi s svojega vidika ter jih skuša pridobiti za svoje podjetje. Vsak dober strokovnjak lahko odpre možnosti na novih področjih. Vselej se moramo zavedati resnice, da ni ničesar v zgodovini izumilo več ljudi, temveč samo samotni duh enega človeka. Nasprotno mišljenje je znak nesposobnosti ali zaslepljenosti. Šele takšno idejo lahko skupina razširi z uporabo. To dragocenost moramo znati razvijati. Kajti to je bil ključ do uspeha vseh, ki so danes na svetu prvi na svojem področju.

Ta spoznanja iz številnih člankov in intervjujev so na simpoziju v Davosu potrdili trije predsedniki najuspešnejših svetovnih firm Hewlett-Packard, ZDA, ICI, London in Nestle iz Švice – vsaka za svoje področje: mikroelektroniko, kemijo in živilsko industrijo. John Young, predsednik Hewlett-Packarda, firme, ki se je iz treh sodelavcev v neki garaži dvignila na drugo mesto računalništva na svetu z 1,6 milijarde dolarjev letnega prometa, je navedel v zadnjih letih redko tako ostro izražena mnenja o tem, kaj pomeni biti uspešen manager. Sodelavci so največji kapital podjetja in ključ do uspeha. Zaupanje vanje je zato nujno in boljše kot nadzor. Človečnost in zdrav človeški razum dosežeta več kot strateško planiranje in razmišljanje o sistemih. Vsi poudarjajo nujnost organiziranega nadaljnjega izobraževanja sodelavcev. Stalno prešolanje je pri njih pravilo. Čas polovičnega upada znanja inženirja je pet let.

Za nas je izredno važno, da daje uspešen management izreden poudarek kakovosti sodelavcev. Pomembno je, da dobrim sodelavcem dajo zanimiva delovna mesta, ker jih stalno lovijo lovci na glave (head hunters). Če nekemu managerju odpeljejo vodilnega raziskovalca, je njegova usoda zapečatenata. To se ne sme zgoditi, ker sta s tem ogroženi cela zgradba prihodnosti in konkurenčnost. Tega ni mogoče primerjati z razmerami pri nas. Naši direktorji se za iznajdljive glave nič ne zanimajo. Pri nas glave nimajo nobene cene na tržišču, ker po njih ni nikakršnega povpraševanja. Približno tako, kot da je idej toliko, da jih imamo preveč. Zato tudi zaupanja v ljudi ni, ker nič ne veljajo in od njih ničesar ne pričakujemo. Young pravi, da od sodelavcev toliko pričakujejo, da nikočar ne nadzirajo in da ni žigosnih ur. Vsak je v firmi svoj lasten podjetnik, vsak se vodi sam, vodi svoje časovno dobroimetje in svoje bolezenske odsotnosti. Naloga managementa je, da omogoča dobre delovne razmere in minimizira možnosti za omejitve in spletke. Odpovedati se je treba takoj tistim ljudem, ki hočejo zgraditi svoja kraljestva. Če nekdo noče sodelovati, naj gre. Takšnih vodij tozdog, kot sem imel opravka z njimi, ki so oktroirali druge tozde in onemogočali kooperacijo, bi se morali takoj znebiti, ne pa da smo na dolgo in široko razpravljali o neodtujljivih pravicah tozdog. Toda tudi tip priganjača ni več iskan, kvari ozračje in se ga zato kmalu znebijo. Odprt management je potreben, individualnost je treba pospeševati. Pomen spodbujanja vodilne ravni je treba spoznati in ceniti. Vodilo mora biti v vseh konfliktnih to, da je usmeritev po ljudeh in proizvodih važnejša kot po sistemih.

Za strateško planiranje je bilo v zadnjih letih porabljeno mnogo časa, vendarle je bilo prepotencirano. Izgubilo je svojo prednost. Nov izum je prevečkrat iznenada preusmeril vse načrte. Zmanjšali so štabe za planiranje pri vseh velikih podjetjih. Pomen je obdržalo še planiranje v smislu jasne strategije, vendar jo izvaja vodstvo samo v vsakodnevni zavesti, kam voditi firmo. Mislim, da je bila to moda, ki se je ravno prav omejila.

Kultura managementa je odločilna za uspešne velike firme. Izredno

važno je zastaviti podjetniške cilje in jih približati sodelavcem. Vsi si morajo prizadevati zanje.

Zanimivo je, da so istih misli o dehierarhizaciji in decentralizaciji tudi znani profesorji managementa, kot sta npr. prof. Kawai z univerze Kyoto, Japonska, in prof. Bennis z univerze South California. Model organizacije uspešnih podjetij je komaj mogoče prikazati z grafičnimi blok shemami, kot smo bili navajeni pri klasičnih organizacijskih modelih. Neštete povezave individualnih skupin lahko prikaže samo računalniška shema, ki pa bolj prikazuje soodvisnost kot strukturo. Sodobno podjetje je izgubilo statično fizionomijo ter se spremenilo v divji hudourniški tok, ki se vsak hip spreminja, daje osupljive rezultate in se hip nato popolnoma spremeni.

Inovacijska tvorba firm za nove proizvode, ki jih še leto prej sploh ni bilo, je naravnost remek delo sodobnih organizatorjev, ki pa natančno vedo, da bo proizvodnja trajala z izrednim outputom kvečjemu tri leta, zato vzporedno razvojna skupina v skrajni tajnosti že razvija nov model.

Naša industrija s svojo statičnostjo, kjer deset let nič ne pomeni, nas navdaja s skrajnim obupom, če vemo, kako v svetu to danes poteka, da si lahko uspešen. S takšnim načinom, kot smo si ga zgradili v svoji lagodnosti, ne bo mogoče napredovati niti za ped. Vsako argentinsko, brazilsko ali mehiško podjetje je bolje vodeno, da ne govorimo o singapurskih ali južnokorejskih, ki so že dosegla raven, ki se meri z ameriško. Zato so tudi njihovi rezultati na svetovni ravni in jih naša podjetja ne morejo doseči. Ta podjetja so primer, kaj lahko uveljavljene svetovalne hiše dosežejo, če se jim popolnoma zaupa. Na žalost mi takšnih hiš nimamo.

Podjetja so toliko vitalna, kolikor so sposobna organizacijskih sprememb, kot jih terjajo proizvod ali tržišče, stil dela ali nova proizvodna tehnologija. Naša podjetja še niso sposobna za temeljite reorganizacije. Priprave trajajo po dve, tri leta in potem je načrt s kompromisi tako invaliden in pokvečen, da bi bilo bolje, da reorganizacije sploh ne bi bilo. Avtorji so vendarle tako resignirani, da pustijo teči aparat naprej, saj bi bila potrebna prevelika energija, da bi spet vse ustavili. Vsaka reorganizacija, če je sploh temeljita, mora prizadeti interese nekaterih sodelavcev in ti interesi bi se morali ukloniti končnemu cilju. Tega pri nas ni. Vsakdo meni, da so njegovi interesi nedotakljivi in da se bo zaradi tega podrl politični sistem. To je razlog, da je velik del tozgov poslovno, funkcionalno in razvojno nesmiseln. Očiten nesmisel je, da je nabava materiala vključena v komercialo (ali v skupne službe), češ, oboje ima opravka s komercialnimi posli nakupa in prodaje. Logistika pa povezuje vse tokove nabave, skladiščenja in prevoza materiala od dobaviteljev do proizvodnje in montaže v enotno matematično dinamično shemo, ki daje v svetu večje racionalizacijske učinke kot vsi drugi racionalizacijski ukrepi v proizvodnji. Zato mora biti funkcionalno in knjigovodsko povezana s proizvodnjo v enotnem računalniškem sistemu. Takšnih primerov, ki so skregani z moderno tehnologijo, imamo še obilo.

Forum managerjev v Davosu je razglasil prednost inženirjev v managementu, ker lahko samo oni ustrezno obravnavajo in obvladujejo tehnološke probleme. To vprašanje je prvič soglasno rešeno, kajti doslej so se pričakovanja bolj nagibala k ekonomistom in juristom. Inovacijska smer je k temu odločilno pripomogla. Kdo drug naj iz še nejasnih rezultatov raziskav intuitivno ugotovi bodočo smer pravočasno, kar je odločilno za uspeh. Po »podjetniški anketi« svetovalne firme SCS iz Hamburga² je med top-managerji v predsedniških in poslovodskih etažah nemških firm 30% inženirjev, 35% ekonomistov in le 8,9% juristov. V strojništvu je vendarle inženirjev več kot polovico (52%). Podatki ankete veljajo za 1983. leto.

Po izobrazbi so prvi v ZDA, kjer so skoraj vsi akademsko izobraženi, večina prihaja z elitnih univerz. V ZRN je 30,4% neakademiških, kar je značilno tudi za manjši delež inženirjev v industriji kot v drugih razvitih državah. Vendar je 28% vseh direktorjev z doktorskim naslovom. Omenjena anketa daje tudi vpogled v njihovo naporno delo: 40-urni tednik je zanje izjema: 95% jih dela več kot 50 ur tedensko; tretjina jih dela 64 ur tedensko. Več delajo v večjih podjetjih, kjer tudi jemljejo delo zvečer in čez konec tedna domov. 40% jih izkoristi samo od 11 do 15 dni letnega dopusta, nihče ne vzame več kot 20 dni skupaj.

Glede na svoje delo ne prejemajo visokih dohodkov, če je povprečni dohodek v industriji letno 29.000 DM (za 1983). Tretjina jih je zaslužila nad 200.000 DM, 50% med 100.000 in 200.000 DM. Najbolje je plačano avtomobilsko področje, kjer jih je prejela tretjina več kot 300.000 DM, vključno tantieme in druge dodatke, ki so seveda odvisni od uspeha, t. j. od dobička, kot ga dobe delničarji. Razpon je bil torej leta 1983 med tri-in desetkratno povprečno plačo.

Najraje in največ se ukvarjajo s personalnim vodenjem, kar potrjuje spoznanje, da so sodelavci največji kapital. Sovražijo pa upravno delo in formularje, birokracijo in sestanke. Zanimivo je, da jih ima 70% delo z javnostjo za tvorbo pozitivne slike podjetja za nujno potrebno. Iz ankete je razvidno, da ima management raznovrstne podjetniške cilje za samo po sebi razumljive in to tembolj, čim več je zaposlenih v podjetju.

Izvajanje strategije

V svoji praksi sem neštetokrat opazil, da je bilo malo odločitev članov posloводства v skladu s strategijo podjetja. V dnevnem delu so sprejemali mnogo odločitev brez opiranja na strategijo. Direktorji so tekoče odstopali od zahtevanih in obvezno določenih usmeritev. Odstopanje je bilo tem večje, čim bolj nepomembne so bile odločitve. Zato se ne smemo čuditi, da se na ta način skoraj nikoli ni posrečilo, da bi strategijo učinkovito uresničili in dosegli zastavljeni cilj. Tega, da cilja niso dosegli, niso nikoli komentirali. Razlogov za neuspeh ni nikoli nihče ugotavljal.

² VDI-N, št. 2, 13, 1. 1984.

Strategija je samo tedaj uspešno realizirana, če se vodstvo loti s tem povezane naloge z največjo intenzivnostjo ter jih konsekventno uresničuje. Pri tem moramo upoštevati naslednja osnovna vodila:

Razpolaganje in pravilna uporaba virov

Mnogokrat moramo v skladu z oblikovano strategijo izvajati načrtane koncepte. Zaradi navdušenja nad nalogo zapademo pogosto v nevarno evforijo, ki nas zapelje k temu, da imamo pripravo sredstev za zadevo, ki jo bo mogoče realizirati brez težav.

Ob kratkoročni pretvorbi strategije je seveda zadeva povsem drugačna: za odločilen uspeh zmanjka virov. Zato je treba sredstva pravočasno pripraviti, izvesti potrebno usklajevanje za finančna sredstva, devize ali kadre in nato to uporabiti. Vrhunsko vodstvo mora biti pripravljeno na tveganje, ki je povezano s pretvorbo strategije. Naj navedem primer:

Veliko podjetje strojništva je hotelo ob novo razviti strategiji močno povečati izvoz. Hitro je pričelo z izgradnjo močne mednarodne predstavniške trgovske mreže. Pod močnim pritiskom pa so morali takoj nato uvesti ukrepe za zmanjšanje stroškov. Zato so začeli z vrsto racionalizacijskih ukrepov (moderno visoko regalno skladišče, EOP itd.). Za nadaljnje izvozne aktivnosti – izgradnja zunanjih skladišč, izvozna reklama, prostori za predstavništva itd. – ni več ostalo dodatnih sredstev. Tako so morali kratkoročno odpisati v strategiji zahtevano ekspanzijo na tuja tržišča. Seveda so bile s tem povezane velike frustracije in odpust že izbranega visoko kvalificiranega osebja za zunanja predstavništva.

Ali tisto pogajanje, ki se dogaja vsako leto v naših podjetjih: v strategiji ali dolgoročnem planu so naštetii cilji. Viri (kadri, finančna sredstva, prostori) se dodelijo z letnim planom, ki ga vodje področij izbojujejo na sestankih v novembru. Zmagovalec je bil vedno tisti direktor, ki je znal svoje obveznosti najbolje prikazati ne glede na strategijo, kdor je bil pač prodornejši ter je znal izkoristiti prijateljstva in kombinacije v poslovodstvu. Tudi pri tem torej ni mogoče dosledno realizirati strategije.

Sprejem in javnost strategije

Vodstvo mora strategijo, ki si jo je načrtalo, pojasniti vsem delavcem ter jo zagovarjati z vseh vidikov. Pri tem mora z argumenti nastopiti proti pomislekom ter praktično delovati proti ljudem, katerih interesi so pri tem prizadeti, in sicer tako, da jim obljubi v zameno novo delovno področje ter prikaže njegovo perspektivnost in prednosti za njih osebno, možnost večanja znanja in druge prednosti. Na ta način doseže, da vsi sodelujoči sprejmejo strateški projekt. Vsakdo v podjetju ve, kakšna bo njegova

prihodnost; tisti, ki so prizadeti, imajo čas, da se sprijaznijo s spremembami ter se tako tudi miselno uskladijo s cilji podjetja.

Nasprotno nimajo nikakršne možnosti za uspeh in splošno podporo strateški koncepti, ki jih je sprejela samo vodilna skupina, ne da bi jih objavila, temveč jih sprejela kot interno vodilo. Posamezni ukrepi so sicer prilagojeni strategiji, vendar pri sodelavcih zadevajo na odpor, pri tistih, ki so neposredno prizadeti, izzovejo reakcije, ki delujejo proti strategiji. To ponazarja primer iz našega okolja:

Direkcija velikega strojnega podjetja je sprejela sklep, da se nekaj vej programa ukine, ker morajo napraviti prostor visoki tehnologiji obdelovalnih sistemov. To so bila zlasti področja z manj zahtevno obdelavo in veliko jeklenih konstrukcij z varjenjem, v montaži pa so zahtevali izredno veliko površino zaprtih prostorov, ki bi jih lahko uporabili za drugo donosnejšo proizvodnjo; to so bili veliki žerjavi in oprema za cementarne: veliki kroglični mlini, zračni filtri in sipalni vejalniki za cement. Te strategije niso objavili kot cilj podjetja niti utemeljili z argumenti. Generalni direktor je menil, da bo to dosegel operativno s pomočjo komercialnega direktorja, ki je postavljал izredno visoke cene pri ponudbah ter tako zavračal naročila; v planih so bile predvidene količine vse nižje, tovrstna naročila so bila na zadnjem mestu. Vodstvo je računalo, da naročil ne bo več in bo tako strategija avtomatično izpeljana. Vendar so delavci kmalu ugotovili cilje in se temu upirali – vsi od konstrukcije do montaže. Čutili so se eksistenčno ogrožene, nihče jim ni pojasnil prihodnosti. O vsem se je govorilo samo neuradno. Ko so delavci to sprožili na sestankih, je vodstvo to celo zanikalo. Sprožil se je samoobrambni mehanizem, ki je deloval proti tej tihi koncepciji. Konstrukterji so se trudili, da bi bile ponudbe čim lažje in cenejše, posredovali so pri predkalkulaciji, v pogovorih z investitorji so zagreto zagovarjali svojo ponudbo ter po telefonu neprestano posredovali pri investitorju. Montaža je pričela z vsem elanom dokončevati objekte, a preko prijateljev v pripravi dela je dosegla, da so se njihovi komadi obdelovali pred vsemi drugimi. Končalo se je tako, da so doživele te veje celo pravi »boom«. Ta cilj ni bil do danes dosežen, čeprav je bil kompatibilen z razvojem v visoko tehnologijo. Generalni direktor bi moral zastaviti ves svoj vpliv, da bi oblikovali strategijo, preusmerili konstrukcijski biro in prešolali konstrukterje, jim prikazali novo prihodnost, ki bi temeljila na računalništvu. Prepričan sem, da bi bilo to podjetje danes nosilec razvoja nove tehnologije v državi.

Uporaba primernih vodilnih delavcev in sodelavcev

Večina danes realiziranih strategij pomeni za podjetje novo usmeritev. Nove tehnologije moramo čimprej uporabiti. Nova usmeritev je lahko samo tedaj uspešna, če pridobimo novo znanje in zmožnosti na široki bazi, mnoge vodilne moči pa za to niso sposobne. Na eni strani manjka volje, da

bi zmogli dodaten čas za poglobljanje, po drugi strani zavira strah pred neznanim in dvom o lastni sposobnosti za pridobitev novih zmožnosti. Ta situacija se v poslovnem življenju tako pokaže, da se zapostavijo aktivnosti, ki so povezane z novo usmeritvijo (zavestno ali nezavestno).

Vodilni ljudje, ki jim je poverjena pretvorba strategije, morajo ta gledišča vedno upoštevati.

Važne in zahtevne strateške projekte moramo zaupati samo najboljšim vodilnim ljudem. Prav tu v praksi grešimo: ljudi se ne upamo predstavljati niti ni pri nas v navadi, da bi ljudi razvrščali v najboljše in slabe. Tako ohranjamo pri življenju zaradi sposobnosti nadpovprečnih vodij tiste aktivnosti, ki niso več upravičene glede na strategijo. Naj navedem primer iz industrijske prakse:

Po strategiji velikega strojnega podjetja naj bi opustili proizvodnjo žerjavov in opreme za cementarne ter vpeljali namesto tega proizvodnjo orodnih strojev. Vendar so na teh dveh področjih imeli v konstrukciji vodje, ki so bili strokovno in znanstveno nadpovprečni ter so zato celo večali aktivnost področja, ki bi moralo zamreti. Ta dva vodilna delavca bi moralo vodstvo preusmeriti na nova področja, odpisana področja pa prepustiti podpovprečnim.

Strateško pomembni prihodnji projekti se zaustavijo, ker so za njihovo realizacijo na razpolago samo srednji ali slabi talenti. Osrednji problem so torej osebne miselne strukture. Mnogo vodilnih je v preteklosti izoblikovalo sliko o resničnosti, ki je ni več možno uskladiti z zahtevami nove strategije. Zato je velika nevarnost, da bodo v odločilnem trenutku prevladale stare usedline miselnih struktur. Tako so npr. razvili prvo elektronsko uro v Švici. Ker pa ta inovacija z miselnimi tradicionalnimi predstavami vodilnih ni bila združljiva, so odlagali z novimi strateškimi odločitvami tako dolgo, da je bilo prepozno, ker so Japonci prevzeli pobudo za novo industrijo ur. To je postalo usodno za celotno vejo industrije. Podobno se dogaja tudi na političnem področju, kjer se nikakor ne morejo uveljaviti nove demokratične miselnosti o samoupravljanju, ker to ni sprejemljivo za njihove miselne predstave o oblasti in centralizmu. Vrhunski management mora te pomembne ovire spoznati in uporabiti za uresničitev strategije tiste vodilne, ki kažejo potrebno duhovno prilagodljivost.

Usklajevanje vedenja vodilnih z novo strategijo

V velikem industrijskem podjetju so razvili nove strategije in ugotovili, da so bodoče šanse v svetu možne samo s pomembnimi inovacijami, ki se potencirajo. Nova strategija je tako predvidela vrsto inovacijskih ukrepov. Po nekaj letih je kolegij ugotovil, da ni nobenih sprememb, da ni novih razvojnih rešitev. Kateri so pomembni razlogi za to? Poslovodni direktor komercialne, ki sta mu bila podrejena tudi razvoj in projektiva, je bil inženir, vendar je vse življenje prebil v prodaji. Dnevno je poudarjal

pomen spretnosti pri prodaji, ki lahko prinese več dobička kot vsa prizadevanja konstruktorjev, ki so bili zato frustrirani. Čeprav strategiji ni ugovarjal, jo je imel v svoji notranjosti za nevažno. Njegova subjektivna osnovna naravnost je določala tudi njegovo dnevno vedenje pri vodenju. Sprejemal je komercialiste in se z njimi pogovarjal o malenkostih, za vodjo razvoja pa ni imel časa. Na sestanku šefov so govorili podrobno o prodajnih zadevah, o fakturiranju in prodajnih aktivnostih, medtem ko so razvojno-inovacijska vprašanja načeli šele tik pred koncem. Hvalil je spretno prodajalce, a razvojnih dosežkov ni nikoli resnično priznal. Njegov odnos do prizadevanj, težkega dela je bil očitno ciničen, češ, s tem ne bomo prišli daleč, edino dobičkanosne so komercialne kombinacije.

Zaradi direktorjevega obnašanja so šefi spoznali, da se v podjetju ni nič spremenilo. Zaupanje v novo strategijo je bilo tako že kmalu popolnoma zgubljeno.

Ta primer kaže, da pripada direktorju oz. načelno vsem vodilnim močem ključna vloga pri izvajanju strategij. Ob upoštevanju te ključne vloge moramo paziti na:

- zastavitve ciljev v skladu z novo strategijo,
- vnaprejšnje vživetje vodstva v strategijo,
- poseben poudarek dobrih storitev ob zastavitvi ciljev (pohvala, pa tudi graja),
- intenzivna obdelava strateško pomembnih tem na sejah in pogovorih (strateško pravilno vodenje sej),
- izraba osebnega delovnega časa v skladu s strategijo (strateško pravilni management časa).

Samo če strateško pravilno poslujemo v okviru opravljanja vseh dejavnosti, ki se nanašajo na vodenje, nastane končno tako zaupanje v uspeh strategije. In – kot kažejo nazorni mnogo primeri iz vojaške strategije NOB, so ti kvantitativno neobsegljivi dejavniki odločali o uspehu ali neuspehu neke strategije.

Strateško pravilni sistemi managementa

Uspeh kakršnekoli strategije je lahko samo tedaj zagotovljen, če lahko sproti nadzorujemo napredek glede na cilje. Za to so potrebni inštrumenti vodenja, ki nadzirajo napredek in oskrbujejo management s svežimi informacijami. V mnogih podjetjih to pomeni nič drugega kot to, da je treba sisteme vodenja ustrezno prilagoditi novi strategiji. To predvsem zadeva knjigovodstvo, ki mora omogočati vodstvu razvidnost o dejanskih stroških proizvodnje po naročilih in komponentah na posameznih proizvodnih linijah, planiranje za krmiljenje proizvodnje in razvidnost o prostih zmogljivostih kakor tudi finančni sistem za financiranje strategije. Ti primeri kažejo, da lahko strategijo samo tedaj uspešno uresničimo, če sprejmemo v ta namen koncentrirani paket ukrepov, ki predvsem podpirajo projektne in akcijske plane glede na strategijo.

Glede na razvoj strategije imamo danes na razpolago zelo dobro utemeljene metode. Propagirajo in uvajajo se lahko na seminarjih. Tudi v podjetju lahko podjetniški svetovalci v sodelovanju s poslovodstvom oblikujejo konkretne strategije. Lahko torej sklepamo, da je razvoj strategije glede na zahteve izobrazbe dobro pokrit.

Izobrazba glede na izvedbo kot ključni dejavnik

Povsem drugačna slika pa je glede izvedbe strategije. Nimamo primer-
nih izobraževalnih programov. Vzrok za to je, da smo šele v najnovejšem
času spoznali problematiko izvajanja strategije. Katere zastavljene cilje bi
morala izpolnjevati izobrazba, ki se nanaša na izvajanje strategije?

- Vse vodilne sile se morajo seznaniti s podjetniško strategijo, da
lahko svoje lastno vodstveno ukrepanje uravnavajo po strategiji;
- vodenje sodelavcev mora biti v skladu s strategijo,
- videli smo, da pogojuje strateško novo usmerjanje pogosto prema-
govanje miselnih in vedenjskih načinov. Temu vidiku moramo ob izobra-
ževanju posvečati pozornost, s tem da zavirajoče mehanizme napravimo
razvidne,
- največjega pomena je vendarle, da se vsak šef nauči strateško
pravilno oblikovati svoje delo in čas. Prav tu so še največje možnosti, da
trajno spremenimo vedenje.

Takšno izobraževanje v podjetju z nazornimi primeri lahko organizi-
rajo ustrezni podjetniški svetovalci ter tako bistveno prispevajo k učinko-
vitejši strategiji. Bistvena prednost je, da kombiniramo metodično-raci-
onalno elemente, kot na primer strateško pravilno planiranje časa in dela s
psihološko-vedenjskimi sestavinami. Tako se bo posrečilo ustvariti v
kadrih tako pomembno identifikacijo in motivacijo. Tako lahko pozitivno
vplivamo na ključni dejavnik vsake strategije: ciljno usmerjeno enotnost
smiselnega bistva.

Posebno vprašanje, ki mu ne posvečamo nobene pozornosti, je mobil-
nost vodilnih ljudi v podjetju. Navajeni smo, da vodilni kadri bodisi
ostanejo leta na svojem položaju, bodisi da se dvigajo po hierarhični
lestvici. To je seveda povezano z našim shierarhiziranim sistemom. Če
direktor postavi nekoga na določen položaj, ki je nižji, so vsi prepričani,
da je to kazen. Moralo pa bi biti tako, da bi premeščali vodilne ljudi po
njihovi kvalifikaciji in specifični odliki tja, kjer po sodbi posloводства
najbolj ustrezajo, kjer bodo ustvarjalno oblikovali delo. To poteka brez
motenj edino v takšni organizaciji, ki se stalno preoblikuje po menjajočih
se nalogah in projektih, ki je sestavljena skupinsko, t. j. po zadolžitvah.

Izobraževanje managerjev

Vodenje podjetij je posebna veda in zato poklic. Ta veda ima na vseh
univerzah svojo katedro, med katerimi so se nekatere dvignile v vrh

teorije managementa. Pri nas nimamo te vede, ker trdovratno menimo, da to ni poklic, temveč da so to izbrani ljudje, izbrani po merilih, ki nimajo s teorijo vodenja podjetij nobene zveze. To so neprofesionalna merila. V svetu je to poklic, za katerega se odločijo samo zelo nadarjeni. Selekcija na šolah, ki peljejo do tega poklica, je zelo stroga. Odlike managementa so zato temu ustrezno visoke, pričakovanja izredno velika in delo naporno, ocenjevanje pa tudi neusmiljeno, toda pravično, ker se ravna po merljivih rezultatih.

V razvitih državah prihaja na vodilna mesta mnogo inženirjev, ki čutijo potrebo po dodatnem izobraževanju. Analiza potreb po dodatnem izobraževanju med švicarskimi inženirji³ je pokazala, da so na prvem mestu prav znanja, ki tvorijo inštrumente managementa, kot so: tuji jeziki, tehnika vodenja, retorika, predstavitev, tehnika pogajanja. Ta znanja posredujejo univerze v obliki dopolnilnega oz. nadaljnega izobraževanja. Po takšnem tečaju dobi slušatelj diplomu oz. spričevalo o specializaciji. Seveda morajo biti ti tečaji na najvišji ravni, in sicer ne samo zato, ker potrebujejo fakultete denar.

Kaj od teh znanj dobe inženirji na naših fakultetah? Tujih jezikov ne obvladajo toliko, da bi lahko na razgovorih s tujimi predstavniki premagali jezikovne in kulturne zapreke. Isto velja za spretnost pri nastopih, govorih in predstavitvi. Tehnike vodenja ni nikjer na programu. Zato bi morali organizirati nadaljnje izobraževanje inženirjev za potrebe managementa. Če se učijo jezika, mora biti ta pouk praktičen in visoko učinkovit v jezikovnem laboratoriju in z govorno motivirajočim treningom v majhnih skupinah. Posebno smo pogrešali pri mladih inženirjih sposobnost za komuniciranje in skupinsko sodelovanje. Seveda bi morali kandidate sprejemati v tečaje za tehniko managementa po več letih prakse, ko učna snov ni več teorija, temveč zelo konkretno doživete situacije. Nasprošno je praktična zrelost prvi pogoj, da bi kaj pridobili na vodilno-tehničnih tečajih.

Kot primer vrhunsko kakovostnih tečajev navajam dva tečaja iz vodenja podjetij v Švici; prvi na visoki šoli v Burgdorfu traja eno leto s polnim časom 40 ur tedensko. Predava 70 honorarnih vodilnih ljudi iz industrije, s čimer je zagotovljena povezava s prakso, tritedensko zaključno delo se opravi v podjetjih. Drugi je v Luzernu, traja šestnajst mesecev, obsega 240 lekcij pouka ob koncu tedna. Po anketi slušateljev je boljši študij *v delnem času*, ker ni izgube zaslužka in se znanje lahko sproti prenaša v prakso. Navedimo še glavne smeri študijskega programa:

- računovodstvo kot inštrument vodenja,
- pravilno reagiranje na recesijske pojave,
- trženje, podjetniška filozofija in pretvorba v operativne inštrumente,
- hitro obvladovanje vodilnih problemov,

³ Tech, Rund, št. 1/2, 10. 1. 1984.

- praktična psihologija,
- tehnika integriranega iskanja odločitev,
- podjetniška inovacijska strategija in podjetniški inovacijski ideal,
- vodenje konferenc,
- zmožnost prodora.

Vsekakor so to za nas zelo malo znana znanja in spretnosti. Za potrebe vodenja je pri nas velika praznina. Morali bi uvesti dodatno podiplomsko izobraževanje, ki naj bi zapolnilo to praznino. Posredovati je treba znanje, ki ga rabi inženir pri vodenju podjetja in osebja: organizacija raziskav in razvoja, trženje, finančno knjigovodstvo, metodika obvladovanja problemov in odločanja ter nacionalna inovacijska ekonomija na ravni podjetja. Na teh tečajih bi lahko bilo največ okrog 20 slušateljev z najmanj 5 let prakse po diplomi. Tako bi si lahko zagotovili vodstvo, ki bi bilo na ravni managementa uspešnih podjetij v industrijskih državah.

SONJA KUMP

Odnos študentov do družbe

Zanimanje za družbeno zavest študentov se je v svetu in pri nas okrepilo pred sedemnajstimi leti, ko so študentje množično in burno reagirali na obstoječe družbene nepravilnosti. Študenti so kritično ocenili pogoje in možnosti študentskega dela in življenje v univerzitetnem okolju in jasno izrazili nezadovoljstvo z odnosi v družbi. Z naraščanjem študentskega političnega aktivizma je na univerzi Konstanz v Zvezi republiki Nemčiji začela zoreti ideja o mednarodni raziskavi vrednostne usmerjenosti študentov, o t. i. FORM projektu.¹ Projekt je bil zasnovan kot raziskovanje dolgotrajnih učinkov visokošolskega izobraževanja. Ukvarjal naj bi se s procesom socializacije na univerzi, torej s procesom oblikovanja predstav, stališč, vrednot in vzorcev vedenja, ki jih pogojujejo in oblikujejo izkušnje pridobljene na univerzi, oz. način življenja med študijem. Raziskovalni interes je bil usmerjen v proučevanje oblikovanja življenjskih koncepcij na širokem področju spoznavanja in dožemanja, kjer se izražajo specifični spoznavni stili in splošne kvalitete posameznikov, kot so samostojnost, racionalnost, kritičnost, družbena odgovornost in družbena prilagojenost. V tej zvezi je bilo postavljeno temeljno vprašanje: V kakšnem obsegu so takšne splošne kvalitete nameren del visokošolskega izobraževanja in ali se ohranjajo tudi po diplomi?

V tako zastavljen načrt FORM projekta se je leta 1976 vključil Center za razvoj univerze pri Univerzi Edvarda Kardelja v Ljubljani.² Od števil-

¹ Mednarodni longitudinalni FORM projekt (University Graduates: Their Training and Conceptions of Life) je sledil razvoju posameznih študentov od njihovega vstopa na univerzo do zgodnjih obdobj življenja po diplomi. Panelna raziskava se je začela leta 1977 in je potekala osem let, empirične faze so se izvajale vsako drugo leto. (Trenutno se še ureja mednarodna datoteka celotnega kompleksa podatkov). Sodelovalo je sedem evropskih držav (Avstrija, Jugoslavija, Nizozemska, Poljska, Švedska, Velika Britanija in Zvezna republika Nemčija), projekt je usklajeval Evropski center za raziskovanje in dokumentacijo v družboslovnih znanostih s sedežem na Dunaju.

² V Jugoslaviji (oziroma Sloveniji) ima raziskava delovni naslov: Izobraževalna pot in sistem vrednot študentov, spremlja pa vzorec študentov ljubljanske univerze, ki so se vpisali v prvi letnik v študijskem letu 1977/78. Področja študija so bila zaradi mednarodne primerjave izbrana enotno za vse sodelujoče države, in sicer po mednarodnem standardu klasifikacije izobraževanja (UNESCO):

- humanistične vede (FF-jezikoslovje)
- naravoslovne vede (FNT-kemija in fizika, BTF-biologija)
- ekonomija (Ekonomska fakulteta Borisa Kidriča)
- medicina (Medicinska fakulteta)
- tehnika (Fakulteta za elektrotehniko, Fakulteta za strojništvo, FAGG-gradbeništvo)
- pravo (Pravna fakulteta).

nih zbranih podatkov bom predstavila študentske ocene družbe, njihove predstave in mnenja o družbeni strukturi, družbeni neenakosti in družbeni mobilnosti. Podatki tega problemskega sklopa so bili obdelani v smislu iskanja odgovorov na naslednja vprašanja:

- Kako se vpliv visokošolskega študija in okolja kaže v spreminjanju predstav in zavesti o družbi pri študentih?

- Ali lahko pričakujemo določen splošni učinek procesa socializacije v visokošolskem izobraževanju ali pa so razmere in posebni pogoji okolja na izbranih študijskih smereh oz. posameznih strokovnih področjih tako različni, da se kažejo tudi v različni družbeni zavesti študentov?

- Koliko izobrazba staršev vpliva na študentsko doživljanje družbe, v kateri živijo?

- Ali so po končanem študiju opazne spremembe v percepciji in oceni družbe?

- Kakšen je odnos slovenskih študentov do družbe v primerjavi s kolegi iz drugih sodelujočih držav?

Značilnosti družbe

Zanimalo nas je, kakšen odnos imajo študentje do družbe, v kateri živijo, oz. kako vrednotijo družbo na globalni ravni na osnovi šestih splošnih značilnosti.

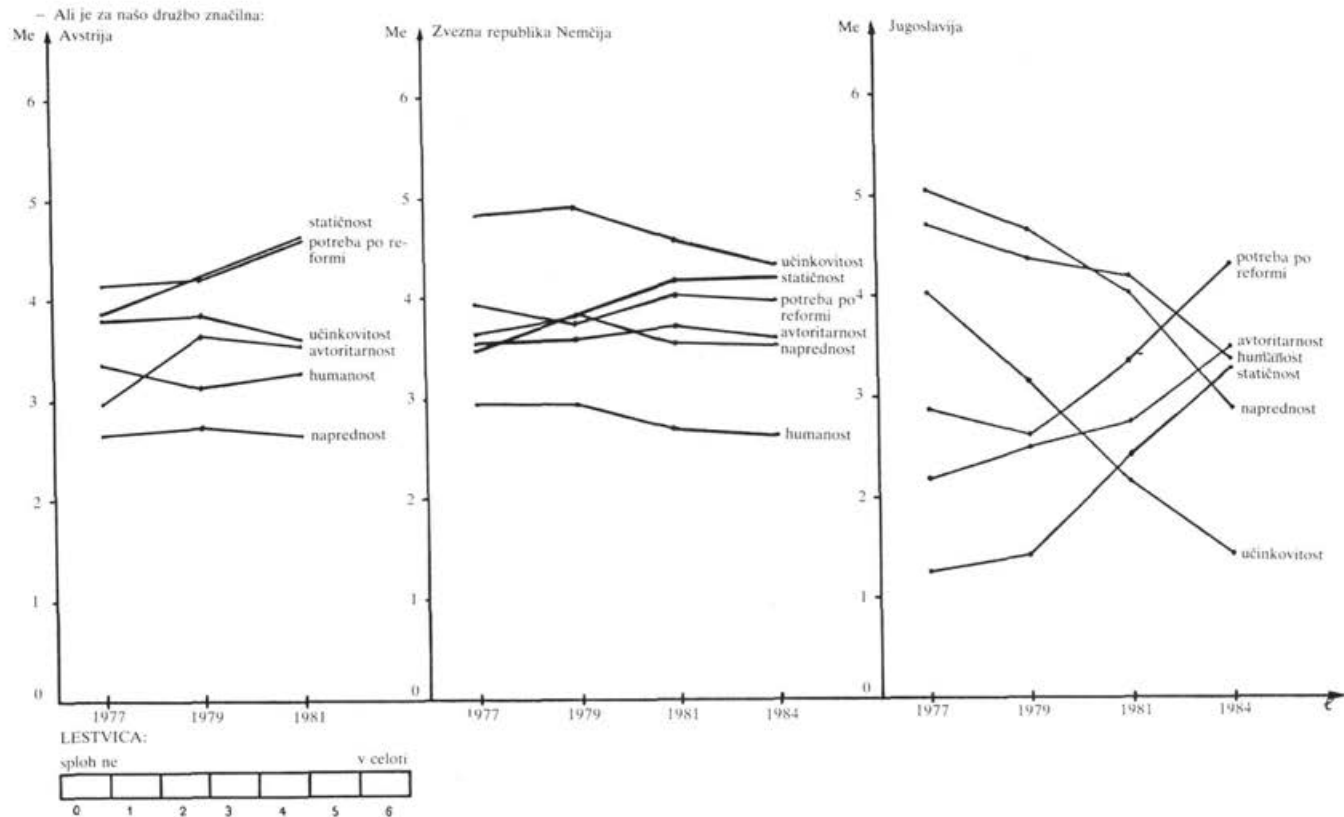
V razmaku dveh let smo spremljanim študentom štirikrat zapored postavili isto vprašanje: ali so za našo družbo značilne statičnost, učinkovitost, avtoritarnost, humanost, naprednost in potreba po reformi. Svoje ocene so razvrstili na sedemstopenjski lestvici od »zelo« do »sploh ne«. Primerjava median odgovorov v štirih časovnih presekih kaže, da z leti študija raste kritičen odnos študentov do družbe. Študentje so v začetku študija našo družbo doživljali kot napredno, humano in učinkovito, proti koncu študija, že zlasti dve leti po zaposlitvi, pa je po njihovem mnenju avtoritarna, delno še humana, zelo neučinkovita, predvsem pa je potrebna reforme.

Povezava odgovorov s študijsko smerjo je pokazala zanimive razlike. Humanosti v spremljanem obdobju izražajo najbolj kritičen odnos do družbe, medtem ko imajo pravniki, tehniki in delno naravoslovci zelo pozitivne predstave o družbi.

Razlike v odgovorih po izobrazbi staršev kažejo, da družbo bolj pozitivno presojujejo tisti, katerih očetje imajo višjo ali visoko izobrazbo, in bolj kritično tisti, katerih očetje imajo končano osemletko ali manj. Povezane z izobrazbo njihovih mater kažejo ravno nasproten trend. Bolj kritični so tisti, katerih matere imajo višjo ali visoko izobrazbo, in bolj zadovoljni z družbo so tisti, katerih matere imajo osemletko ali manj.

V primerjavi z odgovori avstrijskih in nemških študentov opazimo izrazite premike v percepcijah naših študentov. (Slika 1). Njihovi kolegi iz

SLIKA 1: Značilnosti družbe.

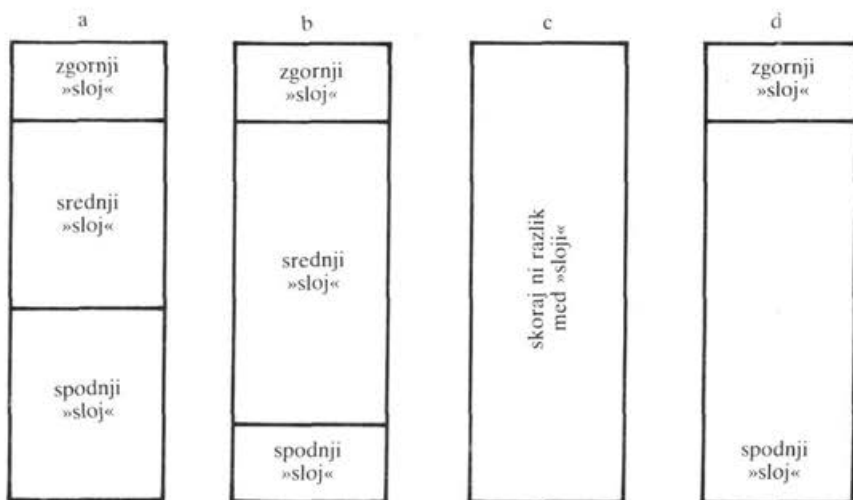

preostalih dveh držav so v opazovanem časovnem obdobju izražali veliko bolj konstantne in umirjene ocene.

In kako močno je visokošolsko izobraževanje vplivalo na njihovo razmišljanje o naši družbi? V začetku študija je večina izobraževanju pripisovala dokajšen vpliv, z leti študija je ta vpliv upadal, do zadnje faze raziskave, ko so pripisovali le minimalen vpliv. Najbolj je študij spodbujal k razmišljanju o naši družbi ekonomiste, skoraj nobenega vpliva pa ni imel na tehnike in naravoslovce.

Družbena stratifikacija

Socijalna stratifikacija predstavlja hierarhični odnos med posameznimi sloji, njihovo razvrščenost po vertikalni strukturi družbe. Predstave študentov o družbeni razslojenosti smo ugotavljali s pomočjo štirih modelov možnih stratifikacijskih struktur družbe, med katerimi so anketirani izbrali tistega, ki je po njihovem mnenju najbližje resničnemu stanju razslojenosti v družbi:

V mednarodni primerjavi so slovenki študentje izstopali, ker so se opredelili za model C, vendar je bilo takšnih vse manj proti koncu študija, še zlasti po dveh letih zaposlitve. Hkrati je v opazovanem obdobju rastle število naših študentov, ki so se odločali za model B. Njihova mnenja o razporeditvi slojev v strukturi družbe so se v zadnji fazi raziskave močno približala predvsem študentom iz sodelujočih zahodnoevropskih držav. Večina (čez 80%) avstrijskih, nemških in nizozemskih študentov se je namreč odločala za model B. Med tistimi, ki so obkrožili modela A in D, je bilo v vseh fazah raziskovanja največ poljskih študentov.

Rezultati mednarodnega raziskovanja presenečajo. Študentje iz t. i. kapitalističnih držav menijo, da je delež srednjih slojev v njihovih družbah največji, kar bi po sociološki teoriji pomenilo, da se socialna razdalja med sloji znižuje in s tem je vse manj pojavov družbene neenakosti.³ Po drugi strani so zanimive razlike v odgovorih študentov iz socialističnih držav. Poljski študentje opozarjajo na velik delež spodnjega sloja v stratifikacijski porazdelitvi svoje družbe, slovenski študentje pa vsaj v začetku študija izstopajo s svojimi idealističnimi predstavami o brezslojni družbi. Povezava odgovorov naših anketirancev s študijsko smerjo in izobrazbo staršev ni pokazala nobene pomembne razlike.

Družbena enakost in neenakost

a) Razsežnosti družbene neenakosti

Vertikalna družbena slojevitost predpostavlja pojave družbene neenakosti, ki pomeni diferencialno porazdelitev moči in dobrin med posameznimi sloji. Odgovori študentov iz mednarodnega vzorca o obsežnosti neenakosti so predstavljeni v spodnji tabeli:

Kolikšne so družb. razlike v naši družbi	Avstrija			Zv. rep. Nem.			Nizozemska			Poljska			Jugoslavija (Slovenija)			
	1977	1979	1981	1977	1979	1981	1977	1979	1981	1977	1979	1981	1977	1979	1981	1984
	procenti odgovorov															
– velike	10	11	15	20	15	15	12	9	6	26	37	62	13	15	19	36
– srednje	67	70	66	67	69	68	62	70	68	67	55	36	59	63	64	55
– majhne	23	19	19	13	16	17	26	23	26	7	8	2	28	22	17	9

Ponovno lahko opazimo dokaj enotna mnenja študentov iz zahodno-evropskih držav, zlasti v odgovorih, da so družbene neenakosti pri njih srednje, z izjemo nizozemskih študentov, ki izstopajo med tistimi, ki trdijo, da so neenakosti v njihovi družbi majhne. Ocene poljskih študentov se od drugih razlikujejo v tem, da poudarjajo velike družbene neenakosti, in procenti teh odgovorov so vidno naraščali od ene do druge faze raziskovanja. Relativno visok delež slovenskih študentov je v začetku študija označeval majhne neenakosti, proti koncu študija, in še zlasti dve leti po zaposlitvi, pa je bilo več tistih, ki so zaznavali velike družbene neenakosti v naši družbi.

b) (Ne)upravičenost družbenih neenakosti

Percepcija obsežnosti družbene neenakosti je tesno povezana z vrednotenjem (ne)pravičnosti obstoječih neenakosti.

Mnenja slovenskih študentov o tem, ali so družbene neenakosti pri nas na splošno upravičene oz. neupravičene, se v osmih letih niso spreminjala, saj je v vseh štirih fazah raziskave tretjina anketiranih menila, da so

³ Klínar, P.: Poglavlja iz razredne in slojevske strukture družbe, FSPN, DDU Univerzum, Ljubljana, 1976, str. 117.

družbene neenakosti upravičene. Preostali dve tretjini anketiranih pa sta bili nasprotnega mnenja. Družbene neenakosti upravičujejo zlasti tehniki in naravoslovci in anketiranci, katerih matere imajo višjo ali visoko izobrazbo. Med tistimi, ki menijo, da so neenakosti neupravičene, je največ ekonomistov in tistih, katerih matere imajo nižjo stopnjo izobrazbe.

Primerjava mednarodnih rezultatov je pokazala skoraj identične odgovore slovenskih in nizozemskih študentov, medtem ko so bili nemški in avstrijski študentje podobnega mnenja, saj jih nekaj več kot polovica upravičuje družbeno neenakost. Najmanj upravičujejo neenakost poljski študentje, zanimivo pa je, da jih več kot tretjina ni želela izraziti svojega stališča do tega vprašanja.

Ker so razlage (ne)upravičenosti neenakosti zelo različne, smo z dodatnim, odprtim vprašanjem v zadnji fazi raziskovanja hoteli zvedeti, kako anketiranci pojasnjujejo svoje odgovore. Njihovi odgovori so vsebinsko strnjeni v naslednjih izjavah:

Družbena neenakost je neupravičena, ker:

- ne izhaja iz dela; še vedno ni doslednega nagrajevanja po delu,
- smo socialistična družba in socializem ne dopušča oz. priznava neenakosti, ker smo brezrazredna družba in ker neenakosti niso določene z ustavno ureditvijo,
- izhaja iz privilegiranih, »prijorjenih« položajev in privilegijev, socialnega izvora oz. neenakih možnosti,
- je posledica različnih negativnih pojavov, kot so: nepoštenost, goljufije, podkupovanja, manipulacije, prevare, zveze in poznanstva, sleparjenje in izkoriščanje drugih,
- družbene neenakosti se nenehno večajo in zgornji sloj vedno bolj izstopa; med sloji so prevelike razlike,
- med enakimi delovnimi mesti v različnih delovnih organizacijah so velike razlike v osebnih dohodkih med delavci z enako izobrazbo in enakim vloženim delom so preveliki.

Tisti anketiranci, ki so bili nasprotnega mnenja, so najpogosteje pojasnjevali, da je družbena neenakost upravičena:

- ker je v glavnem posledica individualnih, prirojenih zmožnosti posameznikov: ljudje so različno sposobni, nadarjeni, izobraženi, delavni, iznajdljivi, marljivi,
- zaradi različne kvantitete in kvalitete dela,
- tako mora biti; popolne enakosti ni nikoli bilo in je tudi ne bo,
- zaradi razvoja stopnje naše družbe; smo šele v razvoju; neenakosti ni mogoče odpraviti naenkrat.

c) Zaželenost zmanjšanja družbenih neenakosti

Z nadaljnjim raziskovanjem smo skušali razkriti, ali prevlada zavesti o neupravičenih družbenih neenakostih pri slovenskih študentih vpliva na

zaželjenost zmanjševanja teh neenakosti. V vseh fazah raziskave se je večina (čez 90%) slovenskih študentov zavzemala za zmanjševanje neenakosti med ljudmi. Tudi njihovi kolegi iz drugih sodelujočih držav so izražali močno usmeritev k družbeni enakosti (od 80% do 90%).

Rezultati številnih raziskav o vrednostni usmerjenosti študentov kažejo njihovo veliko privrženost ideji družbene enakosti. Toda v njihovem pojmovanju prevladujeta dva tipa egalitarizma. Prvi, manj prisoten je tip egalitarizma, ki temelji na tradiciji klasičnih religij, v katerih so elementi, ki jih je težko prilagoditi sodobni stvarnosti. S tem vzporedno se pojavljajo pomembni deli idejnega koncepta prvobitnega socializma, ki se zavzema za t. i. uravnilovko – torej za popolno materialno in socialno enakost med ljudmi. Drugi, močno prisoten tip egalitarizma je težnja po enaki možnosti za izobraževanje, zaposlovanje, nagrajevanje in napredovanje. Ta težnja hkrati pomeni sprejeti tisto vrsto diferenciacije, ki izhaja iz dela.

Do podobnih ugotovitev smo prišli tudi v naši raziskavi, ko smo v zadnjih fazi z odprtim vprašanjem skušali obogatiti rezultate z razlagami naših anketirancev o tem, zakaj podpirajo oz. zavračajo zmanjšanje družbenih neenakosti. Njihovo razmišljanje smo po pogostosti združili v naslednje argumentacije:

Zmanjševanje družbenih neenakosti pri nas podpiram, ker je:

- neenakost posledica negativnih dejavnikov, kot so nedelo, neznanje, nepoštenost, privilegirani položaji, socialni izvor, družbenopolitično delovanje, zveze in neenake možnosti,

- zmanjšanje družbene neenakosti načelo socialističnega sistema; ker to pomeni višjo razvojno stopnjo v socializmu, ker se strinjam s komunizmom in ne s kapitalizmom,

- to pomembno za izboljšanje družbenih odnosov; manj bi bilo konfliktov in napetosti med sloji; to bi prispevalo k večjemu družbenemu napredku; ljudje bi bili bolj zadovoljni in produktivni in vse to bi vodilo k večji humanizaciji družbe,

- razhajanje med sloji je preveliko; neenakosti so prevelike in se še večajo; eni imajo »vse«, drugi »nič«,

- eksistenčno ogrožen najnižji sloj.

Manjšina tistih, ki so zavračali zmanjšanje družbenih neenakosti, je svoje izjave utemeljila s tem, da so ljudje različno nadarjeni, njihovi dosežki se razlikujejo; družbena neenakost, ki temelji na delovnih rezultatih, je potrebna za nadaljnji družbeni razvoj; zmanjšanje neenakosti implicitno zahteva uravnilovko in enakost v revščini in nedelu; uravnilovka vodi v stagnacijo in nazadovanje.

d) Svoboda – enakost

Zanimalo nas je, kako se velika privrženost enakosti pri slovenskih študentih dopolnjuje ali izključuje v odnosu do druge temeljne vrednote –

svobode. Med ciljem svoboda-enakost so se anketiranci odločali med tremi alternativnimi odnosi. Njihovi odgovori se v opazovanem času niso spreminjali. V primerjavi s študenti sodelujočih zahodnoevropskih držav so slovenski študentje izstopali v strinjanju s prvo alternativo, da sta svoboda in enakost odvisni ena od druge in sta lahko le skupno uresničeni. Za takšen odnos svobode in enakosti so se največ odločali humanisti in pravniki ter tisti študentje, katerih starši imajo nižjo stopnjo izobrazbe. Nekaj več kot četrtina slovenskih študentov je dajala prednost drugi alternativni: svoboda in enakost sta neodvisni vrednoti, od katerih lahko vsako realiziramo v dokaj različnih merah. Med njimi je bilo največ tehnikov in medicincev ter tistih, katerih starši imajo višjo in visoko izobrazbo. Manjšina slovenskih študentov se je odločala za tretjo alternativo, da se svoboda in enakost med seboj deloma ali v celoti izključujeta, več enakosti nujno pomeni manj svobode.

Odgovori avstrijskih, nemških in nizozemskih študentov so bili zelo podobni. V glavnem so se skoraj enakovredno odločali za drugo in tretjo alternativo. Poljski tega vprašanja niso vključili v anketo.

Svoboda in enakost sta temeljni vrednoti socializma in sta razmeroma močno zakoreninjeni v zavesti slovenskih študentov. Njihovo visoko vrednotenje združljivosti obeh vrednot je razvidno iz najštevilnejše opredelitve za prvo alternativo. Odgovori zahodnoevropskih študentov nam kažejo določeno razdvojenost med pojmovanjem, da sta vrednoti neodvisni oz. da se celo izključujeta. Ideja o nezdružljivosti obeh vrednot je zelo pogosta v sodobnih teoretičnih in ideoloških razpravah, kjer trdijo, da enakost ogroža svobodo, ker zavira oz. preprečuje avtonomijo in iniciativo posameznikov in družbenih skupin. Najekstremnejše gledanje je seveda tisto, ki meni, da vsaka politična zahteva po enakosti vodi v avtoritarnost najhujše vrste.⁴

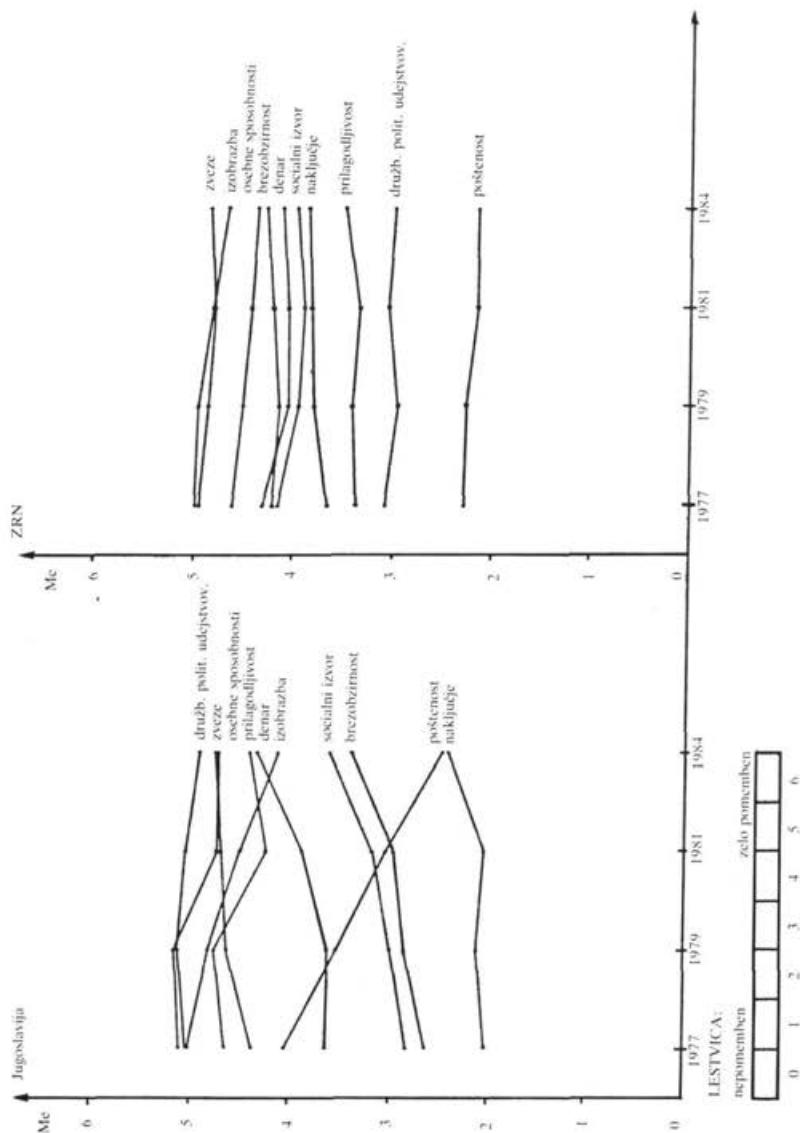
Družbena mobilnost

a) Dejavniki družbene mobilnosti

Družbena mobilnost je premikanje posameznika ali skupine v družbeni strukturi. Temeljni dejavniki, ki vplivajo na vertikalno spreminjanje družbenega položaja, so izobrazba, premoženje in družbena moč. Poleg tega so pomembni tudi socialni izvor ter subjektivni dejavniki, kot so npr.: sposobnost, prilagodljivost, poštenost in brezobzirnost. V tej zvezi smo hoteli zvedeti, kako po mnenju študentov našeti dejavniki vplivajo na premikanje v strukturi navzgor. Z izračunom media odgovorov v štirih oz. treh panelnih presekih smo ugotovili spremembe v času in razlike med državami. (Slika 2). Po mnenju slovenskih študentov v današnjih družbenih razmerah najučinkoviteje uspe tisti, ki je družbenopolitično dejaven,

⁴ Vrcan, S.: Društvene nejednakosti u suvremenim socijalističkom društvu. Pogledi, Split, 1983, 2, str. 66.

SLIKA 2: Dejavniki družbene mobilnosti

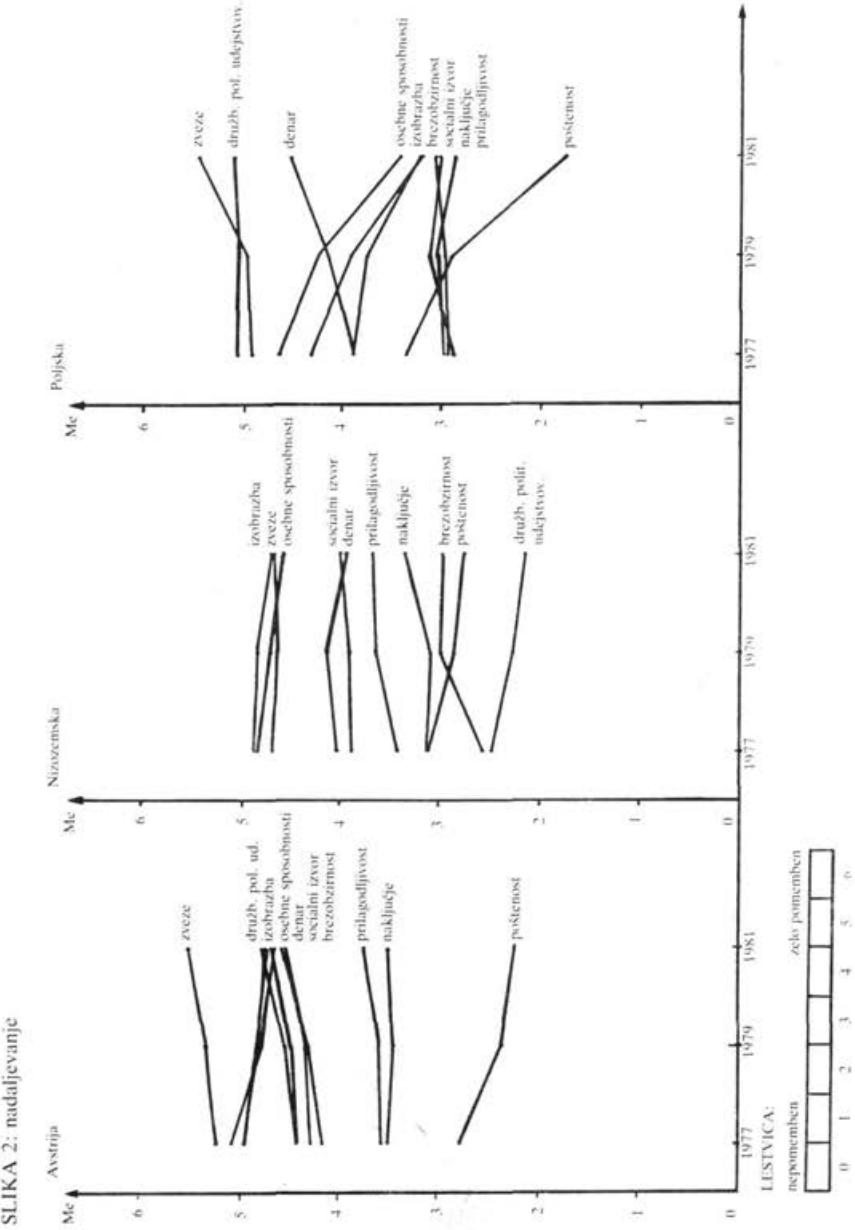

ki ima zveze in je sposoben. Poštenosti in izobrazbi so v vsaki nadaljnji fazi raziskave pripisali manjšo pomembnost, hkrati pa je naraščala pomembnost denarja, primerne socialnega izvora in brezobzirnosti.

Glede na različen družbenoekonomski in politični ustroj sodelujočih držav bi lahko pričakovali, da imajo dejavniki družbenega položaja drugačno veljavo v socialističnih kot v kapitalističnih družbah. Iz mednarodnih podatkov je razvidno, da so zveze skoraj najpomembnejše za družbeno napredovanje v obeh družbah. Po mnenju zahodnoevropskih štu-

dentov so zelo pomembne tudi izobrazba in osebne sposobnosti. Poljski študentje so zlasti proti koncu študija poleg zvez pripisali velik pomen družbenopolitičnemu delovanju in denarju.

Za nas je zelo zanimivo razmišljanje študentov iz obeh socialističnih

držav, da se visok družbeni položaj pridobi z ustreznim družbenopolitičnim delovanjem – torej s pridobitvijo politične moči.

Tako lahko ugotovimo, da po mnenju slovenskih, še bolj pa po mnenju njihovih poljskih kolegov, v njihovih družbah delujejo dejavniki vertikalne mobilnosti, ki so v nasprotju s socialističnimi vrednotami.

b) Družbeni položaj izraža oceno položaja posameznika ali skupine v hierarhiji lastnine in moči – torej oceno položaja kot superiornega ali inferiornega glede na premožnost ali moč.⁵

Anketirance smo prosili, naj ocenijo položaj svojih staršev na desetstopnjski lestvici od 0 (nizek) do 10 (visok). Največ jih je označilo 5. do 6. stopnjo – srednji položaj. Njihovi odgovori so se pomembno diferencirali v povezavi z izobrazbo staršev in študijsko smerjo. Stopnja izobrazbe se ujema z oceno anketirancev o družbenem položaju: čim višjo stopnjo izobrazbe so dosegli starši, tem višji družbeni položaj zasedajo. Med tistimi, ki menijo, da so njihovi starši na najvišjih družbenih položajih, je največ naravoslovcev in medicincev, starše na nizkih položajih ima največ humanistov in ekonomistov, starši pravnikov in tehnikov pa so bolj na sredini družbene lestvice.

Drugo vprašanje se je nanašalo na mnenje študentov o tem, kakšen bo njihov družbeni položaj čez deset let. O lastnem družbenem položaju v bodočnosti so slovenski študentje odgovarjali z relativno mero optimizma in samozaupanja. Večina je pričakovala, da bo čez deset let napredovala za približno dve stopnji glede na družbeni položaj svojih staršev. Podobna pričakovanja so izražali tudi študentje iz preostalih držav.

Po mnenju študentov iz mednarodnega vzorca imajo nizozemski študentje v primerjavi s preostalimi starše na najvišjih družbenih položajih, sledijo avstrijski, poljski, slovenski in na koncu nemški starši. Tudi glede na pričakovanja posameznikovega bodočega položaja so odgovori razvrščeni po enakem vrstnem redu.

Končne ugotovitve

Na osnovi predstavljenih rezultatov lahko ugotovimo, da z leti študija raste kritičnost naših anketirancev, čeprav so v povprečju zanikali vpliv visokošolskega študija na njihovo razmišljanje o družbi. Očitno se študentje skozi visokošolski študij vse bolj zavedajo velikega razhajanja med teorijo in prakso, med deklariranim, normativnim in dejanskim, vsakdanjim življenjem. S tem se zmanjšuje optimistično in pozitivno razpoloženje do družbe, s katerim so prišli na univerzo iz srednje šole. Visokošolski študij torej razvija in spodbuja študentsko občutljivost do družbe.

Poleg zaznanega splošnega učinka visokošolske socializacije se včasih

⁵ Tome, G.: Družbena enakost in neenakost v Jugoslaviji, Nova revija, 2, 1983, št. 9, str. 993.

študentska družbena vrednostna usmeritev opazno deferencira po posameznih študijskih smereh. Te razlike bi lahko pripisali vzgojno-izobraževalnem delu študijskih programov in posebnim izkušnjam, pridobljenim na izbranih študijskih smereh.

Odgovori študentov se pri posameznih vprašanih razlikujejo tudi glede na izobrazbo njihovih staršev. Še zlasti je viden vpliv izobrazbe matere na njihov odnos do družbe.

Prehod v zaposlitev se močno kaže v vrednotenju naših anketirancev. Izrazito povečanje kritičnosti je verjetno posledica njihovega spremenjenega družbenega položaja. Zaradi dejanskih delovnih in življenjskih izkušenj doživljajo družbo drugače kot med študijem.

Na spremenjeno vrednotenje družbe od skrajno pozitivnega odnosa v začetku študija do izrazite kritičnosti na koncu proučevanja so gotovo vplivale tudi spremenjene družbene razmere – ekonomska kriza z vsemi svojimi posledicami.

V študentskih percepcijah družbene neenakosti je opazna kontinuiteta. Njihova precejšnja egalitaristična usmerjenost se skozi spremljano obdobje ne spreminja in je presenetljivo konsistentna. Družbene enakosti in neenakosti pa ne pojmujejo homogeno, kar je razvidno iz njihovih razmišljanj o (ne) upravičenosti družbenih neenakosti in o zaželenosti zmanjšanja družbene neenakosti.

V mednarodni primerjavi naši študentje prevladujejo predvsem v idealističnih in optimističnih predstavah o družbi v začetku študija in v velikem premiku njihovih vrednostnih usmeritev proti koncu proučevanja. Zahodnoevropski študentje imajo dokaj konstantna stališča in določene elemente skupne zavesti o družbi. Poljski študentje svojo družbo doživljajo najbolj pesimistično.

LITERATURA:

Bernik, I.: Družbena neenakost v socializmu (teoretični in empirični vidiki razslojevanja). Raziskovalni institut FSPN, Ljubljana 1980.

Čulig, B., Fanuko, N., Jerbić, V.: Vrijednosti i vrijednosne orijentacije mladih. Centar društvenih djelatnosti Saveza socijalističke omladine Hrvatske, Zagreb 1982.

Klinar, P.: Poglavlja iz razredne in slojevske strukture družbe. FSPN, DDU Univerzum, Ljubljana 1979.

Kump, S.: Družbene vrednote študentov. V: Sociološki preseki slovenske družbe. Dolenjski list, Novo mesto 1982, str. 204–213.

Makarovič, J.: Vrednote in stališča mladih. V: Mladina Slovenije '82. Republiška konferenca ZSMS, Ljubljana 1982.

Popović, M.: Društveni slojevi i društvena svest. Centar za sociološka istraživanja Instituta društvenih nauka, Beograd 1977.

Previšić, J., Serdar, V.: Studentska omladina danas. Centar društvenih djelatnosti Saveza socijalističke omladine Hrvatske, Zagreb 1978.

Sekulić, D.: Socio-profesionalna mobilnost u Jugoslaviji. Sociologija. Vol. XXVI, 1984, 1–2, str. 69–86.

Tomc, G.: Družbena enakost in neenakost v Jugoslaviji. Nova revija, 2, 1983, št. 9, 10–11.

Toš, N.: Družbena enakost in razvoj. Sociološka in politološka knjižnica, Založba Obzorja, Maribor 1974.

Uskoković, D.: Neke najčešće metodološko-epistemološke teškoće empirijskih istraživanja društvenog položaja i svesti mladih. Naučni skup »Društveni položaj, uloga i perspektive mlade generacije Jugoslavije«, Kumrovec, 22–24. 9. 1982.

Vindišar, P.: Socializem, družbene enakosti in neenakosti. Teorija in praksa. Vol. XIV, 1977, 3, str. 204–216.

Vrcan, S.: Društvene nejednakosti u suvremenom socijalističkom društvu. Pogledi, Split 1983, 2, str. 64–76.

Vrijednosti i društveni sistem. Prilozi izučavanju društvenog sistema. Biblioteka »Čovjek i sistem«, Svezak 4, Zagreb 1977.

Proučevanje študijske poti študentov v SRS – spremljanje generacije 1976

Longitudinalni raziskavi Proučevanje študijske poti študentov v SRS, ki jo na Centru za razvoj univerze izvajamo vrsto let, po domače pravimo kar »longi«. Na začetku smo za cilj zastavili spremljanje študentov od prvega vpisa do diplome oziroma odliva iz visokošolskega sistema pred koncem študija. Kasneje, ko smo se dokopali do določenih spoznanj v zvezi s študijskim dogajanjem, pa smo posegli malo nazaj in si zadali za nalogo spremljanje ene celotne generacije, ki zapušča srednje šolstvo. Sicer pa je več o zgodovini longija zapisano v viru št. 2.

Longi želi ugotoviti in prikazati dejansko stanje v slovenskem visokem šolstvu, poglobljeno analizirati dogajanje po posameznih študijskih letih za spremljano generacijo, dobiti vpogled v kvantitativne in kvalitativne značilnosti horizontalnega in vertikalnega prehajanja študentov med raznimi podsistemi izobraževalnega sistema, pa tudi v dogajanje po odlivu iz srednješolskega oziroma visokošolskega sistema.

Naše opazovanje se je omejilo na tako imenovano generacijo 1976. To so:

- vsi, ki so obiskovali v šolskem letu 1975/76 zaključni razred srednjih šol za mladino v SR Sloveniji,
- vsi, ki so obiskovali v šolskem letu 1975/76 zaključni razred srednjih šol za mladino izven SR Slovenije (v drugih republikah in tujini) in so se neposredno po končani srednji šoli (torej v študijskem letu 1976/77) vključili v slovensko visoko šolstvo,
- vsi, ki so v šolskem letu 1975/76 končali šolanje na poklicni šoli ali šoli za odrasle in so neposredno prešli v slovensko visoko šolstvo.

Vseh skupaj je 9436. Moških je 4268 (45,2%), žensk pa 5168 (54,8%). Več kot pol se jih je rodilo leta 1957 (57%), 17% leta 1958, 15% leta 1956, 11% leta 1955 ali prej.

Po nekajletnem spremljanju so se v generaciji 1976 izoblikovale naslednje skupine:

- nikoli vključeni v slovensko visoko šolstvo; do vključno študijskega leta 1983/84 se v slovenskem visokem šolstvu ni pojavilo 1963 spremljanih posameznikov,
- diplomanti; do 31. 12. 1984 je diplomiralo 3553 oseb iz generacije 1976. 2035 je doseglo diplomu prve stopnje, 1878 pa diplomu druge stopnje, od teh ima tudi diplomu prve stopnje 360 posameznikov. To so tako imenovani dvakratni diplomanti, ki pravzaprav nehotе delajo zmedo v uradnih statistikah – en človek pa dve diplomi – in odločiti se je treba, ali preštevamo papirje ali ljudi, ki so dosegli določeno stopnjo izobrazbe,

– vpisani v enem študijskem letu ali več, ki pa niso diplomirali do 31. 12. 1984. Zanje ne vemo, ali nameravajo diplomirati ali ne, ali so zaposleni ali ne . . . To je pravzaprav največja skupina v generaciji 1976 (3920 posameznikov). V študijskem letu 1983/84 je bilo vpisanih še 430 posameznikov (100 redno in 330 ob delu), od tega je bilo 76 podiplomcev.

Naj na kratko opišemo to spremljanje! Vsi, ki sodijo v generacijo 1976, so ob koncu srednje šole izpolnili »zbirni list za absolvente srednjih šol«. Zapisali so naslednje podatke: ime in priimek, stalno bivališče, podatke o osnovni in srednji šoli, šolski uspeh v osnovni šoli (8. razred) in v posameznih razredih srednje šole, ali so ponavljali kak razred, šolsko izobrazbo matere in očeta. Na skupnostih za zaposlovanje so kasneje pripisali še testne rezultate in izražene namere po osnovni in srednji šoli ter mnenje zdravnika. Na CRU pa smo za tiste, ki so prešli v visoko šolstvo v študijskem letu 1976/77, dopisali še uspeh v 4. letniku srednje šole in pri maturi, stanovanje med študijem in še nekaj podatkov. Nato smo vsako leto beležili, ali so se posamezniki iz generacije 1976 vpisali v visoko šolstvo in v kateri letnik, na kakšen način (redno, ob delu). Z leti smo podatke iz kartonov prenesli v računalnik in si na ta način bistveno olajšali delo pri vpisovanju diplom (v ta namen vsako leto pregledamo obrazce ŠV-ro, ki nam jih odstopi Zavod SRS za statistiko). Sedaj smo v tej fazi dela, ko ne bomo več pikolovsko natančno beležili vsakega vpisa in diplome, ampak bomo skušali zajeti osemletno dogajanje po vseh mogočih vidikih.

Vsakomur, ki bere te vrstice, je lahko kaj kmalu jasno, da je takšno zbiranje podatkov kaj suhoparno, pa čeprav ima zasledovalec študijskih poti ves čas v mislih svetel cilj celostnega zajetja in prikaza slovenskega visokega šolstva po n-letih. Kdo so ti ljudje, ki jih spremljamo že toliko let? Kako so doživljali in kaj mislijo na primer o prehodu iz srednje ali visoke šole v zaposlitev, prehodu iz srednje šole v nadaljnje izobraževanje, ali so zadovoljni s svojim delom, kakšna so njihova stališča do izobraževanja, kako živijo itd. Ali bi tisti, ki niso študirali, odgovarjali drugače kot tisti, ki so študirali?

Odločili smo se, da bomo slučajno izbranim posameznikom iz generacije 1976 poslali vprašalnik s takimi in podobnimi vprašanji. V tem prispevku pa nameravamo na kratko povzeti odgovore na anketo, navedeno pod št. 1.

S pomočjo programskega paketa SPSS smo izbrali slučajni vzorec nikoli vpisanih (30% od vseh nikoli vpisanih, kar znaša 584) in diplomantov višje – in visokošolskega študija (20% od vseh diplomantov, kar znaša 638 posameznikov). Reprezentativnost vzorcev smo preverili glede na zastopanost obeh spolov in glede na končano srednjo šolo.

Izdelali smo Vprašalnik za generacijo 1976, ki je bil enoten za obe skupini; za skupino diplomantov smo priložili še list z nekaj vprašanji o študiju.

Odziv na pošto anketo je bil 70% od celotnega vzorca. Odgovoril

nam je 501 diplomant (78,5% od vzorca diplomantov) in 353 nikoli vpisanih (60,4% od vzorca nikoli vpisanih).

Tri četrtine vseh anketiranih je želelo po končani srednji šoli nadaljevati s šolanjem. Med glavnimi ovirami, ki so preprečile študij tistim, ki so to želeli, je pomanjkanje finančnih sredstev. Pri skoraj treh četrtinah tistih, ki so želeli študirati leta 1976, pa iz različnih razlogov niso mogli, je bila želja po študiju po osmih letih še prisotna.

Skoraj polovica vseh anketiranih (45% diplomantov in 49% nikoli vpisanih) je poleg rednih šol obiskovala še kak seminar, tečaj in podobno – mnogi tudi več oblik neformalnega izobraževanja. Njihova »izvenšolska« aktivnost je bila zelo pestra, povezana tako z delom, poklicem kot tudi z raznimi konjički. Predvsem pa smo zaznali veliko željo in voljo po znanju in učenju tujih jezikov, saj je skoraj tretjina diplomantov, ki so izjavili, da so obiskovali kak tečaj, seminar in podobno, obiskovala tečaj tujega jezika. V skupini nikoli vpisanih so obiskovali jezikovne tečaje predvsem ekonomski tehniki, v skupini diplomantov pa so med sicer zelo različnimi profili prevladovali diplomirani ekonomisti in diplomirani elektro in strojni inženirji.

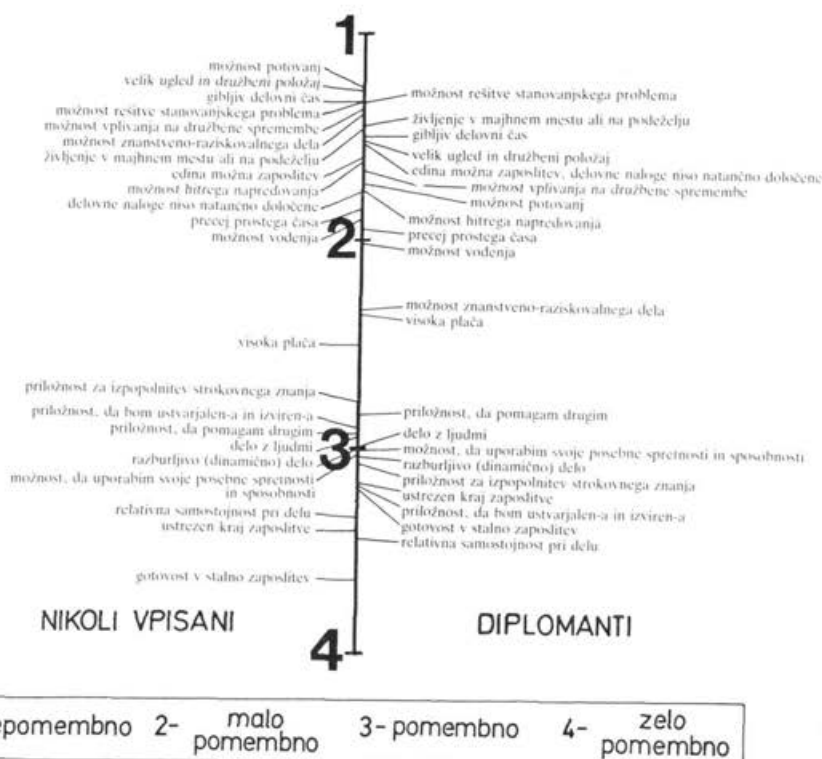
Anketirance smo tudi vprašali, ali bi se sedaj želeli izobraževati na kakšni šoli, tečaju in podobno. Pritrdilno je odgovorilo 68% anketiranih diplomantov in nekaj več kot polovica nikoli vpisanih. V večji meri bi se želeli izobraževati tisti, ki so že obiskovali kak tečaj, seminar in podobno, kot tisti, ki še niso obiskovali nobene neformalne oblike izobraževanja. V svojih željah po izobraževanju sta se skupini diplomantov in nikoli vpisanih razlikovali. Diplomanti so si predvsem želeli tujih jezikov (45% od vseh, ki so na to vprašanje odgovorili pritrdilno), potem pa še podiplomski študij (po diplomi prve oziroma druge stopnje), zanimalo pa bi jih tudi računalništvo. Več kot polovica nikoli vpisanih je zapisala eno od visokošolskih organizacij. Največ želja je bilo povezanih s pedagoškima akademijama (program vzgojitelj predšolskih otrok).

Anketiranci iz generacije 1976 so se zaposlovali še v dokaj ugodnih časih. Med anketo so bili skoraj vsi zaposleni – v skupini nikoli vpisanih ni bilo zaposlenih pet posameznikov, v skupini diplomantov pa 21. O težavah pri iskanju prve zaposlitve je poročala dobra šestina anketiranih, in sicer več diplomantov kot nikoli vpisanih.

Kot vidimo iz slike št. 1, so bili tako za diplomante kot nikoli vpisane pri izboru zaposlitve pomembni naslednji razlogi: relativno samostojno delo, možnost za ustvarjalnost in izpopolnjevanje, dinamično delo, delo z ljudmi in gotovost v stalno zaposlitev. Grafični prikaz upošteva mediane odgovorov na posamezne postavke.

Več kot tri četrtine vseh anketiranih je opravljalo pripravništvo, in sicer nekoliko več diplomantov kot nikoli vpisanih. O izvajanju raznih sestavin pripravništva (program, mentor, vodenje dnevnika in podobno) je poročalo manj nikoli vpisanih diplomantov. Tisti nikoli vpisani, ki pa so

SLIKA 1: Pomembnost razlogov za izbiro zaposlitve

bili deležni teh raznih elementov pripravnštva, so jih bolje ocenili kot diplomanti.

Dve tretjini anketiranih sta bili med anketo (to je septembra 1984) še vedno v prvi službi (velja za obe skupini), za eno četrtno je bila to druga zaposlitev, 6% diplomantov in 7% nikoli vpisanih je menjalo zaposlitev trikrat ali večkrat.

Skoraj polovica nikoli vpisanih in 39% diplomantov je menilo, da so njihove delovne naloge zahtevnejše v primerjavi z zahtevnostjo šole, ki so jo končali. Odgovori na to vprašanje so bili med drugim povezani tudi z ustreznostjo izobrazbe za delo, ki so ga opravljali.

Menimo, da je bilo v vsaki skupini 13% anketiranih zaposlenih na delovnih mestih, ki niso ustrezala njihovi izobrazbi (bodisi ni ustrezala stopnja bodisi strokovno področje ali pa oboje). Pri neustreznih zaposlitvah so prevladovali naslednji poklicni profili: profesorji raznih predmetov, diplomirani ekonomisti in ekonomisti, kmetijski inženirji, strojni tehniki, elektrotehniki in inženirji.

Zanimalo nas je tudi, v kolikšni meri so bili anketiranci zadovoljni s svojim delom. V ta namen smo sestavili lestvico zadovoljstva z delom, v katero smo vključili nekaj postavk, ki so bolj ali manj neposredno merile zadovoljstvo z delom. Nismo ugotovili pomembnih razlik v zadovoljstvu z delom glede na spol, zakonski stan in pripadnost v skupini diplomantov oziroma nikoli vpisanih. Na neposredno vprašanje o zadovoljstvu z delom je vsak sedmi diplomant oziroma vsak osmi nikoli vpisani odgovoril, da s svojim delom ni zadovoljen. Skoraj tretjina je odgovorila nevtravno. Le nekaj več kot polovica je izjavila, da so s svojim delom (povsem) zadovoljni. Odstotek povsem zadovoljnih z delom je bil precej večji v skupini nikoli vpisanih kot v skupini diplomantov. Četrtnina diplomantov in dobra tretjina nikoli vpisanih si ne bi še enkrat izbrala istega poklica. Skoraj vsak drugi diplomant in vsak tretji nikoli vpisani je razmišljal o tem, da bi menjal zaposlitev. Iz njihovih utemeljitev lahko razberemo med drugim tudi to, da so slabo poznali delo, ko so se odločali za poklic, in da je poklicna vzgoja pri nas pomanjkljiva.

Le petina anketiranih (nekaj več nikoli vpisanih kot diplomantov) je izjavila, da so možnosti za uvajanje strokovnih novosti in izboljšav v njihovih organizacijah združenega dela dobre. Glavne ovire: pomanjkanje denarja; konservativni, tradicionalistični, za novosti nezainteresirani vodilni in vodstveni delavci; pomanjkanje ustreznih delavcev in neprimeren odnos do inovacij in inovatorjev.

Višina mesečnega osebnega dohodka, ki so ga anketiranci prejeli avgusta 1984, je bila povezana s pripadnostjo skupini (nikoli vpisani – nižji osebni dohodki), znotraj skupin pa tudi s spolom (ženske – nižji osebni dohodki). Dobra četrtnina diplomantov in 44% nikoli vpisanih je prejelo plačo 25.000 din ali manj. Povprečni mesečni čisti osebni dohodek delavcev v združenem delu za obdobje januar–avgust 1984 je bil 24.705 din (gospodarstvo 24.351 din in negospodarstvo 26.595 din) (gl. vir 3). Skoraj polovica anketiranih je menila, da so bili za svoje delo slabše nagrajeni kot delavci enakega poklica (pogosteje diplomanti kot nikoli vpisani).

Anketirancem smo zastavili tudi nekaj vprašanj v zvezi z usmerjenim izobraževanjem. 41% anketiranih je izjavilo, da so z reformo izobraževanja dobro seznanjeni (48% diplomantov in 39% nikoli vpisanih), tretjina pa je tudi redno spremljala dogajanja na tem področju (več diplomantov kot nikoli vpisanih). Nekateri anketiranci so bili v svojih komentarjih tudi precej kritični do usmerjenega izobraževanja.

Tri četrtine anketirancev je bilo med anketo poročenih oziroma so živeli v trajnejši izvenzakonstki zvezi (83% nikoli vpisanih in nekaj manj kot tri četrtine diplomantov). Tri četrtine diplomantov in 87% nikoli vpisanih ima otroke.

Točno polovica diplomantov še vedno živi pri svojih oziroma partnerjevih starših, vsak peti je lastnik stanovanja ali hiše, vsak šesti je najemnik

v stanovanju, ki ga je dobil (on ali njegov partner) od delovne organizacije, 6% je podnajemnikov in le 1% je dobil solidarnostno stanovanje.

V skupini nikoli vpisanih, ki so začeli delati prej kot njihovi kolegi diplomanti, pa je slika nekoliko drugačna. Pri starših je stanovala dobra tretjina, slaba tretjina je bilo lastnikov stanovanj ali hiš, četrtnina je bilo najemnikov v stanovanjih, ki so jih dobili od delovne organizacije, 4% je bilo podnajemnikov, 3% so dobili solidarnostno stanovanje.

Vsak peti diplomant in vsak šesti nikoli vpisani je izjavil, da ni zadovoljen s svojimi stanovanjskimi razmerami.

Nekaj več kot 40% anketiranih je izjavilo, da so zadovoljni s tem, kar so do sedaj dosegli v življenju (nekaj več nikoli vpisanih kot diplomantov). Predvsem so bili zadovoljni z osebnim življenjem (družina, otroci, prijatelji . . .). Nikoli vpisani so se čutili močno prikrajšane glede študija.

Iz številnih zanimivih, vsebinsko bogatih odgovorov anketirancev smo izluščili prenekateri problem, ki bi se mu v bodoče morali resneje posvetiti. Med drugim gre za problematiko študija ob delu, mladih zaposlenih mater in študentk mater, pa za uporabo pridobljenega znanja, nagrajevanje po delu itd.

Celotno datoteko smo načrtovali tako, da smo odgovore na anketo povezali z do sedaj zbranimi podatki o vsakem anketirancu. Na ta način bomo lahko opravili poglobljene analize na nekaterih področjih, kot na primer: zamenljivost in fleksibilnost kadrov, poklicne vrednote, zadovoljstvo z delom in podobno.

CITIRANA LITERATURA:

¹ Stergar, Eva. Proučevanje študijske poti študentov v SRS. Generacija 1976. Ljubljana, Univerza Edvarda Kardelja v Ljubljani, Center za razvoj univerze, 1985.

² Stergar-Scagnetti, Eva. Devet let spremljanja slovenskih študentov. Sodobna pedagogika, 1983, 24, 1-2, 47-63.

³ Nekateri pomembnejši podatki gospodarstva SR Slovenije v septembru 1984. Ljubljana, Zavod SR Slovenije za statistiko, 15. oktober 1984.

JOŽE ŠTER

Kako moralno vzgajati?

Pediček mi (v prispevku, objavljenem v št. 11/1985) očita, da sem proti njemu naperil »družbenopolitično in idejno ter ideološko insinucijsko ter znanostno nepošteno obtožnico«, da uporabljam »sporočilno potvorjene citate«, da uporabljam argumente ad hominem, da ga stigmatiziram in inkriminiram, da potvarjam, anatematiziram, da ravnam samovoljno, da ga črnim, da mu podtikam, da pišem kozerije in pamflete. »Ker ostajam tako – piše Pediček – vpričo takšnega ‚znanstvenega‘ in etično-moralnega postopka, v katerem ne ponudi dr. Šter nobenega strokovnega protiargumenta, brez besed – . . .«

Kako brez besed je ostal, kažejo že naštetí očitki (ki jih za njegov sorazmerno kratek odgovor ni ravno malo).

Žal moram že na začetku ugotoviti, da njegov odgovor nikakor ni zgled »serioznega strokovnega pisanja«, ampak prej kar dober primer tistega, kar očita meni.

1. Vaje v slogu

Zakaj sem za stil svojega pisanja izbral glosó, je dovolj razvidno že iz samega članka, zato tega ne mislim ponavljati. Tudi se mi ne zdi potrebno zaradi tega zagovarjati. Mislim pač, da je tudi o resnih zadevah moč pisati glose, da ironija ni nič manj resna od resnega pisanja. Če je Pediček drugačnega mnenja, je to pač njegova pravica, ki mu je prav nič ne zamerim.

Že v prvem odstavku Pediček zapiše, da sem ga »identificiral kot grobarja (naše) socialistične morale«. Ne mislim, da je Pediček tole zapisal zlonamerno, toda, kdor nasprotniku očita vsemogoče nečednosti, bi se moral še posebej paziti, da se njemu samemu ne bi pripetilo kaj takega. Ni treba pretirano pozorno brati mojega članka, da bi bilo *povsem očitno*, da ga ne označujem za grobarja socialistične morale, temveč *pouka* socialistične morale v šolah. Vse, kar je Pediček napletel na tej spregledni razliki, imam zato za *neutemljeno*.

Na koncu svojega odgovora pa Pediček takole povzema svoje ugotovitve: »Uporablja pa (Šter namreč) naslednjo svojo ‚znanstveno metodolo-

gijo'. Najprej navaja nekaj poljubno iztrganih misli iz zapisa svojega 'sogovornika'. Zatem pa zvari povsem svojevoljni sklep brez vsake zveze z navedenim. Vanj vlepi eno ali drugo inkriminirao metaforo. Ta svoj sklep postavi v navednice, da lahko tako vse to pripiše oziroma podtakne piscu . . .«

Najbolj »nazoren primer, kakšno znanstveno metodologijo uporablja dr. Šter pri navajanju tujih misli«, je po Pedičkovem mnenju tale. Pediček najprej citira svojo misel: »Vse to pa ni zavzemanje za nevtraliziranje pedagoške znanosti, temveč je zavzemanje za njeno osvobajanje vsega, kar je nanjo nalepil odtujeni državni ter družbeni institucionalizem skozi vekove. *Pedagogika* je namreč *znanost* o eni izmed sestavin ali pojavnosti človekovega dela, ki je izobraževanje kot sklop učenja, usposabljanja in izpopolnjevanja. *Vse drugo v njej je strupena zel*. Le prek te opredeljenosti svojega predmeta lahko ustvarjalno pomaga svoji družbi dela in svobodnih tehničnih proizvajalcev ter svobodnih duhovnih ustvarjalcev.« Nato pa doda: »In kaj naredi dr. Šter s to mojo mislijo v svoji kritiški alkemiji? Tole zapiše: '*Pedagogika* je *znanost* (. . .), vse drugo v njej je *strupena zel*.' Je tu treba karkoli reči?«

Kje so tu kakšne »poljubno iztrgane misli«, »samovoljni sklep«, kje kakšen »svoj sklep, postavljen v navednice« in »podtaknjen piscu«? Zares presenečen sem, da je to Pedičku »*najbolj nazoren primer*« tega, kako jaz *potvarjam* njegove misli in mu *podtikam* drugačne trditve. V gornjem citiranju sem v originalnem Pedičkovem tekstu podčrtal to, kar sem citiral, da bi bilo že vizualno očitno, kaj in kako je z mojim citiranjem. Tudi danes ne vidim v tem primeru *nikakršnega* podtikanja in podobnih nečednosti.

Četudi bi moral »*najbolj nazoren primer*« zadostovati za ponazoritev – tokrat Pedičkove metode –, naj se vendarle dotaknem še enega njegovega primera moje metode.

Pravi, da sem točno citiral njegovo nasprotovanje posebnemu izobraževanju učiteljev za družbenomoralno vzgojo v osnovni šoli, ki ga Pediček označi tudi kot »*laiško klerškost*«. Zdaj se pritožuje, ker nisem v celoti navedel nadaljevanja njegove misli. Namesto tega, da sem zapisal takole: »Ta *laiška klerškost* je *strupena zel*, ki jo je treba iztrebiti.« To pa, da nima nobene zveze s Pedičkom, »saj izoblikuje dr. Šter mimo povednosti moje misli svoj brezvezni sklep, ga opremi z navednicami, da ga s tem naredi mojega, ter mi takšnega podvali, da me tako mimo vsake strokovne argumentacije tem laže poljubno stigmatizira in anatematizira«. Gledal sem in gledal ter ugibal, s kakšno metodo je Pediček to našel v moji glosi. Tam je ta sporni stavek zapisan takole: Ta »*laiška klerškost*« je »*strupena zel*«, ki jo je treba iztrebiti. *Narekovaji niso tam, kjer jih vidi Pediček*, pa tudi to, *čigava misel* (sklep) je to, je dovolj očitno!

Pediček mi na koncu pošilja še delavski kombinezon, da bi za družbenomoralno vzgojo tudi kaj naredil, namesto da se ukvarjam le z neko vzvišeno kritiko kritikov družbenomoralne vzgoje. Pediček se je potrudil

in odkril, da sem dr. (najbrž je za ta trud imel svoje razloge), bolj pomembno pa bi bilo, ko bi se pozanimal o mojem delu za družbenomoralno vzgojo, preden mi pošilja kombinezon. Glede tega mojega dela se mirno lahko postavim h komerkoli, še zlasti ker sem vse to počel ob svojem poklicnem delu, torej tako rekoč iz hobija.¹ Čeprav tega nisem počel zato, da bi dobil kolajno in se tolkel po prsih, si – čeprav sem zaradi tega dela doživljal često zelo nemoralne napade in celo onemogočanje, da bi se enakopravno branil – vendarle ne smem dopustiti, da bi mi zdaj, po petnajstletnem popoldanskem nošenju kombinezona, kdo očital, kako mi je le do bele srajce.

Toliko o Šterovi – in hkrati Pedičkovi – metodi. Torej dovolj o naju, pomembnejši je predmet polemike.

2. Izobraževanje ali vzgoja

Pediček sedaj odločno izjavlja, da ni *proti programu* družbenomoralne vzgoje, da ni *proti snovi* družbenomoralne vzgoje. Veseli me, da sva glede tega na istem bregu. Sporen je tedaj le *način* izvedbe, *oblika* uresničevanja te vsebine.

Če mi gre za nek program in vsebino, si moram zastaviti vprašanje, kako je mogoče v šoli najbolje doseči programske smotre. Če govorimo o družbenomoralni vzgoji, to pomeni, ali lahko (bolje) uresničimo smotre tako, da je družbenomoralna vzgoja *le sestavina drugih predmetov* ali pa *le samostojni* predmet ali pa *oboje* (Enako seveda velja za usposabljanje učiteljev za ta pouk).

Pediček sodi, da mora *vsaka vzgoja* potekati v *procesu izobraževalnega dela*, ki ima nadalje temelj v ustrezni znanosti. Kaj iz tega logično izhaja? Mislim, da iz takega pojmovanja logično izhaja zahteva *po posebnem, samostojnem predmetu* za moralno vzgojo, saj je očitno, da *le v okviru drugih predmetov in dejavnosti* take vzgoje ni mogoče uresničiti, razen če ni kdo pripravljen verjeti, da recimo zgodovina, slovenščina, fizika itn. v okviru svojega programa in nalog tudi že uresničijo izobraževalne in vzgojne smotre družbenomoralne vzgoje.

Toda Pediček naredi salto. Najprej dokazuje, da mora biti vzgoja immanentni del izobraževanja, potem pa ostro zavrne vsako družbenomo-

¹ Naj Pedičku prihranim trud pri preverjanju te moje trditve in mu nekaj tega navedem:

– Sem soavtor učbenikov za 7. in 8. razred za družbenomoralno vzgojo (Ljubljana 1977). To sta bila *prva* učbenika, čeprav je predmet obstajal že dvajset let.

– Napisal sem brošuro o morali (Socialistična morala in morala v socializmu, Ljubljana 1981), ki je lahko tudi priročnik za učitelje družbenomoralne vzgoje.

– Napisal sem tudi brošuro o pouku družbenomoralne vzgoje (Ali se marksizma lahko naučimo? Maribor 1983).

– Nastopal sem z referati na večini posvetov o družbenomoralni vzgoji, ki jih je organizirala PA v Mariboru, z referatom na jugoslovanskem simpoziju o moralni in družbeni vzgoji (Beograd 1976), z referati na različnih simpozijih in posvetih o morali (Svetozarevo 1983, Split 1983, Kumrovec 1984) itd.

– Sodeloval sem v več seminarjih za učitelje družbenomoralne vzgoje.

– Napisal sem več člankov o morali in moralni vzgoji.

ralno vzgojo v okviru posebnega, samostojnega predmeta. Tak predmet mu je laiška klerškost, ideološkost, nekaj izumljenega, nazadnjaškost ipd. Če je torej moralna vzgoja možna le v okviru ustreznega moralnega izobraževanja, kako je potem možno, da se uresniči le preko *ne-moralnega izobraževanja*, le preko drugih predmetov, ki lahko *le priložnostno* in *nesistematično* moralno izobražujejo in vzgajajo?!

Matematiko (recimo) imajo učenci 8 let 3–4 ure tedensko, moralno pa se je mogoče izobraziti in vzgojiti že mimogrede, že priložnostno! Ali tako stališče ne pomeni dejansko (ne glede na avtorjev namen) zavzemanje *za ukinitev* moralne vzgoje?!

Možna je še ena razlaga tega paradoksa. Zdi se, da Pediček – in ne le on – ve le, da v 7. in 8. razredu obstaja družbenomoralna vzgoja kot samostojen predmet, in iz tega sklepa, da obstaja kot »čista« *vzgoja*. Zdi se torej, da *le iz imena* sklepa na vsebino in izvedbo. Če bi ta predmet obstajal res le kot »čista« *vzgoja* – če je kaj takega *sploh možno* – potem bi to vsekakor bil drill, parolarstvo, *moralizatorstvo*. Podobna pojmovanja in težnje so obstajale in *obstajajo* pri delu prosvetnih funkcionarjev. To se je odrazilo tudi v imenu predmeta. O neprimernosti teh teženj in neustreznosti tega imena sem pisal (med drugim) tudi v glosi Grobarji socialistične morale.

Sklepanje na smotre, vsebino in izvedbo zgolj iz imena družbenomoralna *vzgoja* je morda opravičljivo za laike, je pa neresno (in – četudi nehoteno – zavajanje javnosti) za Pedička kot poklicnega znanstvenika na pedagoškem področju.

Da družbenomoralna vzgoja ni tako zasnovana, je lahko vsakomur, kdor je prebral učni načrt, očitno. Ker je sporna ravno samostojnost tega predmeta v 7. in 8. razredu, naj navedem nekaj mest iz učnega načrta, ki govore prav o tem (vse podčrtal J. Š.):

»Z družbenomoralno vzgojo želimo otroke in mladostnike idejnopoli-
tično izobraževati in vzgajati, jih usmerjati tako, da bodo imeli *zavesten*
odnos do naše in svetovne stvarnosti.«

»Naloga družbenomoralne vzgoje kot posebnega predmeta v 7. in 8.
razredu je, da ob njem *urejujemo, dopolnjujemo, posplošujemo in poglob-*
ljamo teoretična in praktična spoznanja o družbenih in moralnih pojavih,
ki so jih učenci srečali v nižjih razredih osnovne šole in zunaj nje.«

»Tudi pri družbenomoralni vzgoji si morajo učenci pridobiti *dovolj*
poglobljena spoznanja o bistvenih problemih človeka v naši družbi in v
svetu ter o *moralnih dilemah*, ki jih rešujejo. *Na tem si gradijo in oblikujejo*
vrednostno presojanje, ki jim omogoča pozitiven čustveni in vrednostni
odnos do naše družbe in do naprednih pojavov v svetu. Seveda lahko v
nekaterih urah dajemo prednost spoznavnim ciljem, v drugih vrednost-
nim, *največkrat pa gre za oboje*, kar čim bolj učinkovito povežemo z
neposrednim ravnanjem in delom.«

Tudi navodila v prejšnjem učnem načrtu družbenomoralne vzgoje
jasno poudarjajo tako zasnovo:

»Vsebina družbenomoralne vzgoje je zasnovana tako, da prikazuje temeljna spoznanja o:

- vrednotah socialistične morale,
- moralnih vidikih naših družbenih odnosov,
- racionalni organizaciji samoizobraževanja,
- družbenomoralnih vprašanjih sodobnega sveta.

Navedene sestavine družbenomoralne vzgoje so delno prisotne tudi v drugih predmetih in *dejavnostih* osnovne šole. Naloga družbenomoralne vzgoje kot posebnega predmeta (v 7. in 8. razredu) je *predvsem* v tem, da *načrtno uredi, dopolni in sintetizira praktična in teoretična spoznanja* o družbenomoralnih vprašanjih ter razvija in usmerja *moralno zavest* učencev. Tako bodo učenci vsebino predmeta ne samo čustveno doživljali, temveč tudi *intelektualno spoznavali in vrednotili. Zavestno spoznavanje* družbenih odnosov, razvijanje hotenja za aktivno sodelovanje v družbenem življenju zahtevajo *sistematično* vzgojno delo, ki skladno dopolnjuje vzgojno dejavnost drugih predmetov, in zato le priložnostno obravnavanje družbenomoralnih vsebin v okviru drugih predmetov nikakor ne zadošča.«

Zdi se, da te formulacije prav poudarjajo, kako vzgoja ne more in ne sme potekati izven izobraževalnega procesa (in življenja ter dela šole). Prav zato se v 7. in 8. razredu družbenomoralna vzgoja pojavlja kot samostojni predmet, saj je *le tako* mogoče uresničiti njene smotre.

Zdi se tudi, da je prav to tisto, kar terja Pediček. Zakaj mu je potem samostojni predmet voluntarizem, klerškost ipd.?? Zakaj se zavzema za ukinitve tega predmeta?

Enako logiko zasledimo pri Pedičkovem nasprotovanju usposabljanja učiteljev za pouk družbenomoralne vzgoje. To naj bi imelo celo kup uničujočih nasprotij in negativnih posledic. Kakšnih, nam *ni zaupal*.

Če je moralna vzgoja možna le v izobraževalnem procesu in če izobraževanje učiteljev oziroma »pedagoških delavcev« ne more potekati izven znanstvene vsebine – kot dokazuje Pediček –, zakaj potem naenkrat odreka utemeljenost *posebnega* izobraževalnega programa za učitelje družbenomoralnega pouka (v 7. in 8. razredu)?² Ali to ne pomeni, da je *moralna vzgoja možna brez znanja, brez izobraževanja, brez znanosti*? Ali lahko izvaja družbenomoralno vzgojo (v 7. in 8. razredu) vsak učitelj? Ali ni to zagovarjanje *šarlatanstva*?! In če je tako, kam to pelje prakso pouka?

Nestrokoven učitelj bo gotovo poučeval nestrokovno in s tem povzročil kopico negativnih posledic, med temi tudi moralno diskreditiranje predmeta, in to tako pri učencih kot v javnosti. Kakšna bo logična naslednja zahteva ob taki praksi? Mar ne zahteva po odpravi takega predmeta?!

Zares nenavadno je, da so različni prosvetni organi v *desetletjih* naredili *zelo malo ali nič* (tako na normativni kot praktični ravni) za

² Organizacijske rešitve se mi pri tem zdijo postranskega pomena.

strokovno usposobljenost učiteljev družbenomoralne vzgoje. Ob tem so le redki posamezniki spraševali po odgovornosti. *Bi bilo enako, če bi se to dogajalo pri kakšnem drugem predmetu* (od matematike do telesne vzgoje)??? *Kako si pojasniti, da ima socialistična družba tak odnos do svoje morale?*

Pripravljen sem iskreno verjeti zatrditvam teh prosvetnih funkcionarjev kot tudi Pedička, da so proti ukinitvi družbenomoralne vzgoje, toda nasprotovanje oziroma ukinjanje vseh *nujno potrebnih pogojev za teoretično (racionalno) utemeljeno družbenomoralno vzgojo* (tj. posebnega predmeta v 7. in 8. razredu, posebnega usposabljanja učiteljev za ta pouk, učbenika) *dejansko vodi k likvidaciji predmeta*.

Družbenomoralna vzgoja in dogajanja okoli nje niso nekaj izoliranega, temveč padajo v določen širši družbeni kontekst, s čimer dobijo novo razsežnost.³

MACA JOGAN

Materinsko (narodno) vprašanje

Že vrsto let me muči vprašanje, ki nikakor ni le moje, zato sem se odločila, da ga končno zapišem; dolgo sem pričakovala, da bo to storil kdo drug, ker pa tega v javnem sporočanju nisem zasledila, ne nameravam več odlašati. K zapisu me spodbujajo tista načela o enakopravnosti med jugoslovanskimi narodi, ki so se mi že v šoli vgnezdila v zavest in h katerim se je treba večkrat zatekati, kadar vrednotimo nekatere pojave v našem vsakdanjiku. Tako vsakdanji pojav, da marsikoga sploh več ne vznemirja, je razširitev uporabe srbohrvaškega jezika (kot z ustavo določene izjeme za poveljevanje) na vsa področja obstoja in delovanja JLA. V zavesti marsikoga se je že utrdila predstava, da je vse, kar je povezano z vojsko, pač normalno povezano tudi s sporazumevanjem v srbohrvaščini. Zato smo priča pojavom, ki so precej daleč od načel o enakopravnosti in spoštovanju samobitnosti vsakega naroda v Jugoslaviji.

Naj kot primer navedem samo dvoje: sprejem v JLA in prisega (čeprav je sfer še več – npr. kulturna dejavnost itd.). Ti dve dejanji očitno nista poveljevalne narave, zato nikakor ne more biti samoumevna sedanja praksa. Ta pa je takšna, kot nam jo prikazujejo tudi množična občila. Ob sprejemu novincev v JLA v začetku avgusta 1984 nas je ljubljanska TV v dnevniku seznanila s prijaznim sprejemom v glavnem mestu SR Slovenije (verjetno ni bilo drugače po drugih sprejemališčih): fantje in dekleta so

³ Na teoretično ofenzivo različnih sil proti socialistični morali in šoli sem hotel opozoriti v prispevku za Zihnerlove dneve 85 (Šola je institucionaliziran genocid).

bili že od daleč pozdravljeni z velikim napisom »*Dobro nam došli drugovi i drugarice!*«. Tako sem si zapisala ta pozdrav in vem, da nisem bila edina, ki sem se takrat vprašala, ali je takšen napis res najbolj skladen z načeli o spoštovanju narodne enakopravnosti, ali morajo že na prvem koraku pripadniki slovenskega (in tudi npr. makedonskega) naroda trčiti na ponižujoč položaj in končno, kako bi se počutili denimo srbski starši, če bi moral njihov otrok ob vojaški suknji prevzeti tudi drug (morebiti slovenski) jezik. Pozorno sem prisluhnila tudi poročanju (v besedi in sliki) o slavnostni prisegi čez nekaj tednov – spet samo v enem jeziku (seveda »uradnem«).

Kot mati bodočega vojaka in kot pripadnica slovenskega naroda se ob takšnih pojavih sprašujem: zakaj se v vsakdanji praksi ne uresničujejo obljube in načela AVNOJ-a in zakaj se ne nadaljuje s tisto tradicijo, ki jo je začela oblikovati partizanska vojska v Sloveniji zlasti po 2. zasedanju AVNOJ-a. Iz izvirnega zapisnika o sestanku slovenske delegacije s tovarišem Titom 1. XII. 1943 (Prešernov koledar 1985, str. 51) lahko sklepamo, da bi moralo biti drugače: »Tov. general Avšič sproži vprašanje jezika v naši vojski in poudarja, da je v preteklosti prav to vprašanje vnašalo v vojsko veliko nezadovoljstvo. Tito nato odgovori: jasno, povsem jasno je, vi ste slovenska vojska, zato morate imeti v njej slovenski jezik od vrhovnih komand do najnižjih edinic.«

Ko je glavni štab NOV Slovenije s 1. majem 1944 uvedel slovensko poveljevanje, je bilo ob tem nedvoumno poudarjeno: »S tem, da bo imela naša narodnoosvobodilna vojska svoja slovenska povelja, ne bomo rahljali udarne moči in sposobnosti naši skupni narodnoosvobodilni jugoslovnski vojski. Nasprotno! Njena moč in sposobnost bosta še večji, ker se bosta slovenski vojak in naša vojska, ki je sestavni del jugoslovanske osvobodilne vojske, mnogo hitreje dvigala in utrjevala, ker bo povelja razumel naš borec.« V sodobnosti pa ne gre za poveljevanje, ampak za drobtinice, za druge dejavnosti, ki sodijo v okvir JLA.

Če bi imeli v Ustavi zapisano, da je obvezen jezik za vse sporazumevanje v JLA srbohrvaški, potem ne bi prišla do sklepanj o neenakopravnosti. Dokler pa tega nimamo, *sprašujem vse odgovorne, kdaj se bo spremenila sedanja (neutemeljena) praksa*. Zahteve po večji narodni enakopravnosti v JLA ni mogoče razumeti kot rušenje enotnosti, temveč kot zahtevo po uresničenju nujnih pogojev za ohranitev človekovega in narodnega dostojanstva v tem okviru.

STANE JUŽNIČ

Kriza v Južni Afriki

Južna Afrika, današnja republika tega imena, je prav gotovo močno specifičen in hkrati zapleten nasledek *razvoja perifernega kapitalizma* ter skrajno zamotan *preostanek kolonialnega sistema*. V tem smislu so znaki krize, ki pretresajo to državo, ne le mnogoštevilni, različni od katerekoli krize v sodobnem svetu, marveč so tudi pota njenega razreševanja v marsičem nepredvidljiva.

Na dva vidika »zaostalega« kolonializma gre najprej opozoriti, če se hočemo dokopati vsaj do približne podobe sedanjega stanja:

– Tip kolonizacije v Južni Afriki je bil, naj ga tako imenujemo, pravzaprav hibriden. Utemeljila se je in se z globokimi koreninami, podobno kot v ameriškem »novem svetu«, zasedrila v njem manjšina prišlekov iz Evrope, ki pa avtohtonega afriškega črnega prebivalstva vendarle ni utegnila in zmoгла izničiti. Ostalo je večinsko.¹ Konflikt je imel kulturne civilizacijske in še posebej družbeno-razredne razsežnosti, vendar pa je bil v marsičem omejen na izrazito rasno nasprotovanje. Temu bi rekli »notranji vidik« južnoafriške krize.

– V svojem razvoju pa je bila Južna Afrika razklana v različnost izolacionističnih teženj večjega dela bele manjšine, Burov, ki so utemeljili posebno identiteto, izvirajočo iz miselnosti dvojne obsedenosti: črnske večine in gospodarskih teženj drugega, manjšega dela bele manjšine, pretežno angleškega porekla. Mentaliteta poznejših priseljencev je vezala Južno Afriko z izrazito kapitalistično metropolo, Veliko Britanijo in s celotnim svetovnim kapitalističnim centrom z ekstraktivno industrijo, ki je postala svetovno pomembna proizvajalka surovin. Kot taka je Južna Afrika daleč najrazvitejši del afriške celine in v tem smislu v izrazitem nasprotju z nižjo stopnjo njene razvitosti. Od tod »zunanjí vidiki« krize.

Nasprotja

Če natanko analiziramo bodisi prvi ali pa drugi vidik krize, naletimo na zamotanost brez primere. Rasne razmere namreč niso le nasprotovanje

¹ O tem je že več zapisanega v Teoriji in praksi, 1982, št. 7–8, str. 1020–1028, pa nam vseh razsežnosti rasnih razmer ne bo treba še enkrat prikazovati.

dveh ras, marveč jih sestavlja klobčič izredne etnične različnosti prebivalstva. V vladajoči beli rasi (ki sestavlja le kakšnih 15% celotnega prebivalstva) so omenjeni Buri in so angleško govoreči, med katerimi niso le Angleži, marveč pomembne pod-skupine (na primer židovska, pa Portugalski, Grki, Italijani in posebna skupina belcev iz nekdanje Rodezije, danes neodvisnega Zimbabveja). Jezik je izrazita ločnica: Buri govorijo afrikaans, derivat holandsčine prvih naseljencev, drugi belci se oprijemajo angleščine.

Prebivalstvo Južnoafriške republike

	Število		Aktivni	
Belci	4,5 milijona	15,0%	1,355.390	28%
Mešani	2,6 milijona	8,5%	768.149	
Azijci	0,8 milijona	3,0%		72%
Črnci	21,0 milijona	73,5%	2,744.624	

Vir podatkov: International Defense and Aid Fund, London, 1980 in Centralni statistični urad, Pretoria, 11. junij 1982, kot je te podatke predstavil *Le Monde Diplomatique*, Paris, Août 1982, p. 15.

Črnci so večina (73,5% prebivalstva), pa vendar etnično neenotni. Največja etnična skupina so Zuluji in kot taki so tudi najštevilnejša »nacionalnost« (5,412.000). So pa razdeljeni na okoli 200 plemen. Druga največja črnska etnična skupina so Xhosa (2,685.000), sledijo Sotho (Severni Sotho štejejo 2,265.000 in Južni Sotho 1,793.000). Naslednja etnična skupina – po velikosti – so Tswana (1,216.000), nekaj pa je še manjših. Seveda ima vsaka svoj jezik, kar daje Južni Afriki videz izjemne lingvistične pestrosti; afrikaans in angleščina sta uradna jezika.

Kljub temu opisa deljenosti črne rase še nismo končali. V število posameznih etničnih skupin nismo všteli prebivalstva psevdo-avtonomnih držav, ki jih je v svojih mejah vzpostavila bela nadoblast kot bantustane, kar naj bi pomenilo, da so to »prave domovine« posameznih bantu ljudstev. (Transkei ima 2,500.000 prebivalcev, Bophuthastwana 1,300.000, Ciskei 636.000, Venda 358.000). Tako naj bi bilo »odloženo« okoli 4.800.000 črncev, ki nimajo več pravice niti do »domovine« v Južnoafriški republiki in so zanje »tujci«.

Vsekakor posebne zaplete ustvarja kar precejšnje število rasno mešanih, raznih »odtenkov«, ki jim pravijo Obarvani (Coloured). Štejejo kar 8,5% celotnega prebivalstva, skoraj toliko kot Buri. Kot »medrasna« skupnost so ločeni od belcev in ne-belcev. Razvili so občutke posebne identitete in s tem zna bela manjšina na oblasti od časa do časa manipulirati.

Pestrosti pa s tem ni konec. Ne bomo govorili o rasni skupini Koisani-dov, ki je v Južni Afriki staroselska (v njej so Bušmani in Hotentoti); to so fizično iztrebili in njeni preostanki živijo v puščavi Kalahari. Pač pa so pomembni Azijci, potomci priseljencev – v glavnem iz Indije (razdeljeni so

na Hindujce, 65%, in muslimane, 21%, med njimi pa je tudi nekaj kristjanov, budistov in »drugačnih«).

Nič manj ni zamotan gospodarski položaj. Južnoafriška »obrobnost« v odnosu na svetovni kapitalistični sistem ima svoje dopolnilo v izrazitem sub-kolonialnem in subimperialističnem odnosu do sosednjih, neodvisnih afriških držav. S celo vrsto dejavnikov gospodarske prepletenosti Južnoafriška republika dominira v ekonomijah svojih sosedov. Nekateri med njimi so skoraj popolnoma podrejeni zaradi kanalov zunanje trgovine, energetskih virov in zmogljivosti, transportnih povezav, pa še bistveni del deviznih dohodkov lahko prihaja v nekaterih primerih le od delavcev, ki delajo v Južnoafriški republiki.

Da bi bila podoba še bolj reliefna, je treba dodati še eno komponento. V določenem kontrastnem smislu je Južna Afrika nedekolonizirano ozemlje, še posebej, če vzamemo splošno uveljavljene tokove dekolonizacije v Afriki. Čeprav ima Južnoafriška republika kot država mednarodno priznano identiteto in se šteje za suvereno, ostaja izziv preostalega in zaostalega kolonializma s številnimi, spet notranjimi in zunanjimi implikacijami. Za nedekolonizirano jo štejejo tako v večinskem domačem črnem prebivalstvu, za tako jo imajo druge afriške države in v tem smislu se lahko predstavlja tudi mednarodni skupnosti.

Pa tudi s tem ni konec njenih zamotanosti. Južnoafriška republika upravlja Namibijo, nekdanjo nemško Jogoazahodno Afriko, ki jo je dobila v »začasno upravo« in po prvi svetovni vojni po naročilu Društva narodov; ta mandat ji je organizacija Združenih narodov odvzela prav v dinamičnem času splošne afriške dekolonizacije po drugi svetovni vojni.

In ta tako zamotana država ima prav poseben politični sistem. Je hrati parlamentarna demokracija, pa vendar le za belo manjšino. Le-ta je namreč utemeljila politiko aparheida, kar naj bi pomenilo »paralelni, pa vendar povsem ločeni razvoj« vsake rasne skupine posebej. Ob tem pa ima bela manjšina v rokah vse politične vzvode oblasti in se je tudi v družbenem smislu konstituirala kot »nadrazred«.

In ta in taka država je del mednarodne skupnosti. Zapleta se v njene spore in deljenosti, jih izziva in pogloblja. Prav ta izrazita vstavljenost v mednarodne povezave ponuja južnoafriški krizi dodatne in spet močno specifične razsežnosti.

Zapleti in razpleti krize se nikakor ne razvijajo mimo in zunaj te skupnosti. Južnoafriška republika ima namreč kot najrazvitejši pol periferne kapitalizma, izjemno integriranega v svetovno tržišče kapitala, kot izjemno pomemben proizvajalec »strateških« surovin, ki jih potrebujejo najrazvitejše države, pa še pomemben uvoznik blaga iz razvitih držav, veliko vlogo v svetovnem gospodarstvu. Njene zmogljivosti je treba meriti tudi v luči dejstva, da v njej nastaja skoraj četrтина celotne afriške proizvodnje. Če upoštevamo samo Afriko pod Saharo, ki ji rečemo tudi »črna Afrika«, se pokaže, da ima Južnoafriška republika s prebivalstvom, ki v celoti sestavlja 25% prebivalstva te Afrike, v njej 75-odstotno

udeležbo v kosmatem (bruto) dohodku. Dohodek na prebivalca v Južnoafriški republiki in drugih afriških državah je potemtakem v ostrem kontrastu.

Predvsem je to zato, ker je tu nastala največja ekstraktivna (rudarska) industrija v svetu, če izvzamemo Sovjetsko zvežo. V njej je zaposlenih kar 700.000 ljudi (v Združenih državah Amerike le 470.000). Gre za industrijo, ki je učinkovita in izredno tehnično opremljena. V njej pa je v veliki meri udeležen »mednarodni kapital« in transnacionalne družbe so s temeljno gospodarsko dejavnostjo v Južni Afriki bistveni pogonski dejavnik.

Gospodarski razvitosti v nasprotju z drugimi deli Afrike seveda politično dominantna skupnost belcev dodaja še dodatne prilastke, ki naj pokažejo »globalni pomen« Južnoafriške republike. Ne gre mimo učinkovite zaverovanosti v njihove »krščanske in zahodne demokratične vrednote«, ki jih zlasti Buri venomer poudarjajo; belci so tu v »afriški divjini« branilci civilizacije, državna politika pa poudarja svojo vlogo »protikomunističnega bastiona« in neprestano opominja, da je najzvestejši branik interesov, ki jih blokovsko hegemonizirajo Združene države Amerike. Ni malo v tem primerjave z Izraelom. Sicer pa se tudi južnoafriški Buri imajo za »izvoljeno ljudstvo«.

Nepredvidljivost razpleta

V tako zapletenem položaju, kot je južnoafriški, je kaj težko govoriti o takem ali drugačnem razpletu. Morda lahko le označimo nekaj »linij«, ki ga nakazujejo:

Upor črnskega prebivalstva je ne le vse redkeje zlomljen, marveč je očitno vedno boljše organizirano.

Pri tem je treba upoštevati več elementov.

Velik del črnskega prebivalstva se je detribaliziral in, naj tako rečemo, homogeniziral v svoji identiteti. Še zlasti s prilivom tega prebivalstva v mesta se kljub pregradam in zavoram, ki jih postavlja zakonodaja apartheida, oblikuje ne-plemenska in, naj tako rečemo, južnoafriška »narodnost«, ki jo veže le pripadništvo tlačeni črni rasi. Tako torej črnsko prebivalstvo prehaja v kakovostno nove, morda bi jim rekli, višje oblike socialnega konglomerata. Ni nezanimivo povedati, da ta proces v Južnoafriški republiki poteka hitreje in bolj učinkovito kot v sosednjih, »čisto črnih« afriških državah, kjer obstaja »domača oblast«, pa se kljub temu etnična rivalstva, ki jim na kratko rečemo tribalizem, poglobljajo in ne izginjajo. To pomeni, da se zaradi rasnega konflikta krepijo procesi »nacionalnega formiranja« iz raznovrstnih etničnih skupin, kar bi morda lahko primerjali tudi s položajem v Združenih državah Amerike.

Nastal je in že politično nastopil nov črnski srednji sloj, v katerem je izobraženost v primerjavi s splošnimi afriškimi standardi večja. Tega

razvoja z apartheidom in diskriminacijo do »črnskega šolanja« in dviga v razrednem smislu ni bilo moč zaustaviti, kajti bil je v *logiki kapitalističnega razvoja*. Dinamičen gospodarski razvoj je potreboval izobraženo delovno silo. Kapitalistično podjetništvo, ki mu je cilj maksimalizacija profita in se ne ozira na druge »kriterije«, je tako rekoč preskočilo in, naj tako rečemo, zanemarilo burske rasne predsodke. Logika kapitalističnega gospodarjenja je pač drugačna. Še posebej so objektivno zoper apartheid nastopale transnacionalne korporacije, ki jih ideologizirana rasna načela pravzaprav niti ne zanimajo. Spet se nam ponuja paralelizem, denimo med razmerami, v katerih sta si stala nasproti severnoameriški industrijski Sever in poljedelski, sužnjelastniški Jug v tako imenovani secesijski, državljanski vojni 1861–1865, in bursko miselnostjo v nasprotju s kapitalistično.

V posebnem smislu pa nastajajo v Južni Afriki še nova, specifična nasprotja. Med njih gre vsekakor šteti nasprotje med tribalno strukturo, ki jo želi vlada konzervirati v omenjenih banstustanih, in detribaliziranim mestnim črnskim prebivalstvom. To nasprotje ima prav gotovo tudi svoje politične nasledke in ti marsikaj močno zapletejo. Še posebej je v precepu »elita«, ki ji je kot »domači oblasti« dano upravljati bantustane: prav apartheid s politiko bantustanizacije je to elito utemeljil, hkrati pa so bantustani revni in nerazviti in polni potencialne socialne dinamike. Vlada sicer more in ume manipulirati s črnsko deljenostjo, pa vendar je položaj elite v bantustanih neodločen.

Vse to je treba upoštevati, ko razmišljamo o upiranju apartheidu, ki ima nujno množično podlago prav v črnski večini. Rasa, ki je postavljena na samo dno ne le rasne, marveč vsake družbene hierarhije, se najbolj upira. Če pa naj bi bil njen upor uspešen, mora obvladati dejavnike lastnih deljenosti in razdorov.

Ima pa prav upor črnske večine že dokaj dolgo zgodovino, saj se je začel razvijati skoraj vzporedno z nastankom južnoafriške državnosti, če računamo, da so njene izhodiščne točke v kompromisu med britansko kolonialno upravo in burskimi nezadržnimi težnjami k neodvisnosti. (Mislimo na ustanovitev Južnoafriške unije l. 1910, in sicer s pripojitvijo britanskih kolonij Cape in Natal, s pridruženimi Transvaalom in Svoobodno državo Oranje, ki so ju utemeljili Buri v boju zoper britansko nadvlado). Leta 1912 je bil ustanovljen Južnoafriški domačinski svet (South African Native Council), pozneje preimenovan v Afriški nacionalni svet (African National Council). Že ob ustanovitvi je šlo za črnsko organizacijo, ki seka plemeske meje. Program je bil, naj tako rečemo, enostaven: boriti se za politične pravice črnske večine, širiti zavest, izobrazbo in delovne sposobnosti te večine. Prvi boji so bili naperjeni zoper rezerve, v katerih so zlasti veliki rudniki »hranili« črnsko delovno silo, pa še posebej zoper obvezne propustnice (tako imenovani »pass«, posebno dovolilnico, brez katere črnskemu prebivalstvu ni bilo dovoljeno gibanje zunaj plemenskih »področij«). Akcija je segla tudi na organiziranje črnskih sindikatov (1919), čeprav jih vlada ni priznavala.

Ko je burska Nacionalna stranka (1948) prevzela oblast in uvedla apartheid kot z zakoni varovano politiko, je črnske organizacije kmalu odpravila v ilegalo. Tako je (l. 1960) postal ilegalen Afriški nacionalni svet. Prav v tem času je namreč vodstvo prehajalo iz rok starejše garde k mladim izobražencem in sindikalcem. To je seveda pomenilo njegovo radikalizacijo; Panafriški kongres (Panafrikan Congress), ki je političnim zvezam s progresivnimi silami bele manjšine, pa tudi tistimi, ki so med črnici vodili zmerno politiko, nasprotoval, se je leta 1959 razcepil. Najaktivnejši del je postal Konvencija črnega ljudstva (Black People's Convention), ki je imela gonilno silo med študenti. Gibanje je bilo znano tudi kot »črnska zavest« in je bilo zlasti dejavno v črnskih predmestjih velikih mest.

Postopoma se je izoblikovala tudi široka fronta, ki nasprotuje apartheidu in se imenuje Združena demokratična fronta (United Democratic Front). Bila naj bi »nadržasna« koalicija in prek nje naj bi deloval tudi Afriški nacionalni kongres (African National Congress), ki je bil pred 25 leti prepovedan. Njegov najvidnejši voditelj je Nelson Mandela, obsojen na dosmrtno ječo. Mandela je postal simbol črnkega upora.

Med združeno demokratično fronto Nacionalnim forumom (National Forum), ki je znan tudi kot Azapo (Azanian People's Organization, Organizacija azanijskega ljudstva)² ni popolne povezave. Nacionalni forum je prav tako »združujoča fronta« in v njej je najmočnejše in vodilno gibanje pokojnega Steva Biko (ki ga je brčkone ubila policija, čeprav tega dejanja ni priznala); takšno vlogo je prej imel Panafriški kongres, ki ga je vodil pokojni Robert Sobukwe (njega so pregnali leta 1960). Okoli Nacionalnega foruma se zbirajo radikalnejše črnske skupine in značilnost te fronte je izrazito protiameriško stališče, kar jeokusil tudi senator Kennedy, ko je januarja 1985 obiskal Južno Afriko.

Posebno »poglavje« je delovanje »poglavarja« Gatshe Buthelesija. Za njim »stoji« »paravojaška« organizacija Inkatha, ki ima svoje korenine v ljudstvu Zulu, za katerega smo rekli, da je največja »nacionalna« skupina v Južni Afriki. Ima oborožen »polk«, imenovan Impi. Vsekakor pa je Buthelesi v protislovnem položaju: nasprotuje apartheidu in seveda zlasti ADFu, hkrati pa posredno na apartheid pristaja, ker je pač v politiko močno vpleten. Vztrajno pa poziva k enotnosti črncev.

Pojavila se je tudi Nacionalna konvencijska zveza (NCA, National Conventional Alliance), ki naj bi se borila za odpravo apartheida po mirni poti, z dogovorom oziroma kompromisom med vladajočimi belci in vladnimi črnici.

Nasilje se je stopnjevalo zlasti po letu 1961. Upor v Sowetu (črnskem getu v Johannesburgu) je bil znamenje novega obdobja ostrih konfliktov, demonstracij, krvavih spopadov s policijo. Pogrebi žrtev ostre represije so postali posebna vrsta demonstracij. Položaj je dobil dramatične razsežnosti, ko so radikalnejši črnski politiki usmerili akcijo zoper tiste črnske

² Azanija je ime, ki ga je črnska večina dala Južnoafriški republiki in tako zaznamovala svojo pravico do države, iz katere naj bi bila izključena.

politike, ki so obtoženi kolaboracionizma, sodelovanja z vlado. Akcijam niso ušli tudi nekateri voditelji indijske etnične skupnosti. Nasilje je na ta način vsekakor dobilo široka razsežja. Državni represivni aparat pa je uporabljal tudi brutalne postopke, da se je mednarodna javnost resnično vznemirila in zgražala.

Med »ogroženo«¹ belo manjšino, ki se je z bala vse boljše organiziranosti črncev in nasilja, je prišlo do napetosti, ki so pripeljale do ustanovitve »eskadronov smrti«² (podobnega nasilja, kot so ga v Argentini ali Braziliji še posebej v času vojaških režimov izvajale represivne sile na desnici). Povezanost teh »skupin«³ z vlado ni dokazljiva, vsekakor pa je to akcija skrajnežev med belci. Številne smrti so bile pravzaprav umori in žrtve so bili ljudje marksistične orientacije in vsekakor levičarsko orientirani člani upora črncev. Te akcije so izzvale še hujše nemire in tudi občutja splošne negotovosti. Mnogokaj je ostalo zavito v skrivnosti, ki so pogoste spremeljevalke ozračja splošnega nasilja.

Vlada je končno »presekala«⁴ položaj z objavo obsednega stanja (21. julija 1985) in začela množično aretirati. Aretiranim še ni bilo sojeno. Obtožila je »komuniste«⁵ za vse zlo. Sicer pa so prav Buri specialisti za obtoževanje »komunistov«⁶ za vse, kar ni v skladu z njihovimi idejami in akcijami. Obstaja sicer Komunistična partija (ki je v ilegali ali pa razpršena v izgnanstvu po letu 1950), verjetno povezana z ANC, pa vendar je poenostavitev, sicer znana tudi iz drugih represivnih desničarskih režimov, vsekakor brez dokazov, razen seveda v tem smislu, da ima lahko pomembne propagandne učinke in še zlasti lahko »miri«⁷ severnoameriško vlado in javnost. Policija je pogosto specializirana v sejanju napačnih obvestil, vlada pa se obdaja s poenostavljenimi floskulami, s katerimi »pojasnjuje«⁸ položaj. Vsekakor je možno reči, da se na ta način močno oddaljuje od svetovnega javnega mnenja. Včasih so za naša, naj tako rečemo, nekoliko že priostrena ušesa, uradne izjave kar prismuknjene. Naj vzamemo le tiste o francoski vladi, ki je izvedla blagi pritisk nanje.

Uradna politika se verjetno krha, vsekakor pa je – po svojem zunanjem videzu – še zasidrana v politični organiziranosti Burov, ki pravzaprav nima nikakršne enakovredne protiuteži. Monolitost burskega nastopanja pa je po številnih zakonih sodeč že stvar preteklosti. Vlada ni več povsem pogodu burskim skrajnežem, ne more povsem računati na »liberalnejše«⁹ dele angleško govorečega prebivalstva med belci.

Prva indikativna najava manevriranja vlade je seveda potekala v zapletenih rasnih razmerjih. Popuščanje je najprej naklonjeno tistim nebelim, ki niso popolnoma črni. To pomeni, da so dovolili določeno politično soudeležbo »obarvanim«¹⁰ (Coloured) in Indijcem. Ustanovljen je bil, na primer, Predstavniški svet obarvanega ljudstva (Coloured People's Representative Council), Indijcem pa je omogočena delna soudeležba v parlamentarnem sistemu.

Popuščanje črnski večini so manj izrazita. Pač pa je vlada nekoliko omilila ekstremne rasistične zakone. Dejstvo, da je okoli 10 milijonom

črncev dovoljeno živeti na področjih, ki so rezervirana le za belce, je priznanje določenega stanja, ki bi ga bilo mogoče spremeniti le s popolno disrupcijo gospodarstva. Odprava 16. člena tako imenovanega zakona o nemoralnosti (Immorality Act), s katerim so bili spolni odnosi med rasami strogo prepovedani, je prav tako nekakšno popuščanje. Hkrati je tudi to priznanje, da ni malo tistih, ki jim zapovedi o »rasni čistosti« niso preveč mar. Sicer pa številčnost »obarvanih« kaže, kako malo je bilo nekaterim v zgodovini Južne Afrike do ločenosti spolnih odnosov.

Lahko rečemo, da je že marsikaj iz »realne politike« razvidno tudi v političnem režimu Južnoafriške republike. Vlada se mora prilagajati logiki kapitalizma, o kateri smo govorili. To je obrazložitev njenega oportunizma, ki pušča na desnici resnično »trde« konzervativce, ki jim je politika rasne ločenosti sveto načelo. Ugotoviti je moč tudi, da se sestava vlada-joče stranke (Nacionalne) spreminja, polni se z liberalnejšimi Angleži.

Prav gotovo pa režim pričakuje še večjo stopnjo sodelovanja »zmer-nih« – ne le iz skupnosti obarvanih in Indijcev, marveč tudi iz vrst črnske večine. V tej nastaja razvidna in že razredno opredeljena buržoazija. Omenjeni razdor, ki ga povzroča vladajoča politična elita v bantustanih, tudi ni majhna pomoč beli vladi. Razredne zavezanosti, ki trenutno največ govorijo o »mirnih rešitvah« in zoperstavljenosti »neredom in nasilju«, bodo prejkoslej imele veliko in morda odločujočo vlogo pri preseganju južnoafriške krize.

Politika »zahodnih« sil

Tako kot je kriza v Južnoafriški republiki zapletena, so taka tudi stališča njenih tako ali drugače opredeljenih in odvisnih zaveznikov. Politika apartheida postaja v posebnem smislu mučna zadeva za »zahodni« svet, ki se želi krasiti z načeli demokracije, spoštovanja človekovih pravic in tako naprej. Kot drugod, kjer teh »načel« ni moč uveljaviti, ker blokovska miselnost in določenosti prevladajo nad njimi, je očiten tudi precep glede Južne Afrike. Po eni strani ni mogoče mimo zgražanja svetovne javnosti, po drugi strani konkretno politiko določa strah pred »izgubo« Južne Afrike. Kar zadeva Združene države Amerike, ki imajo tudi v odnosu do Južne Afrike odločilno vlogo, pa je precep še večji, ker je razviden pritisk lastne črnske skupnosti zoper podporo južnoafriškemu režimu.

Gre pravzaprav za nevidno balansiranje nasprotujočih si dejavnikov, ki določajo politiko »zahodnih« sil. Morda je le strah pred socialno revolucijo v Južni Afriki najbolj delujoča »utež«. Vsekakor so še posebej v sedanji administraciji v Združenih državah Amerike najbolj zainteresirani za določeno »evolutivno pot«. Na to kažejo tudi izjave predsednika Ronalda Reagana (značilen je njegov intervju 26. avgusta 1985). Želen bi bil kompromis, ki ne bi v ničemer omajal stabilnosti Južnoafriške repu-

blike in bi hkrati zagotovil postopni prehod na zmernejšo rasno politiko. Značilno je opozorilo, da Sovjetska zveza že »otežuje zadeve« in ni nelogične obtožbe, da se želi okoristiti z južnoafriškimi razmerami. Gospodarske sankcije nikakor ne pridejo v poštev, pa četudi bi jih morda določil Kongres.

Mnoge transnacionalne korporacije seveda že razmišljajo o odhodu z južnoafriškega ozemlja, ker pač mislijo zgolj na varnost investicij. Vlada Združenih držav Amerike pa ima »širše interese«. Ni treba pozabiti, da so po letu 1980 (do leta 1983) Združene države Amerike vse bolj odvisne od uvoza »strateških mineralov« iz Južne Afrike. Tako je prišlo od tam 61% kobalta, 55% kroma, 49% platine, 44% vanadija, 39% mangana. Če bi uvoz teh surovin prenehal, bi to prizadelo celo vrsto industrij v Združenih državah Amerike in ogrozilo zaposlitev več kot treh milijonov delavcev.

Še več, Združene države Amerike se bojijo, da bi zaradi odhoda zahodnih multinacionalk »prazen prostor« utegnili zapolniti rivali. Tako se najbolj bojijo Japonske. Delež Združenih držav Amerike na južnoafriškem trgu je namreč v zadnjih štirih letih že padel od 70% na 48%.

Vsekakor je Južnoafriška republika gospodarski partner, s katerim je treba računati. Zahodne sile morajo vsekakor upoštevati, da je opravljala zanje dve temeljni funkciji:

- zagotavljala je »varnost« in za sile Severnoatlantskega pakta zavarovano prehodnost pomorske poti okoli Rta dobre nade, kar pomeni izjemno pomembno strateško povezanost Atlantskega in Pacifiškega oceana, saj se po njem prevaža 60% nafte za Evropo;

- zagotavljala je dovoz strateško pomembnih surovin.

Je pač prva svetovna proizvajalka zlata, diamantov, vanadija (potrebna v letalski industriji), magnezija (brez katerega ni moč proizvajati specialnega jekla), kroma (ki ga rabijo tudi za obdelavo izstrelkov), platine (s katero čistijo pline), itd.

Zato hočejo ohraniti Južnoafriško republiko kot »državo, ki funkcioniira«. Seveda je očitna dilema, kako to storiti. Naraščanje rasne napetosti bi utegnilo izzvati socialno revolucijo, njene posledice bi lahko bile, kot je to bilo pogosto ob nasilnih dekolonizacijah, preusmeritev v notranji ureditvi države. Še posebej radikalnejši elementi v črnem uporniškem gibanju ne skrivajo protikapitalističnih usmeritev. Protikolonialna revolucija je prav v tem pokazala določeno zakonitost. Še posebej pa se »zahodni« interesi bojijo, da bi spremembe v Južni Afriki pomenile tudi premik k »drugačnim« mednarodnim povezavam, morda celo usmerjenim k nasprotnemu bloku.

Sosedje države

Le spotoma smo omenili pomembno razsežnost južnoafriške vloge na afriškem kontinentu. Sosednje države, imenovane »države prve črte«, se

nahajajo, naj tako rečemo, v izrazitem dialektičnem nasprotju z neprimerno močnejšo državo.

Vsekakor so v prvi vrsti zainteresirane za odpravo apartheida; to bi vsaj deloma pomenilo dokončanje procesa dekolonizacije, ki se je v Južni Afriki tako močno zapletel in zaustavil. Burska prepotentnost, izhajajoča iz prepričanja o rasni inferiornosti črnih Afričanov, je, če uporabimo najmilejši izraz, žaljiva.

Po drugi strani pa so skorajda gospodarske ujetnice neprimerno razvitejše in močnejše države. Z ustanovitvijo tako imenovane Koordinacijske konference za južnoafriški razvoj (South African Development Coordination Conference ali SADCC), v kateri so Botswana, Lesotho, Swaziland, Angola, Mozambik, Zimbabwe, Zambija in celo Tanzanija, ni bilo kaj prida uspehov. Še posebej ni bilo mogoče zbrati dovolj kapitala za nameravani razvoj, ki naj bi ga članice med seboj koordinirale.

V najtežjem položaju so Zimbabwe, Botswana in Lesotho, glede gospodarske odvisnosti na podlagi trgovine in transporta, pa tudi v energetskega pogledu. Omenili smo že, da je delo v Južnoafriški republiki za države »prve črte« pravzaprav med najpomembnejšimi viri deviz. Kar 40% delavcev v Južnoafriški republiki prihaja iz sosednjih držav in kar polovica rudarjev tudi. Gre za veliko število ljudi. Kar okoli 10 milijonov jih je in prihajajo iz desetih držav. V teh državah latentno in dejansko nezaposlena delovna sila močno pritiska, da bi se južnoafriška zaposlitev na vsak način ohranila. Eden od paradoksov celotnega položaja je morda prav v tem, da je zaposlovanje v rasistični Južni Afriki silno želeno. Ponudb je neprimerno več kot povpraševanja. Gospodarska destabilizacija Južnoafriške republike naj bi imela tragične posledice za zaposlovnje delovne sile iz nje sosednjih držav. Poskusi »rešiti se« tovrstne odvisnosti so seveda obstajali. Mozambik je tudi zaradi svoje »socialistične usmerjenosti« ošibal »obliko suženjstva«, ki ga mora prenašati mozambiški delavec v Južni Afriki in ubral pota omejevanja odhoda delovne sile. Posledice teh ukrepov bi, kot kaže, za gospodarstvo Mozambika utegnile biti katastrofalne, in to v razmerah, ko je to skorajda v razsulu. Zambija je, denimo, vezana na veliko sosedo s 30% trgovinske menjave. Povsem iluzorno je razmišljati o alternativnih trgih.

Očitna je torej paradoksalnost in zamotanost stališča sosedov do Južnoafriške republike. To pa je dodatno razsežje, s katerim lahko manevrira južnoafriški režim.

Vprašanje »lojalnosti« in separatizma narodnih manjšin

Danes smo priča procesu oživljanja etnosa (etnično-identitetnih gibanj) tako v družbenopolitičnih odnosih znotraj posameznih državnih skupnosti, pa tudi v različnih vidikih mednarodnih odnosov. Politično vsebino programov etničnih gibanj določajo številne politične, ekonomsko-socialne in druge okoliščine, s katerimi se gibanja soočajo. »Lojalnost« narodnih manjšin oziroma etničnih gibanj nasploh je občutljivo politično vprašanje, ki ga ni moč natančno vsebinsko opredeliti, saj se v večini primerov ravno na njegovi podlagi vzpostavlja tisto ravnotežje med posameznimi etničnimi skupinami v narodnostno mešanih družbah, ki ga navadno pojmujeemo kot odnos med večino in manjšino. Vprašanje separatizma (in iredentizma) pa je ozko povezano s »svetimi« načeli, na katerih je zgrajena sedanja zgradba temeljne celice v mednarodnih odnosih – države, kot so »suverenost«, »teritorialna celovitost« in »neodotakljivost državnih meja«.

Oživljanje etnosa nosi v sebi možnosti za politično akcijo, vendar ne določa že vnaprej in samo od sebe niti njene narave, niti njene intenzivnosti. Celo nacionalizem, ki sicer razvija določene ideale, kot so avtonomija, enotnost in identiteta, sam od sebe ne nakazuje posebne strategije za doseganje teh ciljev. Te strateške izbire lahko označuje težnja po izolaciji in akomodaciji, toda v sodobnem času prihajajo čedalje bolj v ospredje komunalistične (samostojnost temeljnih družbenih enot, na primer občin), avtonomistične, separatistične ali iredentistične strategije etničnih gibanj. Opredelitev nacionalizmov za eno (ali za več) od teh strategij bo odvisna predvsem od naslednjih pogojev:

- od relativne moči in radikalizma inteligence (in »nacionalne« birokracije) in od njene sposobnosti, da sklepa zaveznitva (z »narodom«) ter da se prebije iz izolacije, v kateri se večkrat nahaja,
- od ravni medsebojne »skladnosti« etnične skupnosti z državno skupnostjo, v kateri se ta nahaja in
- od mednarodnega položaja oziroma od mednarodnega konteksta, v katerem se nacionalizem pojavlja, pri čemer gre enotno ocenjevati vojaške, geopolitične in socio-ekonomske vidike.¹

Analiza programskih usmeritev posameznih sodobnih etnično-narodnih gibanj kaže, da obstoji v globalnem razmerju velika razlika med strateško programskimi cilji teh gibanj v t. i. tretjem svetu (v Afriki, Aziji in Latinski Ameriki) ter onimi v Zahodni Evropi in Severni Ameriki. V

¹ Glej Anthony D. Smith: *The Ethnic Revival in the Modern World*. Cambridge University Press, Cambridge-London-New York-New Rochelle-Melbourne-Sidney, 1981, str. 136.

literaturi je močno zasidrano mišljenje, da se etnična gibanja, na primer v Afriki, večkrat opredeljujejo za politični separatizem kot končni cilj novih »postkolonialnih«² elit.² Nakanishi celo naravnost trdi, da »ima večina manjšinskih problemov v tretjem svetu, od prekomorskih Kitajcev do Bangladeša (pred osamosvojitvijo) in Južnega Sudana, v resnici separatiistično in iredentistično dimenzijo«.³

Izkušnje številnih etničnih skupnosti na Zahodu, predvsem pa v Severni Ameriki, odkrivajo splošno usmeritev v izvajanje strategije akomodacije znotraj (etnično-kulturno) pluralističnih držav. Po mnenju nekaterih avtorjev so izjema Indijanci in Portoričani v ZDA, ki so v preteklosti uporabljali različne strategije za doseganje svojih ciljev, vendar so se v zadnjem času, kot kaže, opredelili za »komunalistično«⁴ strategijo, pa tudi tiste etnične skupnosti v Kanadi in Zahodni Evropi, ki imajo svojo »regionalno bazo«⁵ in ki od začetka šestdesetih let naprej izvajajo agresivnejšo avtonomistično politiko.⁴ Manjšinske etnične skupnosti, ki uresničujejo strategijo akomodacije, imajo v sebi dve, med seboj povezani »lojalnosti«⁵ – lojalnost do svoje etnične skupnosti in do državne skupnosti, v kateri že tako dolgo živijo.

Enega od razlogov za opisano stanje v Evropi bi lahko poiskali v (relativni) stabilnosti odnosov med evropskimi državami in v utrditvi načela o nedotakljivosti njihovih meja, ki so nastale kot rezultat težkih preizkušenj v drugi svetovni vojni. V takšnih razmerah praktično ni na razpolago kaj dosti prostora za tiste zahteve etničnih oziroma narodnih manjšin, ki bi lahko na katerikoli način spremenile obstoječi status quo v Evropi. Zategadelj imajo več možnosti, da pridobijo podporo tista etnična gibanja, ki svoje programe omejujejo npr. na zahteve po avtonomiji znotraj federalnih državnih struktur (ali ki postavljajo podobne programske cilje), saj s tem obstoječega političnega ustroja Evrope⁵ ne ogrožajo v tolikšni meri kot agresivnejša gibanja.

Vprašanje »lojalnosti«⁶ ali »nelojalnosti«⁷ narodnih ali etničnih manjšin v državi, v kateri živijo, je eno od najbolj kompleksnih vprašanj, ki se nanaša tako na njihov položaj v družbah, kjer živijo, kot tudi na njihovo vlogo v mednarodnih odnosih in na njihovo mednarodnopravno varstvo. Bagley celo misli, da se »nelojalna«⁸ manjšina nahaja zunaj mednarodnopravne zaščite, vendar nasprotuje poenostavljanju odnosa do tega vprašanja v smislu pogojevanja manjšinskih pravic z »lojalnostjo«⁹ manjšine državi, kjer živi. Pod vplivom slabih izkušenj med obema vojnoma, ko so nemške manjšine uporabljali kot peto kolono v politiki do držav, kjer so te živele, so mnogi v krogih OZN bili v letu 1947 mnenja, da je lojalnost manjšine državi, v kateri živi, pogoj za zagotovitev njenih pravic. Ker pa tedaj še ni bilo jasno, kakšen sistem pravic manjšin in dolžnosti držav bodo

² Ibidem, str. 141–143.

³ Glej Don Toshiaki Nakanishi: In Search of a new Paradigm: Minorities in the Context of International Politics. University of Denver, Denver 1975, uvod.

⁴ Glej op. 1, str. 154.

⁵ Ibidem, str. 167.

vzpostavili znotraj OZN, so odločitev o tem vprašanju pustili za bodočnost. Po Bagleyevem mnenju je namen manjšinskega varstva ustvariti miroljubne možnosti za urejanje teh vprašanj znotraj priznanih meja.⁶ Tudi Thornberry misli, da je bilo vprašanje »lojalnosti« manjšine vedno »zaskrbljujče vprašanje« in da je zanj zelo težko najti pravo »formulo«.⁷ Stari francoski diplomat Aristide Briand se je leta 1929 v Društvu narodov lotil tega problema na romantičen način. Dejal je namreč: »Dejanski problem je v tem, kako ohraniti manjšine kot nekakšno majhno družino znotraj širše družine, poleg tega pa ohraniti njihov jezik, kulturo, vero in tradicijo. Pri tem ne bi smeli težiti k oslabitvi širše družine, temveč bi si morali prizadevati, da bi vse konstitutivne elemente te majhne družine harmonizirali z drugimi v celotni tej deželi. Bistvo procesa, za katerega se zavzemamo, ni v izumiranju manjšin, ampak v nekaterih vidikih njihove integracije, ki bo povečala veličino naroda kot celote, nikakor pa ne pri tem zmanjšala pomena, ki ga ima manjša družina.«⁸

Urmila Haksar se strinja z načelom, da je lojalnost »nedeljiva« in da mora biti pogoj za varstvo, ker je vsaka pravica neposredno povezana tudi z ustrezno obveznostjo. Toda tudi ona misli, da v vsakem primeru prav gotovo obstojajo vzroki za to, da določena manjšina ne občuti »lojalnosti« do države, kjer živi, ki bi jo v normalnih okoliščinah morala občutiti. Zavaljo tega je zanj bolje, da se prouči vzroke za takšno stanje, kot pa da bi manjšini avtomatično odvzeli pravico do varstva.⁹ Thornberry je v tem pogledu še bolj določen, saj smatra, da od manjšine, ki jo tretirajo nepravilno, ni moč pričakovati, da bo lojalna do države, ki jo zatira. Manjšina, ki uživa enakopravnost v vsakem pogledu in ki jo tretirajo pravično, pa po njegovem mnenju mora biti lojalna do države, v kateri živi. Seveda kriteriji za presojanje »lojalnosti« manjšine ne morejo biti strožji od tistih, s katerimi se presoja »lojalnost« kateregakoli drugega subjekta v državi.¹⁰

Ko je Mosconi celovito analiziral pravne učinke mednarodne pogodbe o državljanskih in političnih pravicah na varstvo manjšin, je ugotovil, da so manjšinske skupine sestavni del »nacionalne skupnosti« in da zategadelj niso oproščene obveznosti, da so do nje lojalne. Zato morajo tudi manjšine spoštovati človekove pravice pripadnikov drugih etničnih skupnosti, pri tem pa se morajo izogibati »zanemarjanju« te dolžnosti tudi v okoliščinah in v krajih, kjer bi, ker so v močnejšem položaju, lahko prišle v skušnjavo, da bi to naredile.¹¹

⁶ Glej T. H. Bagley: *General Principles and Problems in the International Protection of Minorities*, Imprimeries Populaires. Geneve 1950, str. 60–62.

⁷ Glej P. Thornberry: *Is there a Phoenix in the Ashes*. *Texas International Law Journal*, Summer 1980, No. 3, str. 421.

⁸ Glej League of Nations: *Protection of Linguistic, Racial or Religious Minorities by the League of Nations*, str. 101–102. Cit. po G. M. Jones, *National Minorities: A Case Study in International Protection*, Law and Contemporary Problems, Vol. 14, No. 4, Autumn 1949, str. 609.

⁹ Glej U. Haksar: *Minority Protection and International Bill of Human Rights* Allied Publishers, Bombay, New Delhi, Calcuta, Madras, Bangalore 1974, str. 34.

¹⁰ Glej op. 7, str. 421.

Abu Said trdi, da postane nasprotje med narodom in državo povsem očitno takrat, ko sta si lojalnost do naroda in lojalnost do države med seboj v nasprotju. S tem se hrani obsedenost secesije, državljske vojne, pa tudi posebna sposobnost nekaterih narodov, da uničujejo druge.¹²

Vprašanje »lojalnosti« je v večini primerov tesno povezano s vprašanjem separatizma (secesije). Nekateri teoretiki, kot na primer Branchu, sploh ne verjamejo, da bi družbeni razvoj peljal v smeri secesije, ampak so prepričani, da gre v nasprotno smer – v integracijo.¹³ Thornberry pa vidi v problemu separatizma enega od razlogov za to, da države danes v glavnem niso pripravljene izboljšati mednarodnopravnega varstva manjšin. Po njegovem mnenju se manjšinske pravice potem, ko so sprejete, »kot kaže, širijo do takšnega obsega, ki v končni fazi vključuje tudi zahtevo po odcepitvi (secesiji)«. ¹⁴ Zanimivo je tudi Bagleyevo mnenje, da mednarodni sistem manjšinskega varstva, ki se je razvil v okviru Društva narodov, ni propadel zaradi tega, ker bi imel lastne slabosti, temveč zaradi tega, ker se je zrušil splošni sistem mednarodnih odnosov, ki so ga sprejeli na versajski mirovni konferenci.¹⁵ Tudi ta ugotovitev nas lahko usmerja v iskanje razlogov za pasivnost držav pri iskanju možnosti za izboljšanje mednarodnopravnega varstva manjšin v drugih smereh, ne pa v nevarnostih, ki jih boja s seboj prinašajo manjšinske pravice državam, ki naj bi jim jih jamčile. V tem pogledu je poučno tudi značilno stališče Sirije, ki ga je njen delegat leta 1981 povedal v komisiji OZN za človekove pravice, namreč, da bi z zagotavljanjem pravic pripadnikom manjšin »neposredno spodbujali njihov separatizem«.¹⁶

V kontekstu teh razmišljanj je potrebno zastaviti tudi zelo občutljivo vprašanje, namreč, ali se morajo manjšine v vsakem primeru v strategiji svojega nacionalno-političnega boja odreči separatizmu kot končnemu cilju svojih prizadevanj? V tem okviru se ne spuščamo v razpravo o pravici do samoodločbe, ki je večina avtorjev narodnim in etničnim manjšinam ne prizna.¹⁷ Van Dyke je povezal vprašanje secesije s pravnim položajem manjšine in prišel do sklepa, da postane načelo spoštovanja teritorialne integritete in politične neodvisnosti posameznih držav »neuporabno« (neoperativno), če gre za narod, ki mu zanikajo pravico, da je zastopana v vladi oziroma da sodeluje pri odločanju o stvareh, ki so pomembne za njegov obstoj in razvoj. »V takšnih okoliščinah bi lahko pričakovali, da bo takšen narod imel pravico, da z odcepitvijo (secesijo) poskuša ohraniti svojo kulturo.«¹⁸

¹¹ Glej F. Mosconi: *Diritti dei popoli, minoranze e diritti dell'uomo*, Il Politico, No. 2/44, Pavia 1979, str. 357.

¹² Glej Abdul Said ana Luiz R. Simmons ed.: *Ethnicity in an International Context*, Transaction Books, New Brunswick 1976, str. 17.

¹³ Glej F. Branchu: *Le Problème des Minorités en Droit International depuis la second Guerre Mondiale*, Imprimerie Bose Freres, Lyon 1959, str. 158–159.

¹⁴ Glej op. 7, str. 421.

¹⁵ Glej op. 6, str. 126.

¹⁶ Glej UN Doc. E/CN.4/L. 1540. O tem glej tudi pripombe Egipčana M. Khalifa v razpravi na podkomisiji za preprečevanje diskriminacije in zaščito manjšin o študiji F. Capotortija. UN Doc. E/CN.4/Sub.2/SR. 795.

¹⁷ Med drugim glej E. Petrič: *Pravica do samoodločbe*, Založba Obzorja, Maribor 1984, str. 112–116.

Podobno stališče zagovarjajo avtorji predloga konvencije o pravicah narodnosti in o varstvu manjšin, ki so jo sestavili v okviru inštituta za regionalizem in narodne manjšine iz Münchna. 1. točka 28. člena se namreč glasi: »Narodne ali etnične manjšine so dolžne biti lojalne do države, v kateri se nahajajo tako dolgo, dokler oblasti te države spoštujejo prej (v predlogu konvencije – op.) našeta načela in dokler same (države – op.) naredijo vse, da bi jih izvrševale.«¹⁹

Po Capotortijevem mnenju so harmonični odnosi med različnimi etničnimi in podobnimi skupinami, ki živijo skupaj v eni državi, v dobršni meri odvisni od »obnašanja dominantnih političnih sil v tej deželi ter od njihove pripravljenosti, da dovolijo pripadnikom vsake skupine, da se razvijajo na ekonomskem, socialnem in kulturnem področju v skladu s svojimi lastnimi tradicijami in v ozračju, v katerem ni diskriminacije. Te skupine pridobijo občutek varnosti, ki je nujen za odpravljanje napetosti med populacijskimi skupinami, ko so jim zajamčene pravice, ko imajo možnost, da v celoti sodelujejo v političnem, ekonomskem in družbenem življenju svoje dežele in ko jim priznavajo prispevek, ki ga daje njihova kultura.« Napetost med skupinami je lahko posledica številnih vzrokov, med katerimi so tudi državna politika asimilacije, podrejanje manjšine diskriminacijski praksi, ekonomsko neravnotežje med posameznimi skupinami, razlike v zunanjem izgledu različnih populacijskih skupin, pa tudi stereotipni pogledi, ki jih imajo eni o drugih.²⁰

Vprašanje »lojalnosti« in secesije v mednarodnem pravu ni natančno urejeno. Določene sklepe bi lahko oblikovali na podlagi splošnih pravil, ki jih vsebuje Deklaracija OZN o načelih mednarodnega prava (iz leta 1970), ki se tičejo prijateljskih odnosov in sodelovanja med državami – v skladu z Ustanovno listino OZN – še posebej pa na podlagi tistega dela deklaracije, ki obravnava načelo »enakih pravic in samoodločbe narodov«. Capotorti ugotavlja, da se v jugoslovanskem predlogu deklaracije o pravicah narodnih, etničnih, jezikovnih in verskih manjšin, ki smo ga leta 1978 ponudili v obravnavo komisiji OZN za pravice človeka, nismo hoteli spuščati v vprašanje »dolžnosti posameznikov, ki pripadajo manjšinam, da se ne obnašajo lojalno in zvesto do države, ki ji pripadajo«, čeprav vsebuje predlog načelo spoštovanja in teritorialne celovitosti ter prepoved vmešavanja v notranje zadeve respektivnih držav.²¹ Thornberry celo misli, da je v tem slabost jugoslovanskega predloga.

Natančnejše mednarodnopravne opredelitve vprašanja »lojalnosti« in secesije pa bi morali, kot smo že zapisali, poiskati v povezavi z ureditvijo vprašanja pravice do samoodločbe v mednarodnem pravu. To pa že presega namen tega članka.

¹⁸ Glej V. van Dyke: *The Cultural Rights of Peoples*. Universal Human Rights, Vol. 2, April-June 1980, str. 4.

¹⁹ Glej tekst predloga konvencije v *Rights of Nationalities and Protection of Minorities*, Internationales Institut für Nationalitätenrecht und Regionalismus, München 1978, str. 20.

²⁰ Glej *Study on the Rights of Persons belonging to Ethnic, Religious and Linguistic Minorities*, by F. Capotorti, UN Sales, New York 1979, str. 49.

²¹ Glej F. Capotorti: *I diritti dei membri di minoranze: verso una dichiarazione delle Nazioni Unite?*

BORIS JESIH

Volitve na Koroškem 1973–1984

Politični procesi na Koroškem so za nas zanimivi iz več razlogov. Prvi je vsekakor ta, da nas zanimajo že zato, ker gre za procese v obmejni deželi sosednje in prijateljske države. Drugi, po našem mnenju enakovreden, če že ne pomembnejši razlog, pa je dejstvo, da je v te procese prav na vseh ravneh vključena slovenska narodnostna skupnost na Koroškem. Prav volitve pa lahko označimo kot eno intenzivnejših obdobj v političnem življenju in dogajanju v državi s političnim sistemom, kot ga ima Avstrija.¹

Volitve so na Koroškem največkrat tudi tista priložnost, ko se manjšinsko politiko »razlaga« volilcem, saj po že večkrat preizkušenem receptu tovrstna problematika zelo hitro in na najbolj enostaven način vzburi »senzibilnost« koroških volilcev. K analizi nas je vodilo tudi dejstvo, da se del slovenske narodnostne skupnosti na Koroškem vseskozi poskuša na njih tudi volilnopolitično uveljaviti. Glavni njihov argument pri tem je, da v okviru avstrijskih političnih strank ni mogoče doseči enakopravne uveljavitve narodnostne skupnosti v celoti, kakor tudi njenih posameznikov, še več, vključevanje v stranke samo še pospešuje asimilacijo.²

Kot izhodišče za našo analizo nam je služilo deset različnih volitev v obdobju 1973–1984. Naštejmo jih po vrsti:

1. občinske volitve na Koroškem, 25. 3. 1973;
2. predsedniške volitve v Avstriji, 26. 6. 1974;
3. deželnozborske volitve na Koroškem, 2. 3. 1975;
4. državnozborske volitve v Avstriji, 5. 10. 1975;
5. občinske volitve na Koroškem, 25. 3. 1975;
6. deželnozborske volitve na Koroškem, 6. 5. 1979;
7. državnozborske volitve v Avstriji, 7. 10. 1979;
8. predsedniške volitve v Avstriji, 18. 5. 1980;

¹ Ob siceršnji relativno dobri raziskanosti problematike koroških Slovencev (predvsem z vidika zgodovinskih in pravnih znanosti, do določene mere tudi na področju socialne geografije) zaznavamo prodor raziskovalnih hotenj v sociologiji in politologiji šele v zadnjih letih. Prav neraziskanost političnih in družbenih procesov v avstrijski in koroški družbi pa nam morda ne omogoča odgovoriti na vrsto problemov, ki se pojavljajo v razvoju slovenske narodnostne skupnosti na Koroškem. Volitve so vsekakor eden izmed teh procesov.

² Matevž Grile v Našem tedniku, Celovec, št. 44, 1974.

9. državnozborske volitve v Avstriji, 24. 4. 1983;

10. deželnozborske volitve na Koroškem, 30. 9. 1984.

Posamezne volitve se med sabo razlikujejo že po tem, kakšne vrste predstavništvo volilci volijo. Torej, ali volijo državnega predsednika, državni parlament, ali pa samo sestavo občinskega odbora. Vsekakor imajo vse nekaj skupnih značilnosti.³

1. Prvo, kar lahko označimo kot značilnost je, da je bila Socialistična stranka Avstrije na Koroškem pri vseh volitvah najmočnejša stranka (velja samo za primerjane volitve, saj ima, recimo, pri volitvah v kmetijsko zbornico, ki jih nismo primerjali, večino Avstrijska kmečka zveza – ÖBB, ki je vključena v Avstrijsko ljudsko stranko). Socialisti so na vseh volitvah (razen na občinskih) osvojili tudi absolutno večino glasov. Daleč najboljši izid so dosegli na predsedniških volitvah 1980, ko je sedanji predsednik avstrijske republike dr. Rudolf Kirchschläger na Koroškem osvojil 234 765 ali 74,32% glasov. Seveda so šli ti glasovi tudi na račun osebnosti in ugleda, ki ga ima današnji avstrijski predsednik. Kljub temu bi opozorili tudi na dejstvo, da je bil ta sicer zelo dober rezultat na Koroškem v primerjavi z drugimi deželami drugi najslabši, kar si pa lahko razlagamo tudi za manjšim angažmajem koroških socialistov v predvolilnem boju, saj že pred volitvami ni bilo nobenega dvoma glede zmage socialističnega kandidata. Delno je bilo to verjetno tudi zaradi nemško nacionalistično poudarjene predvolilne propagande kandidata svobodnjaške stranke Gredlerja in neonacističnega kandidata Burgerja, ki sta, nasprotno, na Koroškem dosegla nadpovprečen rezultat.

Če izpustimo predsedniške volitve, lahko ugotovimo, da so koroški socialisti svoj vrhunec doživeli na državnozborskih volitvah leta 1979, ko so na Koroškem osvojili kar 184.889 ali 56,23% vseh glasov. Velik del tega uspeha je vsekakor šel tudi na račun osebnosti takratnega kanclerja Kreiskega. Socialisti so takrat boljši rezultat od koroškega dosegli edino še na Dunaju.

Upoštevajoč dejstvo, da tretja največja avstrijska stranka, *Svobodnjaška stranka Avstrije*, dosega na Koroškem sicer malo boljše rezultate kot v državnem povprečju, vendar je še vedno daleč od tega, da bi bila odločujoč politični dejavnik, se nam na prvi pogled zdi skoraj nerazumljivo, da *Avstrijska ljudska stranka* na Koroškem ne more iz sivega povprečja. Še posebej, če vemo, da je na Koroškem pred drugo svetovno vojno oziroma pred letom 1934 bil močan nemškonacionalni tabor. Predhodnica današnje ljudske stranke (tega predhodništva ta danes sicer ne priznava) – krščanskosocialna stranka – je bila sicer majhna stranka, vendar tudi socialdemokrati – kljub temu, da so na predvojnih volitvah (do leta 1934) na Koroškem vedno osvojili največ glasov – po moči niso bili primerljivi z današnjo socialistično stranko na Koroškem. Takšen prepored koroških

³ Statistične in vsebinske analize posameznih volitev so bile opravljene v okviru posebnega poglavja raziskovalne naloge »Odnos avstrijskih političnih strank do manjšinskega vprašanja« (naloge bo končana predvidoma do konca leta 1985) na Inštitutu za narodnostna vprašanja v Ljubljani; nosilec naloge je avtor tega prispevka.

socialistov po drugi svetovni vojni je po nekaterih trditvah tudi rezultat dogovora med obema največjima avstrijskima političnima strankama po vojni, da bo na Koroškem socialistični deželni glavar. Bivši funkcionar Avstrijske ljudske stranke dr. A. Maleta je nadaljnji razvoj političnega položaja na Koroškem označil z naslednjimi besedami: »Socialisti, ki so spretni v kadrovske politiki, so v teh okoliščinah razvili zavestno kadrovske politiko, ki jim je zagotovila večino vse do današnjih dni«⁴. Lahko torej rečemo, da so zelo spretno velik del pred vojno prevladujočega nemško nacionalnega tabora preusmeili v svoje vrste, medtem ko je to ljudski stranki uspelo veliko manj.

To nam samo potrjuje ugotovitev, da bi avstrijske in koroške socialiste po drugi svetovni vojni težko ravno uvrstili na levo krilo socialističnih oz. socialdemokratskih strank v Evropi. Še posebej velja to za obdobje pred 1970 oziroma pred Brunom Kreiskim, pa tudi po njegovem odhodu leta 1983 se stranka vse bolj nagiba k sredini ali celo k desnici. Na to navsezadnje kaže tudi vladna koalicija z nemškonacionalno Svobodnjaško stranko Avstrije.

Seveda pa je proučevano obdobje eno najuspešnejših v zgodovini avstrijskih in koroških socialistov sploh, saj so kar deset let oblikovali enostrankarsko večinsko zvezno vlado. Na Koroškem je deželna vlada na podlagi deželne ustave, sestavljena iz vseh v deželnem zboru zastopanih političnih strank.⁵ Koroški socialisti so vsekakor eden najpomembnejših členov v celotni organizaciji avstrijskih socialistov. Ob opisovanju socialistične stranke na Koroškem naj omenimo še sedanjega predsednika stranke in tudi deželnega glavarja Leopolda Wagnerja, ki je s svojo avtoriteto trenutno eden najpomembnejših socialnih politikov ne samo na Koroškem, ampak tudi v celotni Avstriji. Nadaljnja razprava o značilnostih socialistične stranke pa bi že presegla meje naše analize in je lahko predmet širše raziskave.

2. *Koncentracija volilcev pri majhnem številu političnih strank* je naslednja značilnost koroških, pa tudi avstrijskih volitev. Tri stranke, ki so edine tudi zastopane v koroškem deželnem zboru s svojimi poslanci, po pravilu osvojijo na volitvah čez devetdeset odstotkov vseh glasov. S tem je tudi praktično izključena vsaka možnost političnega vpliva manjših političnih skupin, od katerih je edina še imela poslance v deželnem zboru Komunistična stranka Avstrije. Tako razmerje moči je zagotovljeno tudi z volilno zakonodajo, ki manjšim političnim skupinam skoraj popolnoma onemogoča uspeh na volitvah. Te skupine, med njimi seveda tudi slovenske, imajo tako trenutno resnično možnost volilnopolitičnega uspeha le na občinskih volitvah.

Poleg političnih strank, zastopanih v deželnem zboru in tudi v avstrijskem parlamentu – Socialistične stranke Avstrije, Avstrijske ljudske

⁴ Citirano po Neue Fakten zu Staatsvertrag und Neutralität, s. 227, Wien 1980.

⁵ Na podlagi zadnjih volitev v koroški deželni zbor je politično razmerje sil v deželnem zboru naslednje: socialistična stranka ima 20, ljudska stranka 11 in svobodnjaška stranka 5 mandatov.

stranke in Svobodnjaške stranke Avstrije – so na posameznih volitvah nastopale še naslednje politične stranke: Koroška enotna lista (na deželnozborskih 1975, 1979 in 1984); Reformistična stranka (Reformistische Partei – na deželnozborskih volitvah 1975 (stranka je kmalu potem tudi razpadla); neonacistična Nacionalna demokratska stranka (Nazionaldemokratische Partei oz. njen predsednik Norbert Burger) – na predsedniških volitvah 1980; Alternativna lista Avstrije (Alternative Liste Österreich – na državnozborskih volitvah 1983 in deželnozborskih volitvah 1984 in sicer skupaj s Koroško enotno listo; Združeni zeleni (Vereinigte Grüne – na državnozborskih volitvah 1983 in deželnozborskih volitvah 1984; na državnozborskih volitvah 1979 je kandidirala maoistična Komunistična zveza Avstrije (Kommunistische Bund Österreich;⁶ na državnozborskih volitvah 1984 je kandidirala tudi desno usmerjena skupina Zelenih (Die Grünen; na vseh volitvah – razen predsedniških – je seveda kandidirala tudi Komunistična stranka Avstrije) Komunistische Partei Österreich.

Seveda moramo upoštevati še številne imenske in krajevne liste, ki se pojavljajo na občinskih volitvah, ki pa ponavadi sodijo k posameznim političnim strankam, vendar zaradi lokalnih značilnosti raje kandidirajo samostojno.

Ob vseh zgoraj naštetih naj opozorimo še na druge uveljavljajoča se zelena gibanja. Na Koroškem se uveljavljata predvsem dve: Alternativna lista Avstrije, ki jo nekateri označujejo kot levo usmerjeno, za nas pa je zanimiva zaradi podpore narodnim manjšinam, oba njena volilna nastopa pa sta bila v tesni povezavi s Koroško enotno listo, in Združeni zeleni, ki so prav tako kandidirali na zadnjih dveh volitvah. Zanimivo je njuno sodelovanje na volitvah, ki je bilo v nekaterih drugih avstrijskih zveznih deželah uspešno, na Koroškem pa prav zaradi tako močne podpore Alternativne liste manjšini ni uspelo.

3. Če zaenkrat izpustimo manjšinjsko vprašanje, potem so bile glavne teme, ki so jim posamezne stranke namenjale pozornost med predvolilnimi boji, naslednje:

Socialistična stranka je v predvolilnih bojih močno poudarjala vlogo posameznih osebnosti, katerih politična dejavnost je bila sprejemljiva tudi za širši krog volilcev, kot ga ponavadi nagovarja stranka. V tem obdobju sta bili v ospredju dve taki osebnosti: dr. Rudolf Kirchschräger in bivši kancler dr. Bruno Kreisky. V prvem primeru je šlo za taktično potezo socialistične stranke, ki je leta 1974 ob nenadni smrti takratnega predsednika Jonasa postavila za svojega kandidata strankarsko nevezanega in katoliško usmerjenega zunanjega ministra dr. Rudolfa Kirchschrägerja. Po zelo prepričljivi zmagi na predsedniških volitvah 1974 je ta svoj položaj do naslednjih volitev leta 1980 še utrdil, tako da o njegovi zmagi sploh ni bilo nobenega dvoma.

Bruno Kraisky je vsekakor osebnost, ki je v zgodovini avstrijskega

⁶ Skupino omenjamo zato, ker je vključevala del slovenske mladine, ki je študirala na Dunaju. Danes ne deluje več.

socialističnega gibanja na enem najvidnejših mest. V obdobju, ko je bil zvezni kancler (1970–1983), je vtisnil Avstriji tako na notranjem področju kot na zunanem neizbrisljiv pečat. V predvolilnem boju je šel Kreisky tako daleč, da je volilcem postavljал tudi nekakšen ultimat češ, če ne bo socialistična stranka znova osvojila absolutne večine glasov, se bo umaknil iz politike. To je potem po neuspehu na državnozborskih volitvah 1983 tudi storil. To, da na Koroškem v predvolilnih bojih igra pomembno vlogo tudi osebnost sedanjega deželnega glavarja Leopolda Wagnerja, smo že omenili.

Ugodni gospodarski rezultati, nizka inflacija, visoka stopnja zaposlenosti in socialni mir so se v predvolilnih bojih skoraj vedno pojavljali kot argumenti za dokaz uspešnosti socialistične vladne politike. Avstrija se ponaša z eno najnižjih stopenj inflacije v svetu, prav tako pa je stopnja nezaposlenosti na zavidljivo nizki ravni. S perfekcijo sistema socialnega partnerstva pa ji je uspelo zagotoviti skoraj popoln socialni mir. Poglejmo samo podatek o stavkah iz leta 1983; v celem letu je stavkalo samo 208 avstrijskih delavcev, kar je le 0,0076 vseh zaposlenih.

V zadnjem času pa stopa na volilnih bojih v ospredje tudi večje poudarjanje skrbi za varstvo okolja, ki pa je v prvi vrsti posledica uveljavljanja zelenih gibanj.

Avstrijska ljudska stranka, ki je celotno preučevano obdobje bila v politični (parlamentarni) opoziciji, večji del skupaj s svobodnjaško stranko, od leta 1983 pa sama, je v predvolilnih bojih seveda poskušala pozornost volilcev usmeriti na slabosti socialistične vladne politike. Zanimivo je, da je tudi ljudska stranka pri predsedniških volitvah stavila na karto priljubljenosti, ko je za svojega kandidata postavila takrat zelo priljubljenega insbruškega župana Aloisa Luggerja, že pri naslednjih predsedniških volitvah pa je podprla socialističnega kandidata, češ da je zadovoljna z njegovo politiko. V predvolilnih bojih je ljudska stranka uporabljala tudi t. i. »nizke udarce«, saj je na nekaj zadnjih volitvah med drugim opozarjala tudi na slabo zdravstveno stanje takratnega kandidata Bruna Kreiskega. Na Koroškem avstrijski konservativci v svojih predvolilnih bojih niso bili preveč prodorni, kar so navsezadnje pokazali tudi rezultati volitev.

Svobodnjaška stranka Avstrije je v svojih predvolilnih bojih na Koroškem poudarjala v svojem programu predvsem nemškonacionalna izhodišča ter pripadnost k nemškemu narodu. S prihodom sedanjega koroškega strankinega predsednika Jörga Haiderja se je ta strankina strategija samo še povečala. Haider v predvolilni boj ni vključil le napadov na druge stranke, temveč tudi na lastno strankino centralo na Dunaju, katere sedanji predsednik Norbert Steger preveč »zanemarja« nacionalno v stranki in preveč poudarja liberalno. Nedvomno je, da s tovrstno volilno propagando svobodnjaki dosegajo na Koroškem uspehe, kar so pokazali tudi rezultati zadnjih nekaj volitev. Vsekakor je bila glavna značilnost svobodnjaške predvolilne propagande agresivnost na vseh področjih, s

katero jim je predvsem na zadnjih volitvah uspelo nagovoriti tudi del apolitične mladine.

Komunistična stranka Avstrije je poudarila predvsem socialno in gospodarsko zapostavljenost južne Koroške ter sistem socialnega partnerstva, ki je po komunistih vir vsega zla v Avstriji, na Koroškem pa se mu je pridružilo še t. i. nacionalno partnerstvo. V zadnjih letih so komunisti v predvolilne boje vključili tudi mirovno gibanje in ekološko problematiko, pri obeh pa imajo resnega konkurenta v zelenih gibanjih. Ne da bi politiko avstrijskih in koroških komunistov, ki je vsekakor preveč dogmatična in ideološko enostranska, posebej analizirali, se ne moremo znebiti občutka, da stranka v Avstriji in na Koroškem kljub še tako prodorni volilni propagandi in politični strategiji že zaradi svojega imena ne more računati na večji uspeh.

Od drugih strank pogledjmo še glavne teme, ki jih je v predvolilnih bojih poudarjala *Alternativna lista Avstrije*. Zagovarjala je neposredno demokracijo (če bi dosegli mandat, bi ga v tem primeru delili na dva dela, tako da bi bil prvi poslanec v parlamentu prvi dve leti, drugi pa naslednji dve leti); mirovno gibanje in demilitarizem; socialno enakopravnost, poudarjajoč zahtevo po izenačitvi osebnih dohodkov; varstvo okolja; enakopravnost narodnih manjšin. S svojim volilnim programom je alternativna lista nagovorila predvsem mlade volilce in volilce, ki so ponavadi volili socialistično ali komunistično stranko.

4. *Slovenci*, točneje del slovenske narodnostne skupnosti na Koroškem, so se redno pojavljali na volitvah v deželni zbor, na občinskih volitvah in na določen način tudi na zadnjih državnozborskih volitvah, ko je Koroška enotna lista v celoti podprla Alternativno listo Avstrije. Na volitvah v deželni zbor so koroški Slovenci v drugi avstrijski republiki že nekajkrat poskušali uspeti. Zaradi boljšega pregleda navedimo tudi nastope pred letom 1973. Leta 1949 sta kandidirali dve slovenski listi – Krščanska stranka in Demokratična fronta delovnega ljudstva, ki sta skupaj osvojili 6739 ali 2,7 vseh glasov; leta 1953 je Krščanska demokratska stranka osvojila 3982 ali 1,5% vseh glasov; Koroška volilna skupnost je leta 1965 osvojila 4272 ali 1,6% vseh glasov.

Leta 1975 je del koroških Slovencev prvič kandidiral pod imenom *Koroška enotna lista*. Že sama kandidatura slovenske liste je pri večinskih strankah povzročila veliko razburjenje. Svoj program je Koroška enotna lista zastavila široko in poskušala z njim nagovoriti tudi nemško govoreči del volilcev. Tako je bila poleg manjšinskih zahtev v program vključena še vrsta aktualnih problemov, kot so: prostorsko urejanje, gospodarska problematika, prometna ureditev, turistična problematika, žensko vprašanje, problemi starejših itd. Seveda je bil glavni poudarek na manjšinskih zahtevah, ki se pa niso bistveno razlikovale od splošnih zahtev, ki jih koroški Slovenci ob raznih priložnostih postavljajo avstrijskim oblastem v smislu uresničitve 7. člena avstrijske državne pogodbe ipd.

Leta 1979 je Koroška enotna lista nastopila kljub poprejšnji spre-

membi volilnega reda, ki je popolnoma odpravila vse možnosti za osvojitve mandata, ki so se ji leta 1975 že približali. Z veliko verjetnostjo lahko trdimo, da je bila sprememba volilnega reda izvedena tudi zaradi te možnosti. Podlaga za spremembo je bila ugodno rešena pritožba gradiščanske frakcije avstrijske ljudske stranke, ki je trdila, da volilni red, po katerem je cela dežela eno samo volilno okrožje, ni v skladu z avstrijsko ustavo (tako je bilo tudi na Koroškem). Bistvena sprememba je bila v tem, da so deželo razdelili na štiri volilna okrožja. S tem so praktično vsem manjšim političnim skupinam onemogočili vsakršno možnost za morebitni prodor v koroški deželni zbor. Sprememba je najbolj prizadela prav Koroško enotno listo. Vsekakor kaže, da pomeni morebitni slovenski poslanec zadosti veliko nevarnost za v njem dosedaj zastopane politične stranke, še zlasti, če upoštevamo vlogo, ki so jo slovenski poslanci v koroškem deželnem zboru in tudi v avstrijskem parlamentu že odigrali.⁷ Tudi na teh volitvah je Koroška enotna lista zagovarjala poleg manjšinskih zahtev še vrsto ukrepov – od prostorskega urejanja, gospodarske politike itd. Vzporedno s programom je Koroška enotna lista izdala tudi kratki gospodarski program z naslovom Koroška jesen/Kärntner Herbst.

Na volitvah v deželni zbor 1984 je Koroška enotna lista nastopila skupaj z Alternativno listo ter tako samo še potrdila sodelovanje med obema skupinama.⁸ Koroška enotna lista je zaradi tega lahko tudi kandidirala v vseh štirih volilnih okrožjih. Pred volitvami je izdala tudi svoj tretji volilni program, ki ga je naslovila »Koroški akcenti« in v njem predstavila svoja politična izhodišča. V uvodu pojasnjuje sodelovanje z Alternativno listo Avstrije, ki je od »linške izjave«⁹ zaveznica iz vrst večinskega naroda. Nadalje poudarja, da je regionalna stranka, ki deluje tako znotraj slovenske narodne skupnosti, podira pa tudi ozke nacionalne okvire, in sicer s tem, da v svojem programu upošteva interese celotne južnokoroške regije. V drugih delih programa velja opozoriti na podporo Koroške enotne liste avstrijskemu mirovnemu gibanju, zavzemanje za pravičnejšo porazdelitev javnih sredstev, ki bi jih naj nerazvita področja Koroške prejemala v večji meri ter zavzemanje za ohranitev delovnih mest na južnem Koroškem. Regionalna pogodba med Furlanijo-Julijsko krajino, Koroško in Slovenijo je po mnenju Koroške enotne liste pogoj za ohranitev delovnih mest in zagotovilo odprte meje.

V manjšinskem sklopu programa je poudarjeno, da podpira obe osrednji organizaciji koroških Slovencev (Zvezo slovenskih organizacij in Narodni svet koroških Slovencev) kot priznано zastopstvo slovenske narodne skupnosti na Koroškem. Glavne manjšinske zahteve v programu so bile:

⁷ Boris Jesih: Nekatere značilnosti avstrijske politike do slovenske manjšine v zadnjih letih. Razprave in gradivo št. 17, Ljubljana 1984.

⁸ Povedati je treba, da ima alternativna lista med Slovenci podporo, ki je širša od tiste, ki jo zagotavlja samo Koroška enotna lista.

⁹ Gre za skupno izjavo Koroške liste in delegatov na 2. kongresu Alternativne liste Avstrije v Linzu (januarja 1982), s katero se obe skupini izrekata za skupno politiko do narodnih manjšin.

– Vzpostavitev dvojezičnosti v uradih, na delovnih mestih in pri pridobivanju izobrazbe, s čimer naj bi koroški Slovenci dosegli enake možnosti v družbenem in gospodarskem življenju.

– Ureditev javnih dvojezičnih občinskih vrtcev na območju veljavnosti manjšinskega šolskega zakona iz leta 1959.¹⁰

– Vzpostavitev in izpopolnitev dvojezičnega pouka na obveznih šolah na območju veljavnosti manjšinskega šolskega zakona iz leta 1959.

– Ustanovitev dvojezične trgovske akademije v Celovcu.

– Ureditev dvojezične ljudske šole v Celovcu.

– Ukrepi proti gospodarski slabitvi občin, v katerih živijo Slovenci.

– Zmanjšanje brezposelnosti v dvojezičnih občinah, kjer le-ta presega avstrijsko in koroško povprečje.

– Uvedba posebne manjšinske volilne pravice kot sestavnega dela avstrijske listine za narodnostne skupine v obliki ustavnega zakona.

– Znanstveno proučevanje narodnostnih konfliktov na Koroškem.

– Pospeševanje notranje – avstrijske izmenjave šolarjev in mladine in kulturne izmenjave.¹¹

V predvolilnem boju sta si obe skupini razdelili področje delovanja. Tako je predvolilni boj na zgornjem Koroškem vodila izključno Alternativna lista, za dvojezični del Koroške pa je bila zadolžena Koroška enotna lista. V dveh volilnih okrožjih sta bila nosilca liste Slovenca, v drugih dveh pa pripadnika večinskega naroda.

Izid volitev, 4710 glasov, je Koroška enotna lista ocenila kot uspešen, ob objavi rezultatov pa je poudarjala, da je »četrtja najmočnejša neetabliran volilna skupina«¹² (primerjaj tudi tabelo). Če primerjamo rezultat s tistim iz leta 1979, ugotovimo, da tokratna volilna kombinacija ni pridobila bistveno več glasov. Še posebej, če upoštevamo skupni nastop z Alternativno listo.

Poudariti moramo, da kandidatura dela koroških Slovencev na volitvah v deželni zbor ni vedno naletela na enak odmev med celotno narodnostno skupnostjo. Zveza slovenskih organizacij se je vedno bolj nagibala k političnemu delovanju tudi v okviru obstoječih avstrijskih političnih strank, pa tudi v vrstah Narodnega sveta koroških Slovencev si niso bili vedno enotni glede samostojnega političnega nastopanja.

Največ možnosti za volilnopolitični uspeh imajo koroški Slovenci vsekakor na občinskih volitvah. Leta 1973 so slovenske liste kandidirale samostojno v 19 občinah, kjer so osvojile skupno 40 mandatov v občinskih odborih. Leta 1979 so kandidirale v 23 občinah in osvojile skupno 44 mandatov, kar pa ni pomenilo bistvenega napredka, še posebej, če upoštevamo, da so kandidirale v štirih občinah več kot na prejšnjih

¹⁰ S tem zakonom je bilo odpravljeno obvezno dvojezično šolstvo na območju 62 južnokoroških občin. Glavna slabost zakona, ki velja še danes, je v tem, da morajo starši svoje otroke k dvojezičnemu pouku poprej pisno prijaviti.

¹¹ Koroški akcenti, Celovec, 1984.

¹² Naš tednik, 4. 10. 1984.

volitvah.¹³ V volilnih bojih so se posamezne liste poleg manjšinske problematike ukvarjale tudi z lokalno problematiko, ki je ponavadi zadevala vse prebivalce občin, v katerih so nastopale.

Pri občinskih volitvah moramo upoštevati tudi to, da je precejšnje število zavednih Slovencev kandidiralo tudi na listah drugih političnih strank.

5. *Vključenost manjšinskega vprašanja* v predvolilne boje je bila odvisna tudi od splošnih trendov v avstrijski politiki. Po intenzivnosti jo lahko razdelimo na tri obdobja. Prvo obdobje zelo intenzivne vključenosti manjšinske problematike v predvolilne boje je trajalo od 1973–1975, ko so politične stranke manjšinsko vprašanje izrabljale za medsebojna notranje-politična obračunavanja. Manjšinsko vprašanje je bilo na Koroškem najpogostejše skoraj glavna tema predvolilnih bojev. To je bila vsekakor posledica znanih dogodkov iz začetka sedemdesetih let, ko se je po eni strani stopnjeval nemški nacionalizem, po drugi strani pa narodnopolitično ozaveščanje dela slovenske mladine na Koroškem, seveda pa tudi posledica dogodkov v zvezi s sprejemom in (ne)izvajanjem zakona o dvojezičnih topografskih napisih iz leta 1972. Začetek izvajanja zakona je sprožil znani heimatdienstovski pogrom v zvezi s tistimi nekaj dvojezičnimi napisi, ki so jih oblasti postavile. Tako burna odklonilna reakcija je povzročila tudi določene spremembe v socialistični stranki, ki je na občinskih volitvah 1973 izgubila velik del nemškonacionalnih glasov. Tudi zaradi neuspeha na teh volitvah je stranka zamenjala dotedanjega predsednika stranke na Koroškem in deželnega glavarja Hansa Simo. Temu je sledilo obdobje nekoliko strpnejših predvolilnih bojev, vsaj kar zadeva manjšinsko vprašanje. To je bila v največji meri posledica konsenza, ki so ga koroške in avstrijske politične stranke dosegle glede manjšinske politike in sicer s podpisom tristrankarskega sporazuma leta 1976.

Na zadnjih dveh volitvah pa smo bili zopet priča poudarjanju manjšinskega vprašanja v predvolilnih bojih, predvsem pri Svobodnjaški stranki Avstrije, ki je na ta način pridobivala zase širši krog volilcev nemške narodnosti.

V celoti gledano je bilo manjšinsko vprašanje največkrat ena pomembnejših točk v predvolilnih bojih političnih strank. Svobodnjaška, pa tudi ljudska stranka sta manjšinsko vprašanje vključili v obliki napadov na slovensko narodnostno skupnost in v tej zvezi tudi na Jugoslavijo. Temu so se ponavadi pridružile tudi koroške »domovinske organizacije«, organizirane okoli koroškega Heimatdiensta. Tudi nekatere druge stranke so večkrat pozivale k nedeljivi in svobodni Koroški. Če je svobodnjaška stranka imela z napadi na Slovence jasen cilj: nagovoriti predvsem volilce nemške narodnosti, sta si tako ljudska kot socialistična stranka morali prizadevati tudi za glasove slovenskih volilcev. V obdobje predvolilnih

¹³ Na zadnjih občinskih volitvah (marca 1985) so slovenske liste kandidirale v 22 občinah, osvojile pa so 44 mandator v 21 občinah.

bojev so sodili tudi razni stiki manjšine s posameznimi funkcionarji političnih strank in z vlado, katerih vsebina pa je po volitvah ponavadi zvođenela.

Komunistična stranka je bila edina, ki se je pri večini volitev obračala k slovenskim volilcem, s pozitivnimi nameni, kar pa med ideološko zelo heterogeno slovensko narodnostno skupnostjo ponavadi ni imelo vidnejšega učinka. Ta svoj pozitiven odnos komunisti na zadnjih nekaj volitvah podkrepljujejo tudi s slovenskim kandidatom na vidnem mestu na listi. Na zadnjih volitvah v deželni zbor je bil slovenski kandidat v enem od volilnih okrožij celo na prvem mestu. Res pa je tudi, da jih na dvojezičnem ozemlju volijo večinoma Slovenci. Komunistom se je na zadnjih nekaj volitvah pridružila tudi Alternativna lista Avstrije, ki se je že ob svoji ustanovitvi (leta 1982) izrekla za enakopravnost narodnih manjšin v Avstriji. Na Koroškem je na obojih volitvah kandidirala takorekoč skupaj s Koroško enotno listo.

6. Rezultati na dvojezičnem ozemlju nam na določen način lahko tudi odgovorijo, kolikšen odziv so doživele posamezne stranke med slovenskim prebivalstvom. Preden navedemo glavne značilnosti volilnih izidov na dvojezičnem ozemlju, naj opredelimo sam pojem dvojezičnega ozemlja oziroma to, po katerih kriterijih smo določili občine, ki jih imenujemo dvojezične. Nedvomno je, da moramo izhajati iz sklepa začasne koroške deželne vlade iz leta 1945 o takojšnji uvedbi obvezne dvojezične šole za učence s slovensko in nemško materinščino v 62 občinah južne Koroške. Območje teh občin je bilo zajeto tudi ob dokončnem oblikovanju 7. člena avstrijske državne pogodbe. Leta 1973 je prišlo do spremembe občinskih meja na Koroškem oz. do združevanja manjših občin v večje enote. Sprememba je prizadela tudi zaokroženost dvojezičnega ozemlja v okviru meja dvojezičnih občin, saj je le-to bilo poslej razdeljeno v 39 novo oblikovanih občin, od katerih pa so nekatere vključile samo del dvojezičnega ozemlja (Beljak, Šmohor, Celovec) in jih lahko poimenujemo tudi delno dvojezične.

Prvo, kar moramo zapisati o volilnih izidih na dvojezičnem ozemlju, je, da se le-ti oz. razmerje glasov med posameznimi političnimi strankami skoraj na vseh volitvah razlikujejo od koroškega povprečja. Tako so, recimo, Slovenci na že omenjenih predsedniških volitvah leta 1980 govorili, da je dvojezični del Koroške rešil koroško čast, sicer bi bil Kirchschargerjev uspeh na Koroškem še slabši. Druga taka značilnost je, da je skoraj po pravilu na dvojezičnem ozemlju rezultat svobodnjaške stranke bistveno slabši, kot to velja za koroško povprečje, kar je ob nenehni protislovenski politiki stranke na Koroškem seveda razumljivo.

Prav tako lahko rečemo, da je volilni izid socialistične stranke na dvojezičnem delu Koroške praviloma izstopal iz koroškega povprečja, kar lahko kaže tudi na dejstvo, da koroški socialisti kljub ne preveč manjšini naklonjeni politiki vseeno pritegnejo največ slovenskih volilcev.

Zanimivo pa je tudi, da je tudi ljudska stranka na nekaterih volitvah na

dvojezičnem ozemlju dosegla boljše rezultate kot na celotnem Koroškem, kar bi lahko pomenilo, da nekoč zelo trdne vezi med delom koroških Slovencev in ljudsko stranko le niso še popolnoma pretrgane.

Od večjih strank naj omenimo še komuniste, ki pa kljub svoji politiki na dvojezičnem ozemlju ne dosegajo bistveno boljših rezultatov, kot jih na Koroškem v celoti.

ANA BARBIČ

Seminar posebne vrste

Evropski koordinacijski center za raziskave in dokumentacijo v družboslovnih vedah in Evropsko društvo za ruralno sociologijo sta od 15. do 20. septembra 1985 organizirala mednarodni seminar o preučevanju ruralnih skupnosti v turističnem mestecu Balatnföldvar ob Blatnem jezeru.

Seminar zasluži posebno pozornost zato, ker ni le eden v množici seminarjev, simpozijev in kongresov, temveč je seminar posebne vrste. Njegove posebnosti so predvsem sestava udeležencev, način dela in delovno vzdušje, čeprav ne gre zanemariti tudi vsebine, ki je segala od ruralno-sociološke teorije prek zgodovinskega prikaza in vrednotenja evropskega kmetijstva tako v zahodnih kot v socialističnih državah do obravnave nekaterih bolj konkretnih tem, kot so: socialna struktura in lokalne skupnosti, ruralno-urbana izmenjava na Madžarskem in problemi žensk v ruralnih skupnostih.

Oblika dela. Pet plenarnih predavanj je bilo vezanih na pet delovnih skupin, ki so poglobljeno obravnavale posamezne teme bodisi ob glavnih mislih referentov bodisi zgolj pod njegovim vodstvom. Skupine so se same odločile za obliko in vsebino dela. Tako so nekatere prečiščevalne pogloblitve teoretične koncepte s komparativnega vidika, druge pa so razmišljale o konkretnem načrtovanju komparativnega sociološkega raziskovanja, pri čemer seveda niso zanemarile opredelitve temeljnih razsežnosti izbrane teme. Glavne ugotovitve petih delovnih skupin so poročevalci predstavili na koncu seminarja. Tako so imeli vsi udeleženci možnost spoznati rezultate dela posameznih delovnih skupin, pa tudi delovno vzdušje v njih. Seveda pa intelektualni dosežki niso bili in po mojem prepričanju tudi ne bi smeli

biti glavni cilj takšnega seminarja iz več razlogov:

Prvič, udeleženci z različnim znanjem in različno akademsko preteklostjo potrebujejo določen čas, da začno »govoriti isti jezik«, zlasti še v demokratičnem vzdušju, kakršno je prevladovalo na seminarju in v katerem naj bi vsakdo sproščeno razpravljal z vsakomer.

Drugič, ni enostavno teoretsko poglobljeno obdelati določeni problem, če ni na voljo niti dovolj časa niti ne ustrezne literature.

Kljub tem omejitvam pa so bili intelektualni in delovni dosežki vseh skupin nad vsemi možnimi pričakovanji.

Vsebina dela. Ob petih obravnavanih bom omenila le nekaj misli iz tistih tem, ki zadevajo splošno ruralno-sociološko teorijo.

Profesor Howard Newby (univerza v Essexu, Velika Britanija) pod naslovom *Evropska družbena teorija in agrarno vprašanje: k sociologiji kmetijstva*) razmišlja o tem, kaj pomeni novejši izraz »sociologija kmetijstva« v primerjavi s klasičnim pojmom »ruralna sociologija«. Po njegovem gre naraščajoč interes za sociologijo kmetijstva razumeti predvsem kot reakcijo na empirične težave, ki so prizadele ruralno sociologijo, zlasti v Združenih državah Amerike v 70. letih. V tem okviru izraz »sociologija kmetijstva« pomeni spodbujeno potrebo po bolj kritičnem in manj empiričnem obravnavanju ruralne sociologije, pomeni nekaj več kot eno od posebnih sociologij. Določenih posameznih prostorskih, socialnih in kulturnih vidikov ruralne družbe namreč ni moč omejiti zgolj na kapitalistični način produkcije v kmetijstvu. Zaradi tega ruralni sociologi namenijo vse več pozornosti klasični sociološki teoriji in politični ekonomiji, medtem ko Newby dokazuje, da se od teoretikov, kot so Marx, Weber in Kautsky lahko naučimo predvsem metodologije, manj pa si lahko pomagamo s konkretno vsebino njihovih empiričnih prikazov in domnev glede prihodnjega kapitalističnega razvoja kmetijstva. Klasična sociologija v Evropi 19. stoletja se je ukvarjala predvsem z oblikova-

njem veljavne teorije industrijske družbe. Kmetijstvo je bilo – če sploh – obravnavano zgolj kot zgodovinsko ozadje, iz katerega je izšel industrijski kapitalizem. Analogno je bilo »ruralno« pojmovano kot nekaj predindustrijskega, predkapitalističnega in pogosto kot zaostalega ter ostankarskega. Ruralna sociologija dvajsetega stoletja je zaradi tega nedvomno trpela, kar se kaže predvsem v tem, da se ruralni sociologi niso menili za prispevke klasičnih teoretikov, še posebej tistih, ki so pri analiziranju družbeno in družboslovno (beri: sociološko) relevantnih problemov, povezovali teorijo in metodo.

Posledica zavestne preusmeritve (pridružitve) številnih ruralnih sociologov sociologiji kmetijstva je med drugim povečan interes za marksizem med študenti tretje stopnje in mladimi fakultetnimi kadri. Hkrati je opaziti povečano povezovanje med sociologijo razvoja in ruralno sociologijo – zlasti še zato, ker se razvite in nerazvite družbe pojmuje le kot dve obliki istega globalnega procesa, ugotavlja H. Newby.

Pri analiziranju prispevkov klasičnih družboslovnih avtorjev – Marxa, Webra in Kautskega – Newby, ugotavlja, da je Marx preveč zaupal angleškemu modelu, Weber tehnični superiornosti velikih proizvodnih enot, številne analize Kautskega pa so se po Newbijevem mnenju že izkazale kot neveljavne. Središče pozornosti vseh teh mislecev je bil urbani industrijski kapitalizem in ne podeželje. Kljub temu so postavljali vprašanja, s katerimi se mora ukvarjati »nova« sociologija kmetijstva. Če nič drugega, so nakazali smeri potrebnega raziskovalnega dela. Seveda pa so – marsikdaj nevede – utemeljevali posebno sociologijo – sociologijo kmetijstva zaradi pomena zemlje kot produkcijskega dejavnika.

Medtem ko Newby več ali manj le komentira teoretske koncepte treh vodilnih družboslovcev 19. stoletja, pa dr. Martin Peterson (Univerza v Göteborgu, Švedska) daje zgodovinsko analizo evropskega kmetijstva s sodobnih izhodišč. Najprej ugotavlja, da je iz vloge kmetijstva v evropskih družbah moč izpeljati dve splošni ugotovitvi. Prva zadeva razvrščanje podeželske populacije. Kljub temu, da je družinska kmetija v zahodni Evropi postala ideal, je empirično obstajalo večje število slojev, ki so imeli različen lastninski odnos do zemlje: zgolj lastniki – zemljo so oddajali v najem, velike farme, vse vrste

družinskih kmetij – od srednje velikih do majhnih, kmetje-najemniki in delavci v kmetijstvu. Dejstvo, da je podeželje, kjer so nekoč bila središča uporov, postalo območje stabilnosti, vodi do druge posplošitve: ni namreč jasne analize agrarnega razvoja. Del te dejavnosti gre po vsej verjetnosti pripisati dejstvu, da se je logika kmetijstva upirala logiki drugih področij, kot sta industrializacija ali transnacionalne ustanove in projekti.

Po Petersonovih ugotovitvah je evropski kmet v zadnjih sto letih hodil po nepredvidljivih poteh: ni sprejel racionalnega tržnega vedenja in zato ni presegal na tržne zakonitosti. Ni pa ostal tudi zunaj vpliva procesov industrializacije. Rdeča nit življenja povprečnega kmeta-nekomercializirane družinske kmetije je bila, nadaljevati način življenja, kot so ga narekovali moralni zakoni in upoštevati subjektivno opredeljeno izboljševanje položaja družinskih članov. Nepredvidljivost teh poti razvoja pa v bistvu pomeni zgolj to, da logika kmetijskega sektorja ni bila pojasnjena z makro-vidika.

Družbene razsežnosti razvoja kmetijstva v vzhodnoevropskih državah je pojasnjeval dr. Daniel Thorniley, eden od znanstvenih sekretarjev Dunajskega centra. Ugotovil je, da se je kmetijstvo v socialističnih državah vzhodne Evrope – kljub nekaterim razlikam in izvajanju gospodarskih reform – razvijalo po sovjetskem vzoru. Kot glavno in skoraj edino značilnost sovjetskega gospodarskega modela avtor predstavlja centralno planiranje in rigidno, hierarhično organizirano politično strukturo. Sprememba obstoječega, premalo učinkovitega kmetijstva je po avtorjevi oceni možna ob oblikovanju teoretičnih izhodišč, ki bi pojasnila sedanje stanje, in v usmeritvi k tržnemu načinu decentraliziranega odločanja. Potrebno bi bilo uvajati reforme, ki bi dopustile večje upoštevanje uporabnosti in cene, zahtev potrošnikov ter zadovoljstva obeh – kmetijskih proizvajalcev in porabnikov njihovih proizvodov.

Ne nameravam natančno predstaviti vseh izrečenih misli omenjenih referentov niti ne vseh referatov, kajti njihove analize in ideje niso bile – vsaj ne v večini primerov – mišljene ne kot dokončne ne kot izčrpane, temveč le kot okvir za delo v delovnih skupinah. Že na plenarni razpravi, še bolj pa v delovnih skupinah, so namreč udeleženci dopolnjevali posamezne referate, jih korigirali glede na

lastne izkušnje in videnje različnih realnosti, postavljali pa tudi vprašanja, s katerimi so terjali natančnejše utemeljitve posameznih trditev. Ne glede na to, da nihče od referentov ni dal dokončnih odgovorov na končna vprašanja – tudi ta se skozi zgodovino spreminjajo in so različna v različnih političnih sistemih, so njihova izvajanja zbudila živahne razprave udeležencev seminarja kot strokovno enakovrednih partnerjev. Nekateri med njimi so bili kar strokovnjaki za posamezne politične sisteme zunaj svojih dežel. Ob tem se mi je nehote vsilila misel, da je poleg znanstvenih interesov za znanstvenike nekaterih zahodnih držav morda celo enostavneje preučevati posamezne vidike delovanja socialističnih družb, kot pa njihovih lastnih.

Delovno vzdušje. Vseh 38 udeležencev seminarja je bilo visoko motiviranih za skupinsko delo. Med njimi ni bilo tekmovanj ne poskusov individualnega izstopanja. Nasprotno, udeleženci so pokazali visoko stopnjo strpnosti in takorekoč vsak si je prizadeval za dobro počutje drugih. Tako so celo udeleženci s pomanjkljivim znanjem angle-

škega jezika in z morebitnimi psihološkimi zavorami dobili priložnost za aktivno sodelovanje v delovni skupini, pa tudi v družabnem programu. K delovnemu vzdušju je nedvomno prispeval tudi sam izbor udeležencev, ki jim kljub različnim starostim (od nekaj let nad dvajsetimi do precej prek trideset let) in ob približno enaki zastopanosti obeh spolov uspelo premagati razlike v znanju, v akademskih položajih in v pripadnosti različnim družbenopolitičnim sistemom. Družabnostno ni bilo opaziti niti različnih delovnih skupin niti ne nacionalnih podskupin, temveč eno samo veliko skupino prijateljev, iz katere vodje delovnih skupin in sodelavci Dunajskega centra niso bili izključeni.

Seminar je tudi udeležencem pomenil edinstveno izkušnjo, ki je preseгла in v večini primerov povsem obšla njihova pričakovanja, vezana na izkušnje s »klasičnih« strokovnih srečanj. Stiki, ki so jih med seboj navezali, se bodo zelo verjetno ohranili, nedvomno pa bodo živi mnogo dlje kot med udeleženci drugih oblik znanstvenih sestankov in zborov.

MARIJA RUPNIK

Komuniciranje in metode političnega dela*

Vse od začetkov obstoja enoletne politične šole pri CK ZKS je bilo pereče vprašanje, kako slušatelje jezikovno ozavešiti in na kakšen način prebuditi ter utrditi v njih odnos do materinščine, da bodo znali preseči bodisi občutek zadostnosti z zgolj njenimi osnovami, bodisi odtujenost, katere posledica so površnost, malomarnost, nepozornost – žal prepogosti razkrojevalci jezika. Kot javnim in posebej političnim delavcem je bilo treba slušateljem odpreti vrata v občutljive sfere slovenskega jezika in jih navaditi, da se bodo znali znajti v njih, se zavedeli, da obvladovanje jezika v njegovih temeljnih razsežnostih pomeni tudi nenehno spremljanje sprememb, novosti, izpopolnjevanje in trdno, zanesljivo zavezanost pravic in dolžnosti do njega.

Neizenačena izobrazbena raven slušateljev je silila predavatelje v iskanje nenehno novih oblik in metod dela, upoštevati je bilo treba tudi jezikovne težave slušateljev drugih narodnosti, ki niso obvladovali niti temeljev slovenščine in pravopisne norme, slovenščine pa so se učili zvečine ob narečno-pogovorni obliki.

Leta prakse so samo področje brusila, spreminjala in preoblikovala, dokler se končno ni izkristaliziralo spoznavanje materne jezika in njegove vloge v družbenem komuniciranju, povezano s teoretičnim spoznavanjem sodobne vloge in načina dela političnih organizacij, posebej Zveze komunistov. Potreba po priročniku je postajala vse večja. Marija Rupnik je na podlagi svojih nekajletnih pedagoških izkušenj na eno-

letni politični šoli skušala, kot pravi v predgovoru svoje izvirno zamišljene, vsebinsko polne knjige, prepotrebne priročnika za slušatelje in predavatelje, »teoretično oblikovati na videz raznorodni področji v celoto«. Z naslovom *Komuniciranje in metode političnega dela* je delo pred kratkim izšlo pri ČZDO Komunist. S tem izidom je to občutljivo in zahtevno področje v izobraževanju slušateljev zadobilo ustrezno vsebino in obseg, priročnik pa bo olajšal marsikatero naporno iskanje virov o problemih jezika in metodah političnega dela, kar je bila nujna praksa doslej.

Zaradi narave svojega namena je priročnik dvodelen. Prvi del se ukvarja z jezikom in njegovo vlogo, s sporočanjem v samoupravni družbi, z govorništvom in našim časom, v drugem delu so zaobsežene družbena vloga subjektivnih sil in metode političnega dela.

Natančnejši pregled stvarno in jedrnat napisanega priročnika dokazuje smotrnost pri razporeditvi snovi, odbrane in določene za spoznanja in vednost o jeziku, sporočanju (komuniciranju), govorništvu danes, pa za vpetost metod političnega dela v družbeno dogajanje. Domišljeno in preudarno, kar je avtoričino delovno izhodišče, seznanji uporabnika priročnika najprej s temeljno vednostjo o jeziku in družbi, jeziku v družbi, posebej slovenščini med ostalimi jugoslovanskimi jeziki, se zadrži pri problemih razvoja sodobnega slovenskega jezika in oblikovanju vojaške terminologije ter samoupravne terminologije, pri prevzemanju iz tujih jezikov in iz srbohrvaščine (obogateno z aktualnimi in poučnimi primeri iz naše vsakdanje prakse), pri jezikovnih problemih v Jugoslaviji, splošnem o kulturi jezika, jeziku kot sestavnem delu družbene zavesti. Dovolj izčrpen je strnjen zgodovinski pregled uveljavljanja slovenščine in problem v zvezi s tem. Zelo potrebno je bilo tudi spregovoriti o uveljavljanju nacionalnih jezikov zunaj Evrope, s čimer se zaključijo prvo poglavje.

Naslednje poglavje, o zvrstnosti slovenskega jezika, govori o socialnih in funkcij-

* Marija Rupnik, *Komuniciranje in metode političnega dela*, izd. ČZDO Komunist, Ljubljana 1985, 158 str.

skih zvrsteh, jih razloči in s primeri razloži, opozori na njihovo vlogo in pomen pri stopnjevanju razvitosti jezika, pri njegovi uporabnosti v raznih govornih položajih, v pisnem sporočanju, v sporazumevanju, bodisi govornem bodisi pisnem, opozarja na nevarnost razvrednotenja jezika, predvsem političnega, ki so ga dolžni slušatelji šole in politični delavci posebej negovati, pa se spusti pogostoma na raven votlega, papirnatega, abstraktnega in napihnjenega, brezbarvnega jezika, ki poslušalce in bralce odbija in ne prepriča.

Izhajajoč iz Cankarjevega predavanja Slovensko ljudstvo in slovenska kultura, razmišlja poglavje Umetnost (književnost) in družba o vlogi umetnosti, o angažirani umetnosti v primerjavi z izolirano in dirigirano, s čimer je uporabniku priročnika ponujena možnost, da razmišlja in samostojno jame raziskovati ter vzporejati literaturne ustvaritve, se bliža njihovem vrednotenju, presojam o njih, izoblikovanju lastnega stališča do problemov umetnosti in umetnostnih del, saj mu priročnik daje le iztočnico, da bo vsebino lahko gradil in razvijal kasneje sam, če se bo seveda zavedel ob svojem izobraževanju nujne potrebe po razčiščenih pojmihih o tem.

Komuniciranje (sporočanje) v samoupravnih družbi je aplicirano na specifično naše razmere, izhaja iz njih, se k njim vrača. Namen tega res prepotrebne glavlja je osvješanje na področju komuniciranja, čim ustreznejše obvladovanje sporočanja, skrb za informacije oziroma sporočila raznih vrst, ki javnim (političnim) delavcem praviloma ne bi smela delati težav. Uporabnika priročnika avtorica Marija Rupnik sistematično vodi k spoznanjem, brez katerih mu ostaja komuniciranje bolj ali manj zgolj pojem, zelo odtujen, področje, na katerem se počuti negotovo, pa se zadovoljuje z zasilnimi izhodi, ali pa se navadi nesamokritičnosti, kar vse ima lahko neljube in dolgotrajne posledice. Poglavlje kaže očiten avtoričin napor, da opozori na nujnost preseganja ponekod že močno ustaljene prakse, da se sprijaznimo s tem, kar je, namesto da bi se potrudili in venomer boljšali, kar se izboljšati da, da ne bo neznanje pehalo v zadrege, malomarnost in brezbriznost pa ne preprečili preseganje te prakse, ki je njena škodljivost tako daljnosežna. Avtoričina napotila pomenijo dovolj odprtih možnosti za praktično in tudi

nenehno preverjanje lastnega odnosa do sporočanja in priprave sporočil, izrabe jezikovnih možnosti, saj prav tu najbolj škripa.

Govorništvo in naš čas izhaja sicer iz zgodovinskega okvira, gradi pa na našem času in trenutku, razmerah in stanju in smiselno sklene razglabljanja, izhajajoča iz stanja in dejstev jezika, komuniciranja, govorništva ter iz tega izvirajoče problematike. Kot ena izmed možnosti lastne preveritve usvojenege je za vsakim poglavjem pridelek Razmisli in odgovori.

Prvi del je organsko povezan z drugim, saj je obvladovanje pravil, napotil in zakonitosti, o katerih govori, neogibno nujno za dnevno prakso političnega delavca. Metode političnega dela rastejo iz obvladovanja komuniciranja na najrazličnejših ravneh in stopnjah, potrjujejo se ob usposobljenosti in izključujoče dilematizem.

Avtorica preudarno izhaja iz zgodovine, na kateri tudi gradi poglavja (Objektivno in subjektivno v zgodovini, Subjektivne sile, Konceptija avantgarde v marksistični teoriji, Marx in Engels o vlogi revolucionarne avantgarde, Leninova konceptija partije, Gramscijeva zamisel avantgarde) in se ustavi pri evrokomunizmu oziroma evrokomunističnih partijah. Podrobno je obdelana problematika političnih strank (Temeljne značilnosti političnih strank), ki govori o tem, kaj politične stranke so, o nastanku strank, o temeljnih elementih političnih strank, o kadrovskih in množičnih strankah.

Naslednja poglavja oziroma strani priročnika so posvečene vlogi, pomenu in delovanju Zveze komunistov na vseh področjih delovanja (Vodilna vloga Zveze komunistov v političnem sistemu socialističnega samoupravljanja, Idejna, moralna, organizacijska in kadrovska vloga ZK, Idejnopolična vloga ZK, Moralnopolična vloga ZK, Moralni lik komunista, Organizacijsko politična vloga ZK, Kadrovska politična vloga ZK, Temeljne značilnosti in metode delovanja ZK v razmerah samoupravljanja, Delovanje komunistov v političnem sistemu socialističnega samoupravljanja, Borba mnenj, dialog, idejni boj, Demokratični centralizem, Kolektivno delo /vodenje/ in odgovornost). Posebej povedano in koristno je poglavje iz prakse za prakso (Politična aktivnost /praksa/ in politična akcija), ki bo razbistrilo v slušatelju marsikatero nejasnost, saj govori o politični situaciji, zamisli politične akcije,

akciji, političnem učinku, političnem ocenjevanju in ukrepanju. Zaključno poglavje govori o vlogi osnovne organizacije ZK.

Priročniku, ki pomeni za uporabnika, predvsem slušatelja enoletne politične šole in političnega delavca, dopolnitev znanja in nadgraditev, je dodan izčrpen seznam virov.

Nada Gaborovič

PAVLE GANTAR

Urbanizem, družbeni konflikti, planiranje

KRT, Ljubljana 1985

V lično urejeni in tehnično izvrstno opremljeni knjižnici avtorja Pavla Gantarja je knjižnica Krt (Knjižnica revolucionarne teorije) ponovno ponudila bralcem, ki jih mika družboslovna vsebina, zanimivo branje. Tokrat o urbanizmu. Čeprav je knjižica z naslovom *Urbanizem, družbeni konflikti, planiranje* po obsegu skromna, pa je po vsebini tehtna in izčrpna. S sociološko zastavljenim opisom problematike stavbarstva, urbanizma ter urbanističnega planiranja nam v razmislek ponuja teze, ki jih danes v našem, hitro se razvijajočem, bolj ali manj načrtno urbanizirajočem se prostoru ne moremo več pogrešati.

Avtor je za objavo izbral dva krajša eseja: prvi je naslovljen *Urbanizem in družbeni reprodukcijski način*, drugi pa *K zgodovinski rekonstrukciji socialnega programa v urbanizmu*.

Prvi del avtor namenja analizi vloge grajenega okolja v družbah, ki jih zaznamuje blagovno-kapitalski način proizvodnje; podaja temeljne teoretične okvire in podmene, s katerimi proučuje; podaja temeljne teoretične okvire in podmene, s katerimi proučuje problematiko grajenega okolja v sodobnejših družbah. V drugem delu avtor zoži zorni kot opazovanja. Osredotoči se na tiste misli in odločitve v urbanističnih teorijah, ki so po njegovem mnenju odločilne za evolucijo socialnega programa v urbanizmu. Urbanizem se namreč v svojih sodobnih razpravah (četudi premorejo različni avtorji si-

roko paleta kontroverznih pogledov na stvarnost) zgoščuje okoli žariščnih vprašanj, ki bi sprožili odgovore o najustreznejšem oblikovanju prostora glede na spreminjajoče se družbene razmere. Ti sklopi vprašanj in odgovorov v sodobnem urbanističnem planiranju obravnavajo razmerja med človekom (ki je »razstavljen« v funkcionalne vloge) in grajenim okoljem. Avtor P. Gantar je izluščil jedra teh diskusij v urbanističnih teorijah, znanih pod nazivom »socialni programi« in jih bralcu nazorno in prepričljivo predstavil. Avtorjeva prepričljivost je zlasti v njegovi metodi, kjer najprej opiše problem, ki se je pojavil, z družbenim razvojem, nato pa se s kritičnim odnosom do citatov oz. avtorjev, ki jih navaja, sprehodi po rdeči problemski niti.

S krajšim opisom vsakega od obeh poglavij razprave bomo poskusili zbuditi radovednost potencialnih bralcev za tematiko, ki jo avtor razgrinja pred nami.

V prvem delu avtor opredeli pojem urbanizem, delno skozi čas, predvsem pa prostorsko. Urbanizem namreč pojmujejo v različnih kulturnih okoljih različno. Nato brez odvečnega ontološkega razglabljanja o tem, kaj je to »prostor«, preide na tematiko grajenega okolja, ki je značilno za blagovno-kapitalski način družbene reprodukcije. Znajdemo se v marksističnem terminološkem biotopu sociologije, ki pa ga avtor s skrbno izbranimi stavki in domišljenimi tezami skuša predstaviti kot dialektično urejen prostor pojmov o celotni družbi v odnosu do urbanizma kot posebne prakse. Navaja dve teoretični poziciji: diamatsko in dogmatsko. Po njegovem mnenju sta obe preveč enostranski, saj tako ali drugače izvajata zgolj grajeno produkcijo iz nečesa osnovnega. Posledica »zrcaljenj« je potem nedorečen, neosmišljen in pasiven položaj urbanizma. Avtor se zavzema za najmanj tolikšno samostojnost produciranja grajenih form proti celotnemu pojmu produkcije (oz. kritizira vulgarno gledanje na primarno vlogo materialne produkcije), kolikor so samostojne vse druge oblike produkcije. Zavzema se skratka za pojmovanje urbanizma tudi kot aktivne produkcije prostorskih form. Za angažirano vlogo urbanizma jamčijo tudi konfliktna soočanja nosilcev reprodukcije, ki preko oblikovanja prostora skušajo zadovoljiti svoje parcialne interese. V blagovno kapital-skem načinu produkcije je upoštevanja vred-

no zlasti dejstvo, da mora za delovne pogoje delovne sile skrbeti taisti družbeni sloj, ki je (v zgodovinskem smislu) delovno silo z represijo odtrgal od prejšnjega načina življenja. Tako je zdaj delavski razred pritiskal kapitala tudi zunaj delovnega procesa: kapital mora zaradi nemotene produkcije regulirati stanovanja in stanovanjsko okolje. Čim bolj se razvija blagovno-kapitalski način proizvodnje, tem bolj poleg same »realizacije« produkcije postajajo »pomembni z vidika kapitala tudi drugi reprodukcijski cikli, kot so delitev, menjava, poraba. V tem so po mnenju avtorja tudi glavni razlogi, da se je nad podjetniški nivo povzpela dejavnost, imenovana urbanistično planiranje, oz. planiranje infrastrukture.

Naj na kratko povzamemo vtise o prvem eseju. Pred avtorjem, ki si je zastavil teoretično nalogo, je zijala – lahko bi jo tako imenovali – larpurlartistična past marksolskih kategorij, ki je zavedla v verbalni blodnjak že številne »razumnike«; naše mnenje je, da je avtor te zaplete razrešil na edini možni način: s kvalificiranim znanjem o konkretnem področju, ki ga obravnava. Ne glede na to, da je pri vrsti razmišljanj ostal na nivoju tez in hipotez, nam z navajanjem družbeno pomembnih protislovij, ki se pojavljajo v urbanem okolju (v mestu), omogoči, da sledimo sestopanju iz abstraktnih v konkretne nivoje analize.

V drugem eseju avtor prikaže razvoj urbanizma, ki se je pojavil kot odgovor na probleme nastajajočega industrijskega mesta. S prehodom »urbanizma iz domene stavbarstva kot umetnosti gradnje, ki je podvržena kriterijem estetike, v domeno urbanističnega planiranja kot organizacije prostora, ki je podvržena kriterijem „socialne uporabnosti“« (str. 49), je prikazan samo velik vpliv novega načina produkcije (in življenja nasploh) na urbanizem oz. na urbaniste, ki so se morali soočiti z novimi, stvarimi problemi urbanih okolij. Preko socialnih programov v poskusih različnih avtorjev se nam razgrne podoba urbane problematike. Ta je vse bolj kompleksna. Gantar nam spretno posreduje genezo poskusov najvidnejših graditeljev-projektantov-planerjev-teoretikov iz vsega sveta, od utopičnih socialistov do modernih urbanističnih načrtovalcev. Opisuje konstituiranje urbanizma kot znanosti. Preberemo

si lahko kodifikacijo sodobne urbanistične teorije, preletimo njene funkcionalistične variante in se seznanimo s sistemskim pristopom, ki se poigrava s simuliranjem in modeliranjem.

Obe poglavji knjižice sta skrbno in nevsiljivo obogatena s citati izbranih avtorjev, na koncu pa je abecedni seznam pomembnejših avtorjev z referenčno literaturo. Za tako rekoč žepno izdajo bogato branje.

Na koncu še nekaj misli: Kolikor je seveda možno glede na cilje publikacije (uvodno teoretično razglabljanje in historična rekonstrukcija zanimivih socialnih programov v urbanističnih teorijah), avtor vseskozi ohranja kritično distanco do različnih teorij. Če je kritična distanca do preteklih, torej s časovnimi merili že obrušenih izkušenj, dosežkov in zablod, razumljiva in pričakovana, pa je posebna kvaliteta avtorjeva kritičnost do sodobnih tokov. Recimo: avtor pravi, da je moderni urbanizem predvsem »socialna tehnologija, ki je usmerjena k zbiranju in pripravi podatkov za „tehnokratsko planiranje“« (str. 100). Četudi to mnenje nekoliko omili s tem, da priznava modernemu urbanizmu poleg tehnike, »ki se izogiba občutljivim socialnopolitičnim vprašanjem« (str. 100) tudi uspešno reševanje določenih družbenih ciljev, »predvsem pa racionalizacijo in ekonomiziranje celotnega življenjskega procesa« (str. 100), pa na koncu vendar povzame: »Urbanistično planiranje se tako dosledno izogiba socialnim in političnim problemom, ki jih sproža urbani razvoj, in jih skuša prekvalificirati v tehnična in organizacijska vprašanja« (str. 100).

Pričakujemo lahko samo, da nam bo avtor Pavle Gantar po tej zanimivi knjižici privoščil še kakšno branje, v katerem se bo lotil nakazanih, a nedorečenih odgovorov na vprašanja, kot so recimo: zakaj urbanistično planiranje z ekonomiziranjem in racionaliziranjem le ne rešuje celotnega življenjskega procesa, zakaj so urbanistične rešitve vprašanj le tehnične in organizacijske . . . ipd.

Sicer pa je že sam način pisanja porok za to, da avtorju pravih vprašanj ne manjka: prava vprašanja pa ne glede na odgovore, družijo ljudi okoli skupnih problemov.

Anton Kramberger

Pregled (Sarajevo) št. 5/1985

Članki: RADOVAN VUČKOVIĆ: Modernost Balad Petrice Kerempuha; DIJANA LOZIĆ LEKO: Ontološki humanizem Berberta Marcisea; RUDI STOJAK: Otroci v urbani konfekciji; MITAR MILJANOVIĆ: Štirideset let socialističnega razvoja BiH; SNEŽANA FILIPOVIĆ: Pomen malega gospodarstva; Iz kulturne zgodovine BiH; MITAR PAPIĆ: Vojvodinci v kulturnem življenju BiH; *Prevod:* MAURICE LE ROY: Individualistične tendence v lingvistik; *Pogled:* MIŠO KULIĆ: Marksizem in ideologija; *Prikazi.*

Marksizam u svetu (Beograd) št. 7–8/1985

Marx po sto letih: MITJA RIBIČIČ: Znanstveni temelj revolucionarnih preobratov in socializma; JURIJ ANDROPOV: Nauk Karla Marxa in aktualna vprašanja graditve socializma v ZSSR; HU YA-OBANG: Sij velike resnice marksizma osvetljuje našo pot v prihodnost; ENRICO BERLINGUER: Marx konec XX. stoletja; WILLY BRANDT: Zapuščina marksizma in naloge demokratskega socializma v našem času; CESARE LUPORINI: Marx in mi; HANS JÖRG SANDKÜHLER: Karl Marx – politika, znanost in filozofija; GEORGES HAUPST: Marx in marksizem; ERIC J. HOBBSBAUM: Marksizem danes – odkrit obračun; MINORU KITAMURA: Marksizem po Marxu; ETIENNE BALIBAR: Marxova ideja razredne politike; *Recepcije marksizma:* JEAN DUPARC: Objavljanje marksističnih del v Veliki Britaniji (1920–1940); DONALD SASSON: Marksizem in tradicije britanskega delavskega gibanja; GIAN-MARIO BRAVO: Zgodovinski potek in značilnosti prvih izdaj Marxovih del v Italiji; JUAN TRIAS: Marksizem in španska historiografija; CATHERINE COQUERY-VIDROVITCH: Recepcija Mar-

xovih del s strani francoskih zgodovinarjev, ki proučujejo »tretji svet«; JEAN-MAURICE ROSIER in POL ARON: Prodiranje Marxovih idej v Belgijo; GEORGI NAUMOV: Dela Karla Marxa in porajanje delavskega gibanja v Bolgariji; MICHAEL LÖWY: Beleške o recepciji marksizma v Latinski Ameriki; A. K. MWAKASUNGURA, B. F. MRINA: Marksistična misel v afriškem kontekstu; MICHELE BERTRAND: Cerkev in marksizem (1950–1976); HEINZ JUNG in WINFRIED SCHWARZ: Recepcije Marxa v Zvezni republiki Nemčiji in pomembna dogajanja v času stotih let od njegove smrti; RICHARD KUMPF, MICHAEL KLÖCKNER: Centri za proučevanje Marxa i Engelsa ter njihova dejavnost; *Razprave* ob stoletnici Marxove smrti v Italiji, Veliki Britaniji, Nemški demokratični republiki; *Prikazi.*

Savremenost (Novi Sad) št. 9/1985

Tematska razprava ob izidu knjige Iva Paića »Proizvodnja ideologije«; *Pogledi in mnenja:* TOMISLAV BANDIN: Združeno delo – magistrala revolucije ali usoda brez šanse; TOMISLAV PERIĆ: Utopija: preobrat metode (metodološki vidik Marcusejeve misli); DRAGAN STOJADINOVIĆ: Aktualnost Marxove misli glede onesnaževanja in varstva naravnega okolja; *Spoznavanja:* Stoletnica Györgija Lukácsa: MIKLOS MESTERHAZI, KARL URBAN: Prihodnost demokracije (polemika Ernsta Blocha in Györgija Lukácsa, 1943); ERNST BLOCH: Nacist se cvre na lastnem salu; GYÖRGY LUKACS: Desna in leva kritika (odgovor Ernstu Blochu); GYÖRGY LUKACS: Eksistencializem (1. del); DOBRILO ARANITOVIĆ: Moralni problem v sodobni jugoslovanski družbi (izbrana bibliografija – IV. del); MARINKO BOKIĆ: Nekateri problemi razvoja turizma in gostinstva v SAP Vojvodini.

Argumenti (Rijeka) št. 3–4/1984

Socialistični procesi v deželah v razvoju: JOVAN ĐORĐEVIĆ: Politične vede in problemi modernizacije političnega sistema dežel v razvoju; VUČINA VASOVIĆ: Nekatere splošne značilnosti političnih procesov-sistemov dežel v razvoju; ZORAN TRPTEC: Vloga države v ekonomskih procesih nerazvitih dežel (v socialistični transformaciji); FRANJO BUTORAC: Socialistične tendence v Južni Aziji; DANIEL BUČAN: Islam in socializem; DUŠAN VEJNOVIĆ: Socialne sile sodobne afriške družbe (in socialistične tendence); JOKICA HADŽI VASILEVA: Značilnosti socialističnih opcij v Afriki; ZORAN STANOJEVIĆ: Subjekti emancipacijske prakse v Srednji Ameriki; JORDAN JELIĆ: Prispevek k proučevanju vojaških in diktatorskih režimov v Latinski Ameriki; *Razprava o socializmu v deželah v razvoju.*

Kulturni radnik (Zagreb) št. 3/1985

MILAN KANGRGA: Marx in Heglova dediščina; NENAD FANUKO: Sociološka teorija in družbene spremembe; *Moderna in postmoderna:* FREDERIC JAMESON: Postmodernizem ali kulturna logika poznege kapitalizma; NADEŽDA ČAČINOVIĆ-PUHOVSKI: Romantika postmoderne; JEAN-FRANCOIS LYOTARD: Odgovor na vprašanje: kaj je postmoderna! JAŠA DENEGRI: Pogledi nazaj: umetnost v razmerah postmodernega stanja; GÉRARD RAULET: Konec utopije; *Poročilo iz delovnega kolektiva:* Razgovor v DO »Rade Končar – transformatorji«; *Recenzije knjig.*

Socijalizam u svetu (Beograd) št. 50/1985

Okrogla miza '84 – Cavtat: ANTON BEBLER: O razvoju stališč marksistov do miru in razorožitve; GEORGES LABICA: Marksizem in vojna; MILOŠ PRELEVIĆ: Marxova koncepcija oboroženega ljudstva – ustvarjalni razvoj in deformacije; KEN CO-

ATES: Mirovna gibanja in socializem; ALAIN HOULOU: Ali pacifizem koristi miru? EJUB KAČUK: Titovo pojmovanje obrambne organiziranosti socialistične družbe; *Diskusije:* Prva in druga hladna vojna; Polemike ob predstavljenih referatih; *Portreti:* VJEKOSLAV MIKECIN: Marksist György Lukacs; GYÖRGY LUKACS: O problemih marksizma, socializma in demokracije (intervju); *Prikazi knjig in revij.*

Socijalizam u svetu (Beograd) št. 51/1985

Okrogla miza '84 – Cavtat: ANDRE GUNDER FRANK: Evropski izziv za mir in napredek; ALAIN JOXE: Institucionalizacija državljanskega odvrčanja; LILLY MARCOU: Komunistično gibanje in odnos vojna/mir; SLAVKO MRKIĆ: Vojna in politika; OSCAR WAISS: Bipolarnost in vojna; JOHN in SHEILA COLLINS: Jesse in Mavrična koalicija – implikacije za mir v svetu; *Diskusija:* Mirovna gibanja v Evropi; *Polimike* ob predstavljenih referatih; *Portreti:* GORDANA ŠKORIĆ: Ernst Bloch – mislec utopije in upanja (1885–1985); *Prika-*

Pogledi (Split) št. 2/1985

Aktualnosti: IZETA SABLJIĆ: Vsi naši dolgovi; *Socialna gibanja* ⁴ *danes;* ERMA IVOŠ: Socialna gibanja v obdobju Reagana; MARIJA VUČETIĆ: Nova in klasična levica na Zahodu; NIKOLA VISKOVIĆ: Evropska nova desnica; BLAŽENKA DESPOT: Feministična gibanja in marksizem; ANTON BEBLER: Sodobni tokovi v mirovni gibanjih; MARTIN EDMONDS: Mirovna gibanja v sodobni Evropi – britanske izkušnje; NENAD PRELOG: Sodobni procesi v ekološkem gibanju; MARIN JURJEVIĆ: Socialna gibanja v Latinski Ameriki; SERGIO BITAR: Čile: deset let ekonomskega ultraliberalizma in politične diktature; Dileme med razvojem in socialno pravičnostjo (intervju – komandant revolucije Bayardo Arce pojasnjuje novo družbeno pogodbo z buržoazijo v Nikaragvi); NIKOLA SKLEDAR: Stališča uradne Cerkve do

socialnih gibanj; IVICA MAŠTRUKO: Alternativne teologije in socialna gibanja; MILAN MESIČ: Samoupravljanje: ideja – gibanje – institucija (zgodovinska genetska rekapitulacija – teze); IVAN FERENČAK: Drobna blagovna proizvodnja in samoupravljanje kot institucija; *Eseji*: OGNJEN ČALDAROVIČ: Teritorializacija etnicitet in problemi socialne integracije; *Pogledi in prikazi knjig*.

Socijalizam (Beograd) št. 7–8/1985

Štiridesetletnica osvoboditve: JOSIP BROZ TITO: Naša osvoboditev je dejanje nas samih; BRANKO MAMULA: Zgodo-

vinski pomen in mednarodne razsežnosti NOV in revolucije v Jugoslaviji 1941–1945; MILIJA STANIŠIĆ: Vstaja narodov Jugoslavije 1941. leta; GOJKO MILJANIĆ: Bitke v času NOV v Jugoslaviji od 1941. do 1944. leta; PEKO DAPČEVIĆ: Manever – temelj Titove strategije v narodnoosvobodilni vojni; DUŠAN ŽARKOVIĆ: Začetki in razvoj revolucionarne oblasti v Jugoslaviji (1941–1943); HAMDJA POZDERAC: Nacionalno vprašanje v narodnoosvobodilnem boju; BRANKO PETRANOVIĆ: AVNOJ v sistemu oblasti DFJ; MLADENKO COLIĆ, MILOSAV SIMIĆ: Pomoč zavznikov NOVJ in njihova udeležba na jugoslovanskem bojišču v drugi svetovni vojni; *Prispevki*: KARZYMIERZ SOBCZAK: Vojni delež Poljske; *Prikazi knjig*.

bibliografija knjig in člankov

(iz dokumentacije osrednje družboslovne knjižnice v Ljubljani)

I. MARKSIZEM

- BOURDIEU Pierre: The Social Space and the Genesis of Groups. – Social Science Information, 24(1985)2.
KANGRGA Milan: Marx i Heglovo nasljeđe. – Kulturni radnik, 38(1985)3.
ŠKORIĆ Gordana: Ernst Bloch – mislilac utopije i nade 1885–1985. – Socijalizam u svetu 9(1985)51.

II. FILOZOFIJA

- CAPRA Fritjof: Criteria of Systems Thinking. – Futures, 17(1985)5.
FORGE John: Theoretical Explanation in Physical Science. – Erkenntnis, 23(1985)3.
GOODIN Robert E.: Disarming Nuclear Apologists. – Inquiry, 28(1985)2.
HARGROVE Eugene C.: The Role of Rules in Ethical Decision Making. – Inquiry, 28(1985)1.
LUKACS Georg: Prolegomena zur Ontologie des gesellschaftlichen Seins: 1. Halbband. – Darmstadt und Neuwied, Hermann Luchterhand Verlag, 1984.
MASUDA Yoneji: Hypothesis on the Genesis of »Homo Intelligens«. – Futures, 17(1985)5.
MORMANN Thomas: Topologische Aspekte strukturalistischer Rekonstruktionen. – Erkenntnis, 23(1985)3.
ROBIN Davor: Hermenevitička situacija suvremene njemačke filozofije. – Treći program, (1985)64.
WIELAND Bernhard: Towards an Economic Theory of Scientific Revolutions – A cynical View? – Erkenntnis, 23(1985)1.

III. SOCIOLOGIJA – OBČA

- BATYGIN Gennadij Semjonovič: Obosnavanie interpretacionnyh shem. – Sociologičeskie issledovanija, (1984)2.
CATANESE Antony James: The Politics of Planning and Development. – Beverly Hills, Sage Publications, 1984.
DINGWALL Robert, Strong Phil M.: The Interactional Study of Organizations. A Critique and Reformulation. Urban life, 14(1985)2.
GRABB Edward G.: Social Inequality: Classical and Contemporary Theorists. – Toronto, Holt Rinehart and Winston, 1984.
MACKIE Marlene: Female Sociologists' Productivity, Collegial Relations, and Research Style Examined Through Journal Publications. – Sociology and Social Research, 69(1985)2.
PLATT Jenifer: Weber's verstehen and the History of Qualitative research: the missing link. – The British Journal of Sociology, 36(1985)3.

QUALITATIVE Methodology. – Beverly Hills, Sage Publications, 1983.

- SILLASTE Galina Georgievna: Ukrepljaja svjaz' meždupartijnoj i sociologičeskoj rabotoj. – Sociologičeskie issledovanja, (1985)3.
SOCIJALNI pokreti danas. – Pogledi – Split, 15(1985)2 (tematska številka).
SOULET Marc-Henry: La Recherche en sciences sociales. L'homme et la société, (1985)75–76.
TECKENBERG Wolfgang: Die Erwerbsstrukturkonzeption in Humankapital – und Statuszuweisungsmodellen. Einige Theoretische Alternativen. – Koelner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, 37(1985)3.

POSEBNE SOCIOLOGIJE

- ANDERSON Kathryn H., Burkhauser Richard V.: The Retirement – Health Nexus: A New Measure of an Old Puzzle. – The Journal of Human Resources, 20(1985)3.
ARCHER Margaret S.: The Myth of cultural integration. The British Journal of Sociology, 36(1985)3.
ASTLEY Graham W.: The Two Ecologies: Population and Community Perspectives on Organizational Evolution. – Administrative Science Quarterly, 30(1985)2.
BARON Steve: The Study of Culture: Cultural Studies and British Sociology Compared. – Acta sociologica, 28(1985)2.
BERTHELOT J. M., Drulhe M., Clement S., Forne J., M'bodj G.: Les Sociologie et les Corps. – Current Sociology, 33(1985)2 (tematska številka).
BREAUGH James A.: The Measurement of Work Autonomy. Human Relations, 38(1985)6.
CASTELLS Manuel: The City and the Grass – roots: A Cross – Cultural Theory of Urban Social Movements. – London, Edward Arnold, 1983.
CHRISTENSEN James E.: »Interpretational Confounding« and Canonical Correlation in Leisure Research. – Leisure, 7(1985)2.
ČALDAROVIĆ Ognjen: Urbana sociologija i urbano pitajanje. – Zagreb, Globus, 1985.
DEAN Lee Mary: Probing Behavioral Patterns of Structuring Daily Life. – Human Relations, 38(1985)5.
FERGUSON D. M., Horwood L. J., Dimond M. E.: A Survival Analysis of Childhood Family History. – Journal of Marriage and Family, 47(1985)2.
GEAR Tony E., Marsh Nicholas R., Sergeant Peter: Semi-Automated Feedback and Team Behavior. – Human Relations, 38(1985)8.
HENNIS Wilhelm: Max Webers Thema. »Die Persönlichkeit und die Lebensordnungen«. – Zeitschrift fuer Politik, 31(1985)1.

HETTLAGE Robert: Der Lange Marsch der Biologie durch die Sozial- und Geisteswissenschaften. – Zeitschrift fuer Politik, 31(1984)2.

KOTLER Tamara: A Balanced Distance: Aspects of Marital Quality. Human Relations, 38(1985)5.

Les SCIENCES sociales d l'education. – Revue internationale des sciences sociales, 37(1985)2 (tematska številka).

MAHLER Fred: Un modele global de developpement theorique de la sociologie de l'education. – Revue internationale des sciences sociales, 37(1985)2.

MESSER Ellen, Bloch Marianne: Woman's and Children's Activity Profiles: A Comparison of Time Allocation and Time Allocation Models. – Journal of Comparative Family Studies, 16(1985)3.

MLADINA kot dejavniki razvoja: mladina med preteklostjo in prihodnostjo. – Ljubljana, Center za družbeno in politično izobraževanje pri FSPN, 1985.

NEGRI Antimo: Lavoro e non lavoro nella societa tecnologica. – Mondoperaio, 38(1985)8–9.

PICHIERRI Angelo: Le declin industriel: une etude critique et selective de la litterature anglo-americaine. Social Science Information, 24(1985)2.

VLAJ Stane: Krajevna skupnost v sistemu socialističnega samoupravljanja. – Ljubljana, Komunist, 1984.

WEBSTER Lenton Rhonda, Goldstein Jay, Segall Alexander: A Test of Explanatory Value of Alternative Models of Child abuse. – Journal of Comparative Family Studies, 16(1985)3.

ZINOVJEV Aleksandar: Polet naše mladosti: književno sociološki esej o stalinizmu. – Beograd, Prosveta, 1985.

ŽENA, obitelj i religija. – Žena, 43(1985)4 (tematska številka).

IV. POLITIČNE VEDE – SPLOŠNO

BAZZERMAN Max H.: Norms of Distributive Justice in Interest Arbitration.: Industrial & Labor Relations Review, 38(1985)4.

BOYNE George A.: Theory, Methodology and Results in Political Science – The Case of Output Studies. – British Journal of Political Science, 15(1985)4.

DILEMMAS of Democracy. – Journal of International Affairs, 38(1985)2 (tematska številka).

ETZKORN Peter K.: Whiter Alienation. – Sociologia Internationalis, 23(1985)1.

EUCHNER Walter: Traditionsbestaender der Politischen Soziologie. – Politische Vierteljahresschrift, 26(1985)1.

FAUL Erwin: Urspruenge, Anspraegungen und Krise der Fortschrittsidee. – Zeitschrift fuer Politik, 31(1984)3.

FRIŠKOVEC Franc: Vloga in odmiranje države v sodobni družbi. – Ljubljana, DDU Univerzum, 1983.

HABERMAS Juergen: Civil Disobedience: Litmus Test for the Democratic Constitutional State. – Berkeley Journal of Sociology, 30(1985).

MARSHALL Terence: Leo Strauss, la philosophie et la science politique. – Revue francaise de science politique, 35(1985)4.

POLITICAL Legitimation in Comunist States. – London, MacMillan Press, 1982.

SCHRÄSTETTER Rudolf: Rationaliaet und Irrationalita-

et der Friedensbewegung. – Zeitschrift fuer Politik, 32(1985)1.

TOMUSCHAT Christian: Human Rights in a World – Wide Framework. Some Current Issues. – Zeitschrift fuer auslaendisches oeffentliches Recht und Voelkerrecht, 45(1985)3.

WALKER Henry A., Cohen Bernard P.: Scope Statements: Imperatives for Evaluating Theory. – American Sociological Review, 50(1985)3.

WASS Lothar: Problemereiche einer Ethik der nuklearen Abschreckung. Ein Literaturbericht mit annotierter Bibliographie. – Zeitschrift fuer Politik, 32(1985)1.

DRUŽBENOPOLITIČNI SISTEMI

AFFIRMATIVE Action: Past, Present, and Future. – American Behavioral Scientist, 28(1985)6 (tematska številka).

BUEROKRATIE als Schicksal. – Leviathan, (1985) Sonderheft 6 (tematska številka).

DRITTE WELT – Forschung. – Politische Vierteljahresschrift, 26(1985) Sonderheft 16 (tematska številka).

FASCHISMUS. – Das Argument, 26(1984)146 (tematska številka).

GUSY Christoph: Konsensprinzip oder Demokratie. Zur Auseinandersetzung um das Mehrheitsprinzip. – Zeitschrift fuer Politik, 32(1985)2.

HARMAN Willis W.: Colour the Future Green? The uncertain significance of global Green politics. – Futures, 17(1985)4.

HUELSBERG Werner: The Greens at the Crossroads. – New Left review, (1985)152.

KEECH William R.: A Theoretical analysis of the Case for Balanced Budget Amandment. – Policy Sciences 18(1985)2.

MCSWAIN Cynthia J.: Administrators and Citizenship. The Liberalist Legacy of the Constitution. – Administration & Society, 17(1985)2.

PEROVIĆ Latinka: Od centralizma do federalizma: KPJ u nacionalnom pitanju. – Zagreb, Globus, 1984.

RIBIČIĆ Ciril: O nekaterih vprašanjih federalizma in mednarodnih odnosov v Jugoslaviji. – Ljubljana, Delavska enotnost, 1985.

SHERWIN Martin J., Landau Saul, Breslauer George et.al.: Can We End the Cold War? Five Views. – Socialist Review, 15(1985)2/80.

STANIĆ Janez: Bijeje pjege socijalizma. – Zagreb, Globus, 1985.

WEEDE Erich: Warum bleiben arme Leute arm? Rent-seeking und Dependenz als Erklarungsansaezte fuer die Armut in der Dritten Welt. – Politische Vierteljahresschrift, 26(1985)3.

POLITIČNA ZGODOVINA IN ZGODOVINA POLITIČNE MISLI

BERMACH Udo: Ueber die Vernachlaessigung der Theoriengeschichte als Teil der Politischen Wissenschaft. – Politische Vierteljahresschrift, 25(1984) Sonderheft 15.

CEASER James: Alexis de Tocqueville on Political Scien-

- ce, Political Culture, and the Role of the Intellectual. – *The American Political Science Review*, 79(1985)3.
- DOMASCHKE Cornelia: Grundzüge in der Entwicklung der albanischen Arbeiterklasse (1944–1984). – *Beitraege zur Geschichte der Arbeiterbewegung*, 27(1985)5.
- EAGLETON Terry: Capitalism, Modernism and Postmodernism. – *New Left Review*, (1985)152.
- HISTORY of India and Beyond. – *Modern Asian Studies*, 19(1985)3 (tematska številka).
- LIPPE zur Rudolf: Einige anthropologische Praemissen und ihre Konsequenzen in politischen Theorien. – *Politische Vierteljahresschrift*, 25(1984) Sonderheft 15.
- PERIĆ Ivan: Suvremeni hrvatski nacionalizam. – Zagreb, Avgust Cesarec, 1984.
- POPOV Ćedomir: Revolucije i pokreti odpora 1939–1945. Treći program, (1985)64.
- RENN Ortwin: Die Alternative Bewegung: eine historisch-soziologische Analyse des Protestes gegen die Industriegesellschaft. – *Zeitschrift fuer Politik*, 32(1985)2.
- ULLRICH Volker: Zwischen Alltag und Organisation. Neue Beitrage zur Geschichte der Arbeiter und Arbeiterbewegung. – *Neue Politische Literatur*, 30(1985)2.
- WIDMER Paul Streiflicher auf den Begriff »Reaktion«. Von den halbrevolutionären Urspruengen bis zum Klinischen Tod. – *Zeitschrift fuer Politik*, 31(1984)3.

V. MEDNARODNI ODNOSI

- ARBEL Ami, Novik Nimrod: U.S. Pressure on Israel. Likelihood and Scope. – *The Journal of Conflict Resolution*, 29(1985)2.
- COATES Ken: Mirovni pokret i socijalizam. – *Socijalizam u svetu*, 9(1985)50.
- HIGGINS Winton: Political Unionism and the Corporatist Thesis. – *Economic and industrial democracy*, 6(1985)3.
- LANGE David: New Zeland's Security Policy. – *Foreign Affairs*, 63(1985)3.
- NIXON Richard: Superpower Summitry. – *Foreign Affairs*, 64(1985)1.
- OPITZ Peter J.: Zwischen Antagonismus und Annäherung. Entwicklungsperspektiven der sino-sowjetischen Beziehungen in der Achtziger Jahren. – *Zeitschrift fuer Politik*, 31(1984)1.
- SEDMAK Marjan: Mednarodni politični odnosi: oris. Ljubljana, Komunist, 1985.
- WENDELL Fogg Richard: Dealing with Conflict. A Reportoire of Creative, Peaceful Approaches. – *The Journal of Conflict Resolution*, 29(1985)2.

VI. NOVINARSTVO IN KOMUNIKOLOGIJA

- BYTWERK Randall L.: Handling Unpleasant News in the East German Press. – *Journalism Quarterly*, 62(1985)1.
- CHING Liu Mei: Women and the Media in China: An Historical Perspective. – *Journalism Quarterly*, 62(1985)1.

- CUZZORT Ray P.: 20th Century Social Thought. – New York, Holt, Reinhart and Winston, 1980.
- DOWNING John D.H.: Communication and Power. – *Socialist Review*, 15(1985)1/79.
- GARRAMONE Gina A.: Motivation and Selective Attention to Political Information Formats. – *Journalism Quarterly*, 62(1985)1.
- GIFFARD Anthony C.: The Inter Press Service: New Information for a New Order. – *Journalism Quarterly*, 62(1985)1.
- MCPHAIL Thomas L.: Electronic Colonialism: The Future of International Broadcasting and Communication. – Beverly Hills, London, Sage Publications, 1981.
- MCQUAIL Denis: Mass Communication Theory: an Introduction. – London, Sage Publications, 1983.
- RICE Ronald E.: The New Media: Communication, Research and Technology. – Beverly Hills, Sage Publications, 1984.
- TELECOMMUNICATION Development: the U.S. Effort. – *Journal of Communication*, 35(1985)2 (tematska številka).
- TROPINA N.I.: Funkcija publicističeskogo stila i problemy teorii rečevogo vozdejstviya. – *Vestnik moskovskogo universiteta – Žurnalistika*, (1985)4.

VII. SPLOŠNA LJUDSKA OBRAMBA IN DRUŽBENA SAMOZAŠČITA

- KUČUK Ejub: Titovo shvatanje odbrambenog organiziranja socijalističkog društva. – *Socijalizam u svetu*, 9(1985)50.

VIII. ZNANOST, KULTURA, ŠOLSTVO, ZDRAVSTVO

- BRIGHTMAN Hervey J., Harris Sidney E.: Is Your Information System Mature Enough for Computerized Planning Long Range Planning, 18(1985)5.
- DAVIDOVIĆ Dušan: O odnosu procesa integracije i očuvanja kulturnog identiteta druge generacije migranata. – *Praksa*, (1985)4.
- ERZIEHUNGSVERHAELTNISSE. – *Das Argument*, 27(1985)149, (Tematska številka).
- FERNÉ Georges: La mégascience. – *Communications*, (1985)42.
- LAUŠEVIĆ Savo: Između institucionalne mašinerije i mišljenja stvarnosti. – *Praksa*, (1985)4.
- MUSIC as Communication. – *Communication Research*, 12(1985)3 (tematska številka).
- PAETOW Holger: Homo Deconomicus – oder Marktwirtschaftliche Konzepte der Hochschulpolitik. – *Das Argument*, (1985)153.
- PRICE John A.: Social Science Research on Video Games. *Journal of Popular Culture*, 18(1985)4.

IX. PSIHOLOGIJA

- FRAUENFANTASIEN und Herrschaft. – *Das Argument*, 26(1984)147 (tematska številka).
- KETS de Vries Manfred F.R., Miller Danny: Narcissism

- and Leadership: An object Relations Perspective. – *Human Relations*, 38(1985)6.
- LEE Raymond, Wilbur Elizabeth R.: Age, Education, Job Tenure, Salary, Job Characteristics, and Job Satisfaction: A Multivariate Analysis. – *Human Relations*, 38(1985)8.
- SIMON Herbert A.: Human Nature in Politics: The Dialogue of Psychology with Political Science. – *The American Political Science Review*, 79(1985)2.
- X. POLITIČNA EKONOMIJA IN GOSPODARSTVO**
- ADEDEJI Adebayo: Foreign Debt and Prospects for Growth in Africa During the 1980s. – *The Journal of Modern African Studies*, 23(1985)1.
- AHO Simo: Labour Society in Crisis? A Discussion. – *Acta Sociologica*, 28(1985)1.
- ALEKSIĆ Slaviša: Transfer tehnologije i ekonomska zavisnost Jugoslavije. – *Ideje*, 15(1984)5–6.
- BROWN Lawrence A., Lawson Victoria A.: Rural-Destined Migration in Third World Settings: A Neglected Phenomenon. *Regional Studies*, 19(1985)5.
- COHEN Ronald L.: Procedural Justice and Participation. *Human Relations*, 38(1985)7.
- DIAMOND Micheal A.: Psychological Responses to Stress in Complex Organizations. – *Administration & Society*, 17(1985)2.
- DRAGIČEVIĆ Adolf: Kritika političke ekonomije. – *Zagreb, Globus*, 1984.
- ENGLEDOW Jack L., Lenz R.T.: Whatever Happend to Environmental Analysis? – *Long Range Planning*, 18(1985)2.
- FELDSTEIN Martin: American Economic Policy and the World Economy. – *Foreign Affairs*, 63(1985)3.
- GEMNILL Gary, Smith Charles: A Dissitive Structure Model of Organization Transformation. – *Human Relations*, 38(1985)8.
- GOLDMAN Marshall I.: Gorbachev and Economic Reform. *Foreign Affairs*, 64(1985)1.
- HARČEV Anatolij Georgievič: Obščestvennyj ideal individual'noe povedenije. – *Sociologičeskie issledovanija*, (1985)2.
- JESSEN Johann, Siebel Walter, Siebel-Rebell Christa et.al.: Mythos informelle Oekonomie. – *Leviathan*, 13(1985)3.
- JUNNE Gerd: Neue Technologien bedrohen die Exporte der Entwicklungslaender. – *Prokla*, 15(1985)3(60).
- KERN David: The Evaluation of Country Risk and Economic Potential. – *Long Range Planning*, 18(1985)3.
- LUCAS Michael: Aufstand der Schuldnerlaender? Neue Entwicklungen im Verhaeltnis Lateinamerika, USA und IWF. *Blaetter fuer deutsche und internationale Politik*, 30(1985)9.
- NIKOLIĆ Tomislav Ž.: O prevlasti politike nad ekonomijom. – *Ideje*, 15(1984)5–6.
- RUEBEL Gerhard: Geldpolitik in einem portfoliotheoretischen Model einer offenen Wirtschaft. *Komparative Statik und Anpassungsprozess. – Jahrbuch fuer Sozialwissenschaft*, 36(1985)2.
- SALLENEUVE Jean-Paul: The Uses and Abuses of Experience Curves. – *Long Range Planning*, 18(1985)1.
- SCHOELER Klaus: Theorie der Rationalen Erwartungen und Konsequenzen fuer die Wirtschaftspolitik. – *Jahrbuch fuer Sozialwissenschaft*, 36(1985)1.
- SIROTKOVIĆ Jakov: Teorija razvoja i osnove ekonomike Jugoslavije. – *Zagreb, Informator*, 1985.
- STOJANOVIĆ Ivan: Marksizam, socijalizam i roba. – *Treći program*, (1985)64.
- STONE Merlin: Strategies for Marketing New Computer Products. – *Long Range Planning*, 18(1985)3.
- VAJNONEN Nikita Vasil'evič: Tovarno-dennežnye otnošenija: iskusstveno nasaždat ili umelo ispol'zovat'? *Sociologičeskie issledovanija*, (1985)2.

KERŠEVAN dr. Marko: To the Question of the Class Domination in a Socialist System
Teorija in praksa, Ljubljana 1985, Vol. XXII, No 12, p. 1467–1486

While there are no longer typical class positions in socialist social systems there nevertheless exist contends the author, social positions with class dimensions (possibilities, i.e. positions which under certain condition facilitate direct exploitation (like positions in state apparatus, working organizations based on self-management and banking system etc.). Socialist societies therefore are not classless societies, although the holders of such positions (offices) can not be considered to form a definitely and a priori class for itself. Class exploitation does not mean appropriation of the surplus value only, but also coerces production of the surplus value itself. The position of the managerial stratum in socialist system is contradictory: the manager, being an officer of the social/state capital, is in the same time as well a representative of the workers/producers themselves. No less contradictory is the position of workers: they are at the same time wage earners and "their own capitalists" (Marx); the latter though only indirectly, through their representatives. This problem reveals itself at the point when a consensus between managers and workers has to be reached.

BAJT dr. Aleksander: The Market as a Basis of the Economic System
Teorija in praksa, Ljubljana 1985, Vol. XXII, No 12, p. 1487–1513

Arguments against the market, as a mechanism for the coordination of decisions taken by independent economic subjects in Yugoslav economy, are usually twofold. According to the first argument the market operates in an anarchical way and its negative consequences are to be felt most on the macro-level, the market, according to the second one enables monopoly income and is thus reproducing capitalist relations. The first objection can be easily refuted, since we know that the blind forces of the market can be efficiently controlled through better communication among economic subject, and as far as this is not perfect, through the so-called indicative planning. As to the second argument: it becomes invalid at the moment we realize that production relations are not a market phenomenon but a reflection of the distribution of their creators. As soon as free competition in regard to their disposal is established, the market will reproduce socialist relations. In the meantime a systematic elimination of the predominant part of income, generated through property, will be possible and harmless. Arguments denying the function of the market neglect the fact that the market is a basic element of the productive power of modern economy: it is indispensable as an allocator and particularly as a generator of economic and technological progress, which is impossible without the privatization of at least one part of the product of innovation. In support to his thesis the author quotes Marx and tries to prove that from the aspect the market with all its institutions is the first condition for the creation of future society.

KERŠEVAN, dr. Marko: K vprašanju razrednosti socialističnih družbenih sistemov
Teorija in praksa, Ljubljana 1985, let. XXII, št. 12, str. 1467–1486

Po avtorjevem mnenju v socialističnih družbenih sistemih ni več klasičnih razrednih položajev, obstajajo pa družbeni položaji z razrednimi razsežnostmi/možnostmi, t. j. položaji, ki v določenih razmerah omogočajo posredno izkoriščanje (položaji v državnem aparatu, v samoupravnih delovni organizaciji, v bančnem sistemu itn.) Socialistične družbe zato niso brezrazredne, čeprav nosilcev takih položajev ni mogoče apriori in definitivno šteti za razred. Razredno izkoriščanje ne pomeni le prisvajanje presežne vrednosti, vsebuje tudi pritisk za samo produkcijo presežne vrednosti. Upravljalski sloj je v socialističnih sistemih v protislovnem položaju: je funkcionar družbenega/državnega kapitala, hkrati pa predstavnik samih delavcev/proizvajalcev. V enako protislovnem položaju so tudi delavci sami: so hkrati mezdni delavci in »svoji lastni kapitalisti« (Marx). Slednje pa so lahko le posredno, preko svojih predstavnikov. Razprava se posebej ustavlja ob vprašanju soglasja (konsenza) med upravljalci in delavci.

UDK: 339.13:338.12(497.1)

BAJT, dr. Aleksander: Trg kot podlaga gospodarskega sistema
Teorija in praksa, Ljubljana 1985, let. XXII, št. 12, str. 1487–1513

Proti trgu kot mehanizmu koordinacije odločitev samostojnih gospodarskih osebkov v našem gospodarstvu se navajata dva razloga. Po prvem deluje trg anarhično, pri čemer so najbolj negativne njegove posledice na makroravni. Po drugem omogoča monopolne dohodke, s čemer reproducira kapitalistične odnose. Prvi razlog odpade, če vemo, da se anarhičnost trga učinkovito odpravlja s povečevanjem obveščenosti gospodarskih subjektov in da to obveščenost, dokler ni popolna, v veliki meri nadomešča t. i. indikativno planiranje. Drugi razlog odpade, ko ugotovimo, da produkcijska razmerja niso tržen pojav, ampak jih odraža porazdeljenost tvorcev. Kadar bo vzpostavljena prosta konkurenca glede razpolaganja z njimi, bo trg reproduciral socialistična razmerja. Do takrat je brez škode mogoče sistemsko odpraviti le pretežni del dohodkov od lastnine. Nasprotovanje trgu spregledajo, da je trg prvina produktivnih moči sodobnega gospodarstva. Nepogrešljiv je že kot alokator, predvsem pa kot generator gospodarskega in tehnološkega napredka, ki ni možen brez privatizacije vsaj dela produkta inovacije. Avtor navaja Marxa v podporo mnenju, da je ravno s tega vidika trg z vsemi pripadajočimi institucijami prvi pogoj za ustvaritev njegove t. i. prihodnje družbe.

*Vsem dolgoletnim in novim sodelavcem, vsem naročnikom in bralcem
želimo v letu 1986 mnogo delovnih uspehov, sreče in osebnega
zadovoljstva.*

Urednik, uredniški odbor,
uredniški svet in uprava revije

TEORIJA IN PRAKSA

IZ VSEBINE NASLEDNJIH ŠTEVILK

Prispevki in razprave: Naš razvoj in znanstveno-tehnološka revolucija
(posvetovanje v Poljčah)

Pietro Ingrao: Evropska levica in problemi novega internacionalizma

Giuseppe Vacca: Nekatere politične in socialne implikacije telematike

Su Shaozhi: Možnosti socializma na podlagi kitajskih izkušenj in izročila

Ernest Mandel: Socializem na pragu 21. stoletja

Nikola Visković: Evropska nova desnica

Janez Stanlič: Novo in staro v programu KPSZ

Krešimir Petrovič, Ljubo Jasnič: Nacionalistični izpadi v športu kot
segment nasilja in oblika reprimativizacije življenja

Srna Mandič: Stanovanje na razpotju

Mirjana Ule: Mladina in družbeni razvoj